

สถานะทางประวัติศาสตร์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช พ.ศ.2310 - 2497

นางสาวณัฐพร บุณนาค

สถาบันวิทยบริการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญา อักษรศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีการศึกษา 2545

ISBN 974-17-1863-2

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

THE HISTORICAL STATUS OF KING TAKSIN THE GREAT,1767 -1954

Miss Nathporn Bunnag

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Master of Arts in History

Department of History

Faculty of Arts

Chulalongkorn University

Academic Year 2002

ISBN 974-17-1863-2

หัวข้อวิทยานิพนธ์	สถานะทางประวัติศาสตร์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช พ.ศ. 2310 - 2497
โดย	นางสาวณัฐพร บุญนา
ภาควิชา	ประวัติศาสตร์
อาจารย์ที่ปรึกษา	อาจารย์ ดร.ธีรวัต ญ ป้อมเพชร

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้หัวข้อวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วน
หนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญามหาบัณฑิต

..... คณบดีคณะอักษรศาสตร์
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ม.ร.ว.กัลยา ติงศภัทย์)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการ
(รองศาสตราจารย์พิพาดา ยังเจริญ)

..... อาจารย์ที่ปรึกษา
(อาจารย์ ดร.ธีรวัต ญ ป้อมเพชร)

..... กรรมการ
(รองศาสตราจารย์วุฒิชัย มวลศิลป์)

..... กรรมการ
(อาจารย์ ดร.สุนทร ชูตินธวานนท์)

ณัฐพร บุญนาค : สถานะทางประวัติศาสตร์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช พ.ศ.2310 - 2497 (THE HISTORICAL STATUS OF KING TAKSIN THE GREAT, 1767-1954) อ.ที่ปรึกษา : อาจารย์ ดร.ธีรวัฒน์ ป้อมเพชร, 200 หน้า. ISBN 974-17-1863-2.

การวิจัยครั้งนี้ มุ่งที่จะศึกษาสถานะทางประวัติศาสตร์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ตลอดจนศึกษา การให้คำอธิบายเกี่ยวกับเรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในบริบททางประวัติศาสตร์ที่เปลี่ยนแปลงไป โดยเริ่มตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี ในพ.ศ.2310 จนถึง พ.ศ.2497 ซึ่งมีการเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ที่วงเวียนใหญ่

ผลการวิจัยพบว่า ในสมัยกรุงธนบุรีนั้น สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีความแตกต่างจากกษัตริย์สมัยกรุงศรีอยุธยา ทั้งที่มา แนวพระราชดำริ และการเป็นผู้นำของ พระองค์ ต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ช่วงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชไม่ได้รับการยกย่องสถานะให้เทียบเท่าพระมหากษัตริย์องค์อื่นๆ เพราะผู้นำในราชวงศ์จักรียังคงจำเป็นต้องรักษาความชอบธรรมทางการเมืองของตนเองให้คงอยู่ จนกระทั่งหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตย สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจึงได้รับการเทิดพระเกียรติสูงสุดยิ่งกว่าสมัยใด ทั้งนี้ เป็นผลมาจากความพยายามของผู้นำในสมัยนั้นที่ต้องการยกย่องและเผยแพร่เรื่องราวของบุคคลสำคัญในอดีตเพื่อสนับสนุนนโยบายทางการเมืองของตนเอง

ภาควิชา ประวัติศาสตร์ ลายมือชื่อผู้คิด.....
 สาขาวิชา ประวัติศาสตร์ ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษา.....
 ปีการศึกษา 2545

43800117322 MAJOR HISTORY

KEY WORD : THE HISTORICAL STATUS / KING TAKSIN

NATHPORN BUNNAG : THE HISTORICAL STATUS OF KING TAKSIN THE GREAT,
1767 –1954. THESIS ADVISOR : DHIRAVAT NA POMBEJRA,Ph.D. 200 pp. ISBN
974-17-1863-2.

This thesis aims to study the historical status of King Taksin the Great, together with past explanations about King Taksin in their historical contexts. The study starts with the year 1767, the beginning of the Thonburi Period, and ends in 1954, when a statue of King Taksin the Great was unveiled at Wongwian Yai in Thonburi.

This study finds that during the Thonburi Period King Taksin the Great was a King who differed from the Kings of Ayutthaya : in his origins , his policies , and his leadership style. During the Bangkok Period right up till the 1932 revolution King Taksin the Great was not as highly honoured as other Siamese Kings because the leaders in the Chakri Dynasty were still concerned about their own political legitimacy. After 1932, when the absolute monarchy gave way to the Democratic period, King Taksin become more honoured than ever before. This was because the leaders of that time wanted to glorify and publicise the stories of certain historical figures in the past in order to support their own policies.

Department of	History	Student's signature.....
Field of Study	History	Advisor's signature.....
Academic Year	2002	

กิตติกรรมประกาศ

มีบุคคลมากมาย ที่มีส่วนอย่างสำคัญทำให้การทำงานครั้งนี้ “ประสบผลสำเร็จ”

ด้วย “ความรักและความเอาใจใส่ดูแล” ที่มีให้ กราบขอบคุณ อาจารย์ ดร.ธีรวัต ฌ ป้อมเพชร อาจารย์ผู้เป็นที่ปรึกษา ทั้งในการเรียน และการทำงานวิทยานิพนธ์ โดยได้ให้คำแนะนำมากมายที่เป็นประโยชน์ อีกทั้งคอยดูแลการทำงานตั้งแต่แรกเริ่มทุกๆ ขั้นตอนอย่างดียิ่ง กราบขอบคุณคณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ ได้แก่ รองศาสตราจารย์พิพาดา ยังเจริญ รองศาสตราจารย์วุฒิชัย มูลศิลป์ และอาจารย์ ดร.สุนทร ชุตินทรานนท์ ซึ่งได้กรุณาตรวจทานเนื้อหาวิทยานิพนธ์ เพื่อที่จะให้งานออกมาสมบูรณ์ที่สุด กราบขอบคุณ ศาสตราจารย์ ดร. ปิยนาด บุนนาค รองศาสตราจารย์ฉลอง สุนทรวาณิชย์ รองศาสตราจารย์ ดร.สุวดี ธนะประสิทธิ์พัฒนา ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สุธาชัย ยิ้มประเสริฐ และคณาจารย์ภาควิชาประวัติศาสตร์ทุกท่าน ที่ได้ให้การสั่งสอนอบรม และให้คำแนะนำการเรียนการทำงานตลอดมา

ด้วย “ความรักและการสนับสนุน” จากทุกฝ่าย ขอขอบพระคุณ รองศาสตราจารย์ประทีป ชุมพล ผู้ช่วยศาสตราจารย์สุภาภรณ์ จินตมณีโรจน์ อาจารย์พจนานุกาญจน์ ผู้ได้ปูพื้นฐานให้รู้จักและเข้าใจประวัติศาสตร์ อีกทั้งบัณฑิตวิทยาลัยที่มอบทุนสนับสนุนการทำวิทยานิพนธ์ ขอขอบคุณแหล่งข้อมูลในการศึกษาค้นคว้า ทั้งที่กรมช่างโยธาทหารเรือ กองทัพเรือ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และหอสมุดแห่งชาติ ขอขอบคุณพี่ๆ เพื่อนๆ ช่างราชการ สำนักราชเลขาธิการ สำหรับการสนับสนุนและถามไถ่การทำงานอยู่เสมอ

ด้วย “ความรักและกำลังใจ” ทำให้เวลาที่ผ่านมามีแต่ความสุขและมากไปด้วยความผูกพัน ขอขอบคุณพี่ๆ น้องๆ ทั้งปริญญาเอกและปริญญาโท กับการแลกเปลี่ยนความรู้ มุมมองใหม่ๆ ทางวิชาการ ตลอดจนจรรยาวัชย์ที่ดีต่อกัน ขอขอบคุณพี่สมพร พี่ประสิทธิ์ และขอบคุณเป็นที่สุดสำหรับ พี่เล็ก – สุภาภรณ์ พี่ตืด – บัณฑิต พี่ท็อป – นภานา พี่ไฉ – พิชัย พี่อุ้ย-กิริติกาญ์ เล็ก – จีรวัดณ์ ใจ – สติยพันธ์ เปรม - เปรม แก้ว – ขวัญแก้ว พี่และเพื่อนผู้ซึ่งได้ทำให้การเรียน และช่วงเวลาที่ผ่านมา มีแต่รอยยิ้ม ความประทับใจ และเป็นช่วงที่ดีที่สุดครั้งหนึ่งในชีวิต ขอขอบคุณ พี่นายร้อยจปร. รุ่น48 ที่คอยถามถึงการเรียนการทำงานและขอบคุณ เล็ก-ธนาวุฒิ นายเรืออากาศผู้ทำให้ยิ้มได้ทุกครั้งเสมอมา

ยิ่งกว่าอื่นใด ขอขอบคุณ “ความรักและความอบอุ่นใจ” จากพ่อ แม่ ผู้ได้ทำให้ลูกรักการเรียน รักการอ่าน และรักที่จะเป็นคนดี ขอขอบคุณญาติพี่น้องสกุล “บุนนาค” และ “ทุมโหมสิต” ที่คอยให้กำลังใจตลอดมา ผลสำเร็จที่ได้จากการทำวิทยานิพนธ์ครั้งนี้ ขอมอบแด่ “คุณทวด” พระยาราชานูวงศ์(เล็ก บุนนาค) ที่ได้ทำให้หลานเกิดแรงบันดาลใจที่จะ “รัก “ประวัติศาสตร์

การทำงานครั้งนี้เริ่มต้นด้วยความรัก และสำเร็จสมบูรณ์ลงได้ ก็ด้วยความรัก...จากทุกคน

ณัฐพร บุนนาค

14 กุมภาพันธ์ 2546

สารบัญ

หน้า

บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
บทที่ 1 บทนำ.....	1
บทที่ 2 สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในสมัยกรุงธนบุรี (พ.ศ.2310 – 2325)	
2.1. สภาพการณ์ก่อนการสถาปนากรุงธนบุรี.....	27
2.1.1. การตั้งตัวเป็น “ผู้นำ” ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช.....	29
2.2. ปัจจัยซึ่งส่งผลกระทบต่อสถานะของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช.....	32
2.2.1. ที่มาของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช.....	33
2.2.2. พระราชจริยวัตรส่วนพระองค์.....	39
2.2.3. พระราโชบายในการปกครอง.....	42
2.3. สถานะของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจากหลักฐานร่วมสมัย.....	43
2.3.1. พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม).....	44
2.3.2. วรรณกรรมในสมัยกรุงธนบุรี.....	45
2.3.3. ที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช.....	46
2.3.4. ข้อมูลจากหลักฐานต่างประเทศ.....	52
2.4. การรักษาสถานะของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช.....	54
บทที่ 3 สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในสมัยก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง (พ.ศ.2325 – 2475)	
3.1. การกำหนดสถานภาพโดยราชวงศ์จักรี.....	65
3.1.1. สมัยรัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 3.....	65
3.1.2. สมัยรัชกาลที่ 4 – รัชกาลที่ 5.....	73
3.1.3. สมัยรัชกาลที่ 6 – รัชกาลที่ 7.....	90
3.2. เชื้อสายสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชกับการจัดการทางการเมือง ของราชวงศ์จักรี.....	100
3.2.1. การอ้างความมั่นคงทางการเมือง.....	103

สารบัญ (ต่อ)

3.2.2. การใช้ความสัมพันธ์ทางเครือญาติ.....	106
3.2.3. การใช้ระบบอุปถัมภ์.....	108
บทที่ 4 สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง (พ.ศ.2475 – 2497)	
4.1.สภาพการณ์ก่อนการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์พ.ศ.2497.....	114
4.1.1.แนวคิดทางการเมือง.....	114
4.1.2.การรับรู้สถานะของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช.....	122
4.2.พระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช.....	128
4.2.1.แนวคิดและระเบียบการสร้างอนุสาวรีย์ไทย.....	128
4.2.2.การดำเนินการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช.....	138
4.2.3.พิธีเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช.....	155
4.3.พระบรมราชานุสาวรีย์กับการเทิดพระเกียรติสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช.....	158
บทที่ 5 บทสรุป.....	163
รายการอ้างอิง.....	168
ภาคผนวก	
ภาคผนวก ก สถานะทางประวัติศาสตร์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช หลังการเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์ที่วงเวียนใหญ่ พ.ศ.2497.....	178
ภาคผนวก ข แผนผังบริเวณพระราชวังเดิม.....	196
ภาคผนวกค เชื้อสายของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช.....	187
ภาคผนวก ง คำจารึกบริเวณฐานพระบรมราชานุสาวรีย์ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช วงเวียนใหญ่ ธนบุรี.....	197
ภาคผนวก จ คำจารึกบริเวณฐานพระบรมราชานุสาวรีย์ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช สวนสาธารณะทุ่งนาเซย อำเภอเมือง จังหวัดจันทบุรี.....	198

สารบัญ (ต่อ)

ภาคผนวก ฉ พระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช
 วงเวียนใหญ่ ธนบุรี.....199
 ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์.....200

สถาบันวิทยบริการ
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

...วันเสาร์ เดือน 5 ขึ้น 14 ค่ำ จุลศักราช 1316 ปีมะเมีย ฉศก เวลาเช้า ตรงกับวันที่ 17 เมษายน พ.ศ.2497 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินมาทรงกระทำรัฐพิธีเปิดพระราชอนุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ...เวลา 7.30 น. ทรงชักแพรคลุมเปิดพระบรมรูปพระราชอนุสาวรีย์สมเด็จพระผู้กู้ชาติไทย เพื่อให้สถิตเสถียรสถาพร เป็นมิ่งขวัญยืนยงคงทนเป็นคู่กับ เอกราชชนชาติไทย ตลอดชั่วกาลปาวสาน...¹

ข้อความดังกล่าวปรากฏอยู่ในหนังสือที่ระลึกเนื่องในวันเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช หรือ “เจ้าตากสิน”² ในพระราชพงศาวดารสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งหากย้อนเวลากลับไป 187 ปี การกอบกู้บ้านเมืองจากพม่าของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเมื่อปีพ.ศ.2310 เป็นเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ที่ส่งผลให้พระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ที่มีผู้รู้จักมากที่สุดพระองค์หนึ่ง การที่ได้ทรงสถาปนากรุงธนบุรีและเป็นปฐมกษัตริย์ในราชวงศ์ใหม่ ทำให้กรุงธนบุรีมีสถานะเป็นราชธานีของราชอาณาจักรสยามต่อจากกรุงศรีอยุธยา แต่เพียง 15 ปีให้หลัง กรุงธนบุรีก็ได้กลายเป็นอดีตราชธานีไปพร้อมกับการที่ราชวงศ์ใหม่ได้ถูกสถาปนาขึ้นปกครองแทนและสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชต้องทรงถูกสำเร็จโทษไป พร้อมกับพระบรมวงศานุวงศ์ ชุนนาง และข้าราชการ เป็นจำนวนมากในปีพ.ศ.2325

โดยทั่วไปเรามักรับรู้กันว่าหลังกอบกู้บ้านเมืองจากพม่าในปี พ.ศ.2310 นั้น ตามความในพระราชพงศาวดารได้ให้ข้อมูลว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเองก็ทรงดำรงอยู่ในสถานะ “ผู้นำ” หรืออีกนัยหนึ่งคือ “พระมหากษัตริย์” จนกระทั่ง มีเหตุวุ่นวายขึ้นในปลายรัชกาล

¹ สมาคมธนบุรี, สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช, พิมพ์ครั้งที่ 2 (พระนคร: ม.ป.พ., 2497), หน้า 78-79.

² มีปรากฏใช้คำนี้ใน พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2535)

ทำให้ต้องทรงถูกสำเร็จโทษไปด้วยเหตุว่ามีพระสติฟั่นเฟือน และมีการสถาปนาราชวงศ์ใหม่ขึ้นมาในที่สุด อย่างไรก็ตาม ด้วยข้อเท็จจริงที่ปรากฏในหลักฐานหลายอย่างได้สะท้อนถึงความซับซ้อนของสถานการณ์ในขณะนั้น ซึ่งหากจะพิจารณาแล้ว จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่แตกต่างไปจากพระมหากษัตริย์องค์อื่นๆ ในประวัติศาสตร์ แตกต่างในฐานะที่ทรงมีที่มาจากเชื้อสายซึ่งไม่ใช่พระราชวงศ์ แตกต่างในฐานะผู้นำบ้านเมืองที่มีแนวทางการบริหารเป็นลักษณะพิเศษเฉพาะพระองค์ ตลอดจนพระราชจริยวัตรบางประการ ซึ่งเป็นสิ่งที่ผิดแปลกจากพระมหากษัตริย์หลายพระองค์ก่อนหน้านี้ ดังนั้นสถานะความเป็นกษัตริย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจึงมีทั้งผู้ที่ยอมรับและไม่ยอมรับ และเป็นปัญหาสำคัญที่ต้องทรงประสพอยู่ตลอดรัชสมัย อีกทั้งยังมีความสับสนเนื่องต่อมา แม้ว่าจะสิ้นรัชสมัยของพระองค์แล้วก็ตาม

เมื่อสถาปนาราชวงศ์จักรีในพ.ศ.2325 เรื่องราวในรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้ถูกนำมาถ่ายทอดภายใต้การชำระพระราชพงศาวดารครั้งแรกในพ.ศ.2338 ในชื่อที่รู้จักกันต่อมาคือ พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ นอกจากนี้ยังมีหลักฐานอื่นๆ ทั้งที่มีที่มาชัดเจน เช่น พระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียม พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา และหลักฐานอื่นๆ ที่ไม่มีที่มาแน่ชัด เช่น พระราชพงศาวดารฉบับ 2/ก.101 จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี หรือแม้แต่หนังสืออภินิหารบรรพบุรุษ เหล่านี้เป็นข้อมูลเบื้องต้น ในการที่จะรับทราบสถานภาพของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทั้งในสมัยกรุงธนบุรี และสืบมาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ ดังนั้น การแปรเปลี่ยนสถานภาพของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช จึงเริ่มขึ้นตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ท่ามกลางบรรยากาศการสร้างภาพของราชวงศ์จักรี การขานพระนามของ “พระเจ้าอยู่หัวอภินิหารนับในเนื้อหน่อพุทธรักษาเจ้า”³ ในสมัยกรุงธนบุรีมาเป็น “เจ้าตากสิน” เป็นตัวอย่างหนึ่งที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารที่ถูกชำระในสมัยรัตนโกสินทร์ อย่างไรก็ตาม การคลี่คลายทางความคิดดังกล่าวได้เปลี่ยนแปลงไปบ้างในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีการให้ความสำคัญกับวีรกรรมการกอบกู้บ้านเมืองมากขึ้น ทั้งนี้ก็ด้วยบริบทของบ้านเมืองขณะนั้น นั่นคือการเผชิญหน้ากับมหาอำนาจตะวันตก จึงต้องมีกรณำบุคคลในอดีตมากล่าวถึง ทว่าภาพรวมของการกำหนดสถานภาพของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชก็ยังคงดำเนินต่อไป ภายใต้การรักษาความชอบธรรมทางการเมืองของ

³ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม) (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหลวงสุภะสิทธิ์ สาราลักษณ์ วันที่ 27 พฤศจิกายน 2506), หน้า.13.

ราชวงศ์จักรีให้คงอยู่ ดังนั้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเองแม้จะทรงดำรงสถานภาพเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์หนึ่งแต่ก็ไม่ได้มีพระเกียรติยศเสมอด้วยพระมหากษัตริย์องค์อื่นๆ ในอดีต แต่อย่างใด

แนวคิดที่จะยกย่องพระเกียรติคุณของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชให้เพิ่มพูนมากยิ่งขึ้นนั้น ได้ปรากฏในสมัยแห่งการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตย โดยมีแนวคิดที่จะสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ของพระองค์ขึ้นมา ผู้เสนอคือ นายทองอยู่ พุฒพัฒน์ สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจังหวัดธนบุรี โดยเสนอความเห็นแก่รัฐบาลเมื่อ พ.ศ.2477 และคณะรัฐมนตรีขณะนั้นคือรัฐบาลของพระยาพหลพลพยุหเสนา ก็ได้มีมติเห็นชอบในการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ เมื่อวันที่ 6 กันยายน พ.ศ.2478⁴ อย่างไรก็ตามพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้รับอนุมัติให้ดำเนินการสร้างโดยคณะรัฐบาลจอมพลป.พิบูลสงคราม ในปีพ.ศ.2492 จนกระทั่งแล้วเสร็จ และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ก็ได้เสด็จพระราชดำเนินมาทรงเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์ ในวันที่ 17 เมษายน พ.ศ.2497 พระนามทางการของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในขณะนั้นคือ “สมเด็จพระเจ้าตากสินกรุงธนบุรี”⁵

จากสภาพการณ์ดังกล่าว สิ่งที่น่าสังเกต คือ ในช่วงระยะเวลาหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นต้นมา แนวนโยบายชาตินิยมและเชื้อผู้นำซึ่งเป็นแนวคิดสำคัญขณะนั้นได้ถูกนำมาเกี่ยวข้องกับยกย่องพระมหากษัตริย์ในอดีตที่ทรงคุณประโยชน์แก่ชาติบ้านเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องการปกป้องและขยายพระราชอาณาจักรให้กว้างขวาง เจริญรุ่งเรือง ทั้งนี้เพื่อสื่อแนวคิดดังกล่าวไปยังประชาชนให้เกิดความสามัคคี รักชาติ และอาจเป็นไปได้ด้วยว่าสภาวะบ้านเมืองในขณะนั้นประสบปัญหาการเรียกร้องดินแดนคืนจากฝรั่งเศส ในปีพ.ศ.2483 และต่อเนื่องด้วยภาวะสงครามโลกครั้งที่ 2 แนวคิดชาตินิยมและเชื้อผู้นำจึงถูกนำมาใช้ในสถานการณ์ดังกล่าว แต่ที่ยังคงสืบเนื่องตั้งแต่การเปลี่ยนแปลงการปกครองพ.ศ.2475 คือ ความขัดแย้งกันระหว่าง รัฐบาลกับสถาบันพระมหากษัตริย์โดยเฉพาะอย่างยิ่งราชวงศ์จักรี ดังนั้นจึงไม่แปลกที่พบว่า มติคณะรัฐมนตรีเรื่องการสร้างอนุสาวรีย์มหาวีรราชเจ้าของไทย ลงวันที่ 3 พฤศจิกายน พ.ศ.2482 มีรายพระ

⁴ หจข.ศธ.0701.45/1 เอกสารกรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ เรื่องการสร้างพระบรมรูปพระเจ้าตากสินกรุงธนบุรี(พ.ศ.2478-2497).

⁵ หนังสือกรมสารบรรณคณะรัฐมนตรีฝ่ายบริหาร ที่ พว.4824/2497 ลงวันที่ 12 เมษายน พ.ศ.2497 เรื่อง การเปิดพระบรมรูปสมเด็จพระเจ้าตากสินกรุงธนบุรี

นามพระมหากษัตริย์ที่ควรได้รับการยกย่อง ได้แก่ ขุนบรม พระเจ้าพรหม พ่อขุนรามคำแหง สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ สมเด็จพระนเรศวร สมเด็จพระนารายณ์ และสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี⁶ ซึ่งทุกพระองค์ล้วนแต่เป็นพระมหากษัตริย์ที่ไม่ได้อยู่ในราชวงศ์จักรีทั้งสิ้น

โดยทั่วไปหากจะกล่าวถึงพระราชประวัติตลอดจนเหตุการณ์เกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชแล้ว เราสามารถมองได้ว่า เราได้รับรู้เรื่องราวทั้งหมดอย่างค่อนข้างละเอียด โดยอาศัยความตามพระราชพงศาวดารสมัยรัตนโกสินทร์หลายฉบับที่เป็นแหล่งข้อมูล เบื้องต้นในการเขียน แต่ทว่าในความเป็นจริงนั้น เรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชหรือคนไทยเรียกขานพระนามสั้นๆ ว่า “พระเจ้าตาก” ยังเต็มไปด้วยข้อถกเถียงและคำถามอีกมากซึ่งยังไม่สามารถหาข้อสรุปที่ชัดเจนลงไปได้ ในปัจจุบันการศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเป็นปัญหาที่สำคัญ เพราะเรื่องราวของพระมหากษัตริย์พระองค์นี้ ยังคงอยู่ในความสนใจของคนแทบทุกระดับชั้น แทบไม่มีใครไม่รู้จัก “พระเจ้าตาก” ซึ่งนั่นก็หมายถึงการคาดหวังที่จะพบ “คำอธิบาย” จากหลายๆ คำถามซึ่งยังคงคลุมเครือ ไม่ชัดเจน อย่างไรก็ตาม การค้นหาคำตอบก็ไม่ได้เกิดขึ้นอย่างที่ควรจะเป็น สิ่งที่เรารับรู้จดจำเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช คือการกอบกู้บ้านเมืองจากพม่าในปี พ.ศ. 2310 และการที่ทรงมีพระสติพินเพื่อนในปลายรัชกาลกระทั่งต้องมีการสำเร็จโทษ แล้วสถาปนาราชวงศ์ใหม่ขึ้นแทน เพียงเท่านั้น

การมองอดีตโดยใช้สายตาของปัจจุบัน เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นอย่างไม่ตั้งใจเสมอในการเข้าใจประวัติศาสตร์ คำถามที่ว่า บุคคลผู้หนึ่งซึ่งประกอบภารกิจสำคัญยิ่งนั้นคือการกอบกู้บ้านเมือง แต่แล้วเหตุใดจึงต้องมีบทสรุปสุดท้ายในรัชกาลของพระองค์เองด้วยการถูกสำเร็จโทษในปี พ.ศ. 2325 และที่น่าสนใจคือ ในอีก 199 ปีต่อมา พระมหากษัตริย์ผู้นั้นกลับได้รับการเฉลิม พระเกียรติเป็นถึง “มหาราช” อีกองค์หนึ่งในประวัติศาสตร์⁷ เราอาจมองกว้างๆ ได้ว่าอุดมการณ์ ความคิด ความเชื่อ

⁶ หจข. ศธ.0701.43/2 เอกสารกรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง การสร้างอนุสาวรีย์มหาราชเจ้าของไทยในโบราณสมัย 7 พระองค์

⁷ พระองค์ได้รับการเฉลิมพระเกียรติถวายพระนามเป็น “สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช” ในวันที่ 27 ตุลาคม พ.ศ. 2524

ตลอดจนสภาพบ้านเมืองที่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลานั้น ได้เป็นสิ่งที่ได้กำหนดสถานภาพของพระมหากษัตริย์พระองค์นี้ให้แปรเปลี่ยนตามไปด้วย

ปัจจุบันสถานภาพของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงเป็นกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ในความรับรู้ของประชาชนทั่วไป ในขณะที่เดียวกัน ความไม่กระจ่างชัดของข้อมูลหลักฐานนั้น ได้ส่งผลให้คำอธิบายเรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชค่อย ๆ ก้าวไปสู่จินตนาการ มากกว่าข้อเท็จจริงที่มีบทพิสูจน์ได้แน่ชัด ด้วยลักษณะดังกล่าวนี้ เพื่อเข้าใจถึงความเป็นมาแต่แรกเริ่ม เราจึงจำเป็นต้องย้อนไปมองสภาพการณ์ตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี และต่อเนื่องมายังสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นซึ่งเป็นบรรยากาศของการเริ่มต้นใหม่ของบ้านเมืองสืบต่อจากสมัยธนบุรี น่าสนใจเป็นอย่างยิ่งว่าในขณะนั้นผู้นำในราชวงศ์ใหม่ได้ให้คำอธิบายถึงสถานะ “ผู้นำคนเก่า” ในลักษณะใด ภายใต้บริบทของประวัติศาสตร์ที่ดำเนินไปควบคู่กับการกำหนดสถานภาพดังกล่าว เรื่อยมาจนถึงการแปรเปลี่ยนสถานภาพของพระองค์ในสมัยหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตย ซึ่งมีการยกย่องพระเกียรติคุณสูงสุดยิ่งกว่าช่วงใด โดยทั้งหมดจะช่วยให้เห็นการเปลี่ยนแปลงในเรื่องสถานะของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชตั้งแต่แรกเริ่ม ทั้งนี้เพื่อที่จะทำให้สถานภาพการศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชสามารถดำเนินไปอย่างรอบด้านและครบถ้วนมากยิ่งขึ้น

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาสถานะทางประวัติศาสตร์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช พ.ศ.2310 - 2497
2. เพื่อศึกษาการให้บรรณาธิบายเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ในบริบททางประวัติศาสตร์ที่เปลี่ยนแปลงไป

สมมติฐาน

1. สมัยกรุงธนบุรี สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงมีความแตกต่างจากกษัตริย์สมัยกรุงศรีอยุธยา ทั้งที่มา แนวพระราชดำริ และการเป็นผู้นำของพระองค์
2. สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ช่วงก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครองพ.ศ.2475 สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชไม่ได้รับการยกย่องสถานะให้เทียบเท่าพระมหากษัตริย์หลายพระองค์ในอดีต ด้วยผู้นำในราชวงศ์จักรีจำเป็นต้องรักษาความชอบธรรมทางการเมืองให้คงอยู่

3. หลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้รับการถวายพระเกียรติอย่างสูง เห็นได้จากการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ใน พ.ศ.2497 ทั้งนี้ เป็นผลจากความพยายามของผู้นำในสมัยนั้นที่ต้องการยกย่องบุคคลสำคัญในอดีตเพื่อสนับสนุนนโยบายทางการเมืองของตน

ขอบเขตของการวิจัย

ศึกษาเรื่องราวสถานภาพของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชโดยเริ่มตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี ในปีพ.ศ.2310 จนถึงพ.ศ.2497 ซึ่งมีการเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินกรุงธนบุรี ขึ้นที่วงเวียนใหญ่

คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย

ในการศึกษาครั้งนี้ เนื่องด้วยพระนามของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนั้นมีเรียกต่างๆ กัน พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีใช้ “พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว” บ้าง “พระเจ้าอยู่หัว” บ้าง และ “สมเด็จพระบรมหน่อพุทธางกูร” บ้าง ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาใช้ว่า “เจ้าตากสิน” หรือ “สมเด็จพระบรมราชาที่4 เจ้ากรุงธนบุรี” ในจดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี เรียกว่า “แผ่นดินตัน” นอกจากนี้มาในสมัยรัตนโกสินทร์ก็ยังมี การเรียกขานพระนามอื่นๆ อีก เช่น “เจ้าตาก” “ขุนหลวงตาก” จนมาในปีพ.ศ.2497 ทางราชการได้กำหนดพระนามว่า “สมเด็จพระเจ้าตากสินกรุงธนบุรี” ตามหนังสือกรมสารบรรณคณะรัฐมนตรีฝ่ายบริหาร ที่ พว. 4824/2497 ลงวันที่ 12 เมษายน พ.ศ. 2497 เรื่อง การเปิดพระบรมรูปสมเด็จพระเจ้าตากสินกรุงธนบุรี และต่อมาเมื่อวันที่ 27 ตุลาคม พ.ศ.2524 คณะรัฐมนตรีมีมติให้เทิดพระนามพระองค์เป็น “สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช” ซึ่งเป็นพระนามที่ใช้อย่างเป็นทางการมาจนถึงปัจจุบันนี้ ด้วยความหลากหลายในการเรียกขานพระนามมาตั้งแต่แรกเริ่มดังกล่าวมาแล้ว ในการศึกษาครั้งนี้จึงเลือกใช้พระนามว่า “สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช” ตามที่ทางราชการกำหนดในปัจจุบัน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. เข้าใจถึงสถานภาพทางประวัติศาสตร์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในช่วง พ.ศ.2310 – 2497
2. เข้าใจการให้บรรณาธิบายเกี่ยวกับสถานภาพของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในบริบทของประวัติศาสตร์แต่ละช่วง

วิธีดำเนินการศึกษา

การศึกษาค้นคว้าจะใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) ด้วยการวิเคราะห์ข้อมูลทางเอกสาร (Documentary Research) และนำเสนอรายงานเป็นแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) การค้นคว้าข้อมูลเพื่อศึกษาสำหรับหลักฐานประเภทที่เป็นลายลักษณ์อักษรนั้น ในส่วนของเอกสารชั้นต้นที่นำมาใช้ในที่นี้ ได้แก่ หลักฐานประเภทพระราชพงศาวดาร ตลอดจนงานประวัติศาสตร์นิพนธ์ในแต่ละช่วง ตลอดจนเอกสารจากจดหมายเหตุแห่งชาติ และหอสมุดแห่งชาติ สำหรับเอกสารชั้นรอง ได้แก่ หนังสือและงานวิจัย จากห้องสมุดคณะอักษรศาสตร์ ศูนย์เอกสารแห่งประเทศไทย สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สำนักหอสมุดกลางมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และหอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตวังท่าพระ

เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การค้นคว้าข้อมูลเพื่อศึกษาสำหรับหลักฐานประเภทที่เป็นลายลักษณ์อักษรนั้น ในส่วนของเอกสารชั้นต้น ซึ่งเป็นเอกสารร่วมสมัยของฝ่ายไทยเองนั้นมีอยู่จำนวนน้อย การนำเอกสารต่างประเทศเข้ามาพิจารณาร่วมด้วยย่อมทำให้ได้ข้อมูลที่หลากหลายมากขึ้น ซึ่งการดึงเอกสารชั้นต้นมาใช้ในที่นี้ได้แก่หลักฐานประเภทพระราชพงศาวดาร และจดหมายเหตุ ในขณะที่เอกสารชั้นต้นอีกจำพวกหนึ่งซึ่งให้ข้อมูลเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเช่นกันแต่เป็นเอกสารชั้นหลัง และเขียนขึ้นหลังสมัยกรุงธนบุรีมาแล้วได้นำมาพิจารณาประกอบกับเอกสารร่วมสมัยที่เป็นหลักอยู่แต่เดิมด้วย ทางด้านเอกสารชั้นรองแม้จะมีอยู่เป็นจำนวนมาก แต่มักเป็นการเสนอเรื่องราวพระราชประวัติซึ่งขาดหลักฐานที่น่าเชื่อถือมาสนับสนุน ในส่วนงานที่เป็นการเสนอข้อมูลเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในเชิงวิชาการจึงมีอยู่ไม่มาก และข้อมูลใหม่ที่น่าสนใจก็มีอยู่เพียงบางชิ้นงานเท่านั้น ในที่นี้จะได้นำเสนอหลักฐานและงานวิชาการที่เกี่ยวข้องเนื่องกับการศึกษาสถานะทางประวัติศาสตร์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในด้านต่างๆ ทั้งที่เป็นเอกสารฝ่ายไทยและเอกสาร

ต่างชาติ ตลอดจนงานค้นคว้าภายหลังที่มีความน่าสนใจ ด้วยมีข้อมูลทั้งในรัชสมัยของพระองค์มาจนถึงในภายหลังที่บริบททางการเมืองและบริบททางสังคมได้ปรับเปลี่ยนไป โดยได้ประมวลมาเป็นตัวอย่าง ดังนี้

ลำดับที่ 1

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชวิจารณ์จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี ณ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 26 ตุลาคม พ.ศ.2501)

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชนิพนธ์งานชิ้นนี้ขึ้นมา นั้นสืบเนื่องมาจากการที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี ได้ถวายเอกสารจำพวก “จดหมายเหตุ” แต่พระองค์ในปีพ.ศ.2451 ดังความว่า

...หนังสือนี้กรมหลวงดำรงราชานุภาพคัดสำเนามาให้เมื่อวันที่ 24 มิถุนายน รัตนโกสินศก 127 ว่าในการที่หาหนังสือสำหรับหอบพระสมุดได้หนังสือนี้จากข้างวังหน้า เห็นว่าเป็นจดหมายเหตุที่มีข้อความเพิ่มเติม แต่เป็นคนละอย่างกับสยามประเภทหรือระบุตามภาษาที่เรียกกันอยู่ว่า “มีกู” แต่ไม่ใช่ทุกอย่างสยามประเภท ครั้นเมื่อได้มาแล้วก็มีใจผูกพันอยู่ที่จะอ่านเพราะพลิกดูเห็นข้อความชอบกล เมื่อหมดธุระแล้วจึงได้เปิดขึ้นอ่านตะไปโดยเร็ว เพราะอยากรู้ความ จบในพักเดียวนั้น...⁸

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁸จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีและพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี วันที่ 26 ตุลาคม 2501), หน้า49-50.

เอกสารที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวถึงนี้ แต่เดิมมีชื่อว่า “จดหมายเหตุตั้งแต่กรุงเก่าเสียแล้วเจ้าตากมาตั้งกรุงธนบุรี” โดยสมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ต้นฉบับมาจากเจ้านายวังหน้าในปี พ.ศ.2451 เขียนด้วยดินสอขาวในสมุดดำ โดยที่เนื้อหาได้เริ่มต้นขึ้นในปีพ.ศ.2310 จนมาถึงพ.ศ.2363

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงมีพระราชวินิจฉัยด้วยว่า ผู้แต่ง จดหมายเหตุฉบับนี้คือ พระเจ้าน้องนางเธอในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระนามว่า พระองค์เจ้ากุ กรมหลวงนรินทรเทวี หรือที่เรียกกันว่าเจ้าครอกวัดโพธิ์ เพราะเป็นเจ้านายฝ่ายในที่มีพระชนมายุยืนยาวมาตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี จนมาสิ้นพระชนม์ในพ.ศ.2370 ตรงกับรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนั้นจากพระราชวินิจฉัยดังกล่าว จึงทรงเปลี่ยนชื่อจดหมายเหตุดังกล่าวใหม่เป็น “จดหมายเหตุความทรงจำ ของพระเจ้าไปยิกาเธอ กรมหลวง นรินทรเทวี (เจ้าครอกวัดโพ) ตั้งแต่จุลศักราช 1129 ถึงจุลศักราช 1182 เป็นเวลา 53 ปี”⁹

โดยเนื้อความของจดหมายเหตุฉบับนี้เอง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระราชอุตสาหะแยกข้อความออกเป็นข้อๆ และมีพระราชวิจารณ์ไปที่ละข้อ โดยทรงโปรดเกล้าฯ ให้นำไปพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งแรกในงานวัดเบญจมบพิตร ในปีพ.ศ.2451 นั่นเอง ต่อมาหลังจากการสิ้นพระชนม์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในปีพ.ศ.2453 ก็ได้มีการตรวจทานให้สมบูรณ์อีกครั้ง และจดหมายเหตุพร้อมพระราชวิจารณ์ก็ได้ถูกนำไปพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพของ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช ในปีพ.ศ.2459¹⁰

อย่างไรก็ตาม ในปีพ.ศ.2459 นั้น ทางหอพระสมุดวชิรญาณก็ได้รับหนังสือ จดหมายเหตุความทรงจำอีกฉบับหนึ่ง ซึ่งมีที่มาคือ ต้นฉบับเดิมเป็นของท่านผู้หญิงพัน ภริยาของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ โดยเจมีนทิพรักษา(เนตร) ได้คัดเป็นเส้นหมึก เขียนในสมุดฝรั่ง ในส่วนเนื้อความนั้นมีเพิ่มเติมจากฉบับแรกที่ได้มาในปีพ.ศ.2451 คือ มีเนื้อหาต่อมาจนถึง พ.ศ.2381 และด้วยเอกสารใหม่นี้เองได้ทำให้พระราชวินิจฉัยเรื่องผู้แต่งจดหมายเหตุความทรงจำของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องมีการพิจารณาใหม่อีกครั้ง ด้วยเหตุว่า กรมหลวงนรินทรเทวีได้สิ้นพระชนม์ในพ.ศ.2370 แต่เนื้อความในจดหมายเหตุฉบับใหม่นั้นมีต่อมาจนถึงพ.ศ.2381 คือเกินมาถึง11ปี

⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า58.

¹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้าคำนำ.

ในงานชิ้นนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแยกความในจดหมาย เหตุออกเป็นข้อๆ สั้นบ้าง ยาวบ้าง และทรงมีพระราชนิพนธ์อธิบาย หรือพระราชทานความเห็น เพิ่มเติม รวมทั้งสิ้น 256 ข้อ นับเป็นครั้งแรกที่งานในลักษณะที่เรียกได้ว่าใกล้เคียงกับพระราช พงศาวดารแล้วมีพระราชวิจารณ์โดยตรงของพระมหากษัตริย์ควบคู่ไปด้วย และจากการที่เนื้อหาของ จดหมายเหตุความทรงจำเริ่มขึ้นตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าในพ.ศ.2310 จึงมีเนื้อความที่ ปรากฏเป็นเหตุการณ์สมัยกรุงธนบุรีด้วย ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ ความสนพระทัยในเหตุการณ์ในช่วงระยะเวลาดังกล่าว แตกต่างไปจากความสนใจที่พระมหากษัตริย์หรือชนชั้นนำในสมัยก่อนหน้าพระองค์เคยมีให้ และสิ่งที่สะท้อนออกมาคือ สภาพสังคม และแนวคิดในรัชสมัยของพระองค์

พระราชวิจารณ์จดหมายเหตุความทรงจำซึ่งทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นนั้น ได้สะท้อนให้เห็นตัวตนของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชอีกด้านหนึ่งซึ่งพระราชพงศาวดารไม่ได้ให้ความสำคัญมากนัก นั่นคือ ฐานะของผู้ที่ประกอบวีรกรรมในการขับไล่พม่าออกไป แม้จะมีได้ปฏิเสธ แต่การเขียนถึงสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในพระราชพงศาวดารก็กระทำในลักษณะที่เขียน ตามความจำเป็นมากกว่าจะให้ความสนใจจริงจัง ดังนั้นการเลือกที่จะพิจารณาเรื่องของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชซึ่งปรากฏในงานพระราชวิจารณ์นี้ย่อมเกิดความสัมพันธ์กับสภาพบ้าน เมืองที่เป็นอยู่ เราจะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าได้ทรงเน้นสาเหตุของการสูญเสียกรุงศรีอยุธยาว่าเป็นเพราะขาดคนดีมีความสามารถ ดังความว่า

...ในแผ่นดินเจ้าฟ้าพร ...ตลอดมาจนเวลาเสียกรุงถือเคร่งครัดในประเพณีที่ไม่ใช่ สำคัญอันใดมาก หูตาไม่ใคร่ไว...เหตุที่คนเกิดขึ้นหลังในแผ่นดินนั้นดีไม่ทัน หรือ ไม่มีท่าทางที่จะดีได้ เพราะคนที่มีสติปัญญาและมีมือดีๆ ได้ตายเสียตั้งแต่เกิดขบถ ทำลายวงศ์เจ้าแผ่นดินโบราณ...¹¹

ดังนั้นการที่จะเลือกให้ความสนใจกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจึงเป็นผล สะท้อนมาจากการพยายามมองวีรกรรมของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่เป็นผู้กอบกู้อิสรภาพ ท่ามกลางสภาพบ้านเมืองที่ไม่มี “คนมีสติปัญญาและมีมือดีๆ” ซึ่งในขณะเดียวกันความสนใจดัง

¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 71.

กล่าวก็สอดคล้องกันกับภาพลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองที่ทรงต้องเผชิญกับการคุกคามของชาติตะวันตก และทรงเป็นผู้ที่ได้พำรัฐสยามผ่านพ้นวิกฤตการณ์ดังกล่าวมาได้
อย่างไรก็ตาม แม้ว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจะได้รับความสนใจในฐานะที่ทรงกอบกู้บ้านเมืองจากพม่า แต่ทว่าพระองค์ก็ไม่ได้ถูกนำเสนอในภาพของกษัตริย์ที่มีพระเกียรติยศสูงเทียบเท่ากษัตริย์ในราชวงศ์จักรีแต่อย่างใด การตอกย้ำในเรื่องความชอบธรรมของกษัตริย์ในราชวงศ์จักรีซึ่ง ก็หมายรวมถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองนั้น ยังคงมีปรากฏอยู่ให้เห็นในงานประวัติศาสตร์นิพนธ์พระราชวิจารณ์จดหมายเหตุความทรงจำนี้ ดังเช่นคำเรียกขานพระนามที่ใช้ว่า “เจ้ากรุงธนบุรี” ในขณะที่จดหมายเหตุใช้ว่า “แผ่นดินต้น” ซึ่งเป็นคำที่แสดงถึงการยกย่องมากกว่า นอกจากนี้ ในตอนที่กล่าวถึงการถวายพระเพลิงพระบรมศพของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในจดหมายเหตุกล่าวว่า

“...ณ ปีมะโรงฉศก ถวายพระเพลิงแผ่นดินต้นที่วัดบางยี่เรือ มีการมหรสพสมโภชพร้อมเสร็จ...”¹²

ในขณะที่พระราชวิจารณ์มีว่า

“...ฉาปณกิจเจ้ากรุงธน วัดบางยี่เรือ ตรงกับพงศาวดาร...”¹³

ดังนั้นจากเอกสารชิ้นนี้เราจึงได้เห็นการกล่าวถึงเหตุการณ์ในสมัยกรุงธนบุรี กล่าวถึงสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในอีกบริบทหนึ่ง และช่วยสะท้อนความทรงจำของผู้คนในยุคหนึ่งเกี่ยวกับเรื่องราวสมัยกรุงธนบุรีตลอดจนทัศนคติที่มีมาได้อย่างน่าสนใจ และเป็นประโยชน์ในการศึกษาค้นคว้าด้วย

ลำดับที่ 2

ธีรวัด ณ บ่อมเพชร (แปลและเรียบเรียง). “เอกสารขอลันดาเรื่องชุมชนธนบุรี” . **รวมบทความประวัติศาสตร์**

ศาสตร์ 10(กุมภาพันธ์ 2531)

เอกสารชาวตะวันตกที่ว่าด้วยสภาพบ้านเมืองหลังการเสียกรุงศรีอยุธยาพ.ศ.2310 นั้นมีอยู่ไม่มากนัก ที่เป็นที่ยุ้จักและมีการพิมพ์เผยแพร่แล้วเช่น เอกสารของบาทหลวงคณะ Mission

¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 16.

¹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 208.

Etrangeres ของฝรั่งเศส ซึ่งบาทหลวง Adrien Launay ได้คัดเลือกมาจากบรรดาเอกสารใน หอจดหมายเหตุของคณะ Missions Etrangeres ณ กรุงปารีส เอกสารฉบับนี้ตีพิมพ์เมื่อ ปี ค.ศ.1920 (พ.ศ.2463) และแปลออกมาเป็นภาษาไทยในปี พ.ศ.2470 เพื่อพิมพ์ในหนังสือประชุมพงศาวดาร ภาคที่39 จดหมายเหตุบาทหลวงฝรั่งเศส นอกจากนี้ยังมีเอกสารอีกฉบับคือ จดหมายเหตุ ตูรแปง ซึ่ง นายพรองซัวร์ ตูรแปง เขียนขึ้นในปีค.ศ.1770 (พ.ศ.2313)

อย่างไรก็ตามยังมีเอกสารของชาวตะวันตกอีกฉบับหนึ่ง ซึ่งให้ข้อมูลเกี่ยวกับการณ์หลังเสียกรุงได้นำสนใจ ทว่าไม่เป็นที่รู้จักแพร่หลายนัก นั่นคือเอกสารของฮอลันดา เอกสารชิ้นนี้ถือเป็นเอกสารร่วมสมัย เพราะแม้ตัวเอกสารจะไม่ได้ระบุที่มาวันที่หรือศักราชไว้ แต่เอกสารนี้เป็นเอกสารในชุด Overgekomen Brieven ประจำปีค.ศ.1769(พ.ศ.2312) จึงสันนิษฐานได้ว่าเป็นเอกสารที่เขียนขึ้นภายในปีค.ศ.1768(พ.ศ.2311) เป็นอย่างช้า จึงมีความใกล้เคียงกับเหตุการณ์หลังเสียกรุงมาก ที่มาของเอกสารชิ้นนี้ก็ด้วยเหตุว่า บริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดา (V.O.C) สนใจอยากทราบเรื่องราวเกี่ยวกับกรุงศรีอยุธยา แม้ว่าชาวฮอลันดาถูกจ้างของบริษัทได้อพยพออกจากกรุงศรีอยุธยาเมื่อปลายปี พ.ศ.2308 ก็ตาม แต่ V.O.C ก็ยังหาหนทางที่จะสืบข่าวคราวเกี่ยวกับเมืองไทยโดยอาศัยเครือข่ายพ่อค้าจีนที่ค้าขายอยู่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งในเอกสารนี้ระบุชื่อพ่อค้าผู้ให้ข้อมูลว่า Tjoseeko

เอกสารชิ้นนี้ได้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับชุมชนธนบุรี เรื่องของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชหรือ พระยาตาก ในขณะที่ยังทรงเป็นเพียงผู้นำกลุ่มเล็กๆ ตลอดจนเจ้านายในราชวงศ์บ้านพลูหลวงเดิม โดยเนื้อหาที่ว่าด้วยเรื่องชุมชนธนบุรีซึ่งในเอกสารใช้ชื่อเรียกว่า Bankok หรือ Banko มีความว่าในบริเวณบางกอกหรือธนบุรีนี้ขณะนั้นมีราคาข้าวแพงมาก แต่ประชาชนอยู่ได้เพราะมีการค้าขายติดต่อกับต่างประเทศช่วยอยู่ นอกจากนี้ประชาชนยังประกอบอาชีพประมง ทำปลาตากแห้ง ออกขายให้พ่อค้าต่างชาติด้วย อย่างไรก็ตาม ชาวธนบุรีในช่วงนั้นค่อนข้างมีความลำบากขาดแคลนข้าว เสบียงอาหาร และของจำเป็นต่างๆ ทั้งนี้คงเป็นเพราะความวุ่นวายจากการเสียกรุงในพ.ศ.2310 นั่นเอง ในส่วนของ “พระยาตาก” เอกสารฉบับนี้ให้ข้อมูลที่สนับสนุนข้อมูลหลักฐานของไทย เช่น เรื่องของชื่อผู้นำชุมชนธนบุรี ซึ่งมีระบุว่า “Pie a Kat , se Thee ” ซึ่งอาจถอดเสียงได้เป็น “พญาตาก แซ่แต้” นั่นเอง ในเรื่องการเมืองนั้นเอกสารนี้ได้ให้ข้อมูลว่าช่วงแรกพระยาตากมีพรรคพวกค่อนข้างน้อยพื้นที่ที่ปกครองอยู่อาจกล่าวได้ว่าสามารถเดินทางรอบบริเวณนั้นได้ภายใน 24 ชั่วโมง

และเป็นชุมชนทางการเมืองที่กำลังสู้รบกับอีกชุมชนที่เมือง “ Tjasilop” ซึ่งสันนิษฐานว่าอาจ เป็นเมืองพิษณุโลก ซึ่งอยู่ห่างออกไป

ดังนั้นแม้จะเป็นเอกสารที่มีความยาวไม่มาก โดยลักษณะของการบันทึกที่เป็นการ สนทนาโต้ตอบกันเฉพาะประเด็นสำคัญๆ ทำให้ได้ข้อมูลที่น่าสนใจและเพิ่มเติมจากข้อมูลที่มีอยู่เดิม ทั้งด้านเศรษฐกิจ การเมือง ตลอดจนสภาพการณ์หลังเสียกรุงศรีอยุธยา ซึ่งเป็นการถ่ายทอดผ่านการ รับรู้ของชาวต่างชาติ จึงสามารถนำมาเปรียบเทียบกับข้อมูลทางฝ่ายไทยเอง จึงนับว่าเป็นประโยชน์ ในการศึกษาประวัติศาสตร์ช่วงดังกล่าว

ลำดับที่3

“จดหมายเหตุโหร” ใน **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม1** .กรุงเทพฯ:กรมศิลปากร,2542.

เอกสารชิ้นนี้เป็นเอกสารที่ช่วยในการสอบทาน วัน เวลา ในทางประวัติศาสตร์ โดยวิธีในการบันทึกนั้น จะมีการทำเป็นปฏิทินบอกวันและฤกษ์ยามเป็นรายวันล่วงหน้าตลอดปี และมีที่ว่างไว้สำหรับจดเหตุการณ์ในปฏิทินนั้น ผู้ที่ต้องมีหน้าที่บันทึกซึ่งโดยมากมักเป็นโหร เมื่อ บันทึกฤกษ์ยามและวันเวลาเกิดเหตุการณ์สำคัญๆ ก็จะใช้สมุดปฏิทินดังกล่าว เมื่อมีเหตุการณ์ใด เกิดขึ้นในวันใดซึ่งควรแก่การจดจำก็จะจดลงไว้ในช่องปฏิทินดังกล่าว

สำหรับจดหมายเหตุโหรนี้ เป็นการรวบรวมจดหมายเหตุเบ็ดเตล็ดที่ปรากฏในหอ พระสมุดหลวง โดยกรรมการได้รวมเอกสารแล้วมอบหมายให้ พระเทวโลก (แหยม วัชรโชติ) คัดเอา แต่เฉพาะจดหมายเหตุมาเรียงลำดับเวลาก่อนและหลังให้รู้เฉพาะวันที่เกิดเหตุการณ์ต่างๆ ข้อความจึงเป็นข้อความสั้นๆ แต่มีวัน เวลา ศักราชบ่งบอกไว้ชัดเจน ดังนั้นแม้จะเป็นเอกสารที่รวบรวม ภายหลัง แต่ก็มิที่มาจากการบันทึกข้อเท็จจริงที่ใกล้เคียงกับวัน เวลา ศักราช ที่เกิดเหตุ การณ์ จึงเป็นประโยชน์ที่จะดูวันเวลาซึ่งอาจไม่มีบ่งบอกไว้ในเอกสารอย่างอื่น ดังเช่นในจด หมายเหตุโหร ได้กล่าวถึงการขึ้นเป็นกษัตริย์อย่างเป็นทางการของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชว่า ได้ทรงปราบดาภิเษกในวันพุธ เดือนอ้าย แรม4ค่ำ จุลศักราช 1130 ปีชวด สัมฤทธิศก ตรงกับวันที่ 28 ธันวาคม พ.ศ.2311 ในขณะที่หลักฐานอื่นไม่ได้ให้ข้อมูลที่ชัดเจนในประเด็นนี้ เป็นต้น

ลำดับที่4

พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2.กรุงเทพฯ:กรมศิลปากร,2535.

พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขามีต้นฉบับสมุดไทยเก็บรักษาอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ มีเนื้อหากล่าวถึงการตั้งกรุงศรีอยุธยาจนมาถึงรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ จบความในจุลศักราช 1152 หรือพ.ศ.2333 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงพระนิพนธ์อธิบายที่มาของพระราชพงศาวดารฉบับนี้ไว้ว่า

...หนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขานี้ได้ความว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิททรงชำระแก้ไขเพิ่มเติมของเก่าหลายแห่ง เนื้อความบริบูรณ์ขึ้นมาก ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเมื่อกรมหลวงวงศาธิราชสนิททรงชำระแล้วนำต้นฉบับขึ้น ทูลเกล้าถวาย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ไข จึงปรากฏพระราชหัตถเลขาอยู่ในต้นฉบับหลวง...¹⁴

เอกสารชิ้นนี้ได้รับการตีพิมพ์ครั้งแรกเมื่อพ.ศ.2455 โดยสมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช โปรดให้จัดพิมพ์เป็นพระกุศลทานมัยในงานพระศพพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหลวงวรเสรฐสุดา พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าอุบลรัตนนารีนาค กรมขุนอัครราชกัญญา สมเด็จพระเจ้าฟ้าจันทราสรัทวาร กรมขุนพิจิตรเจษฎ์จันท์ และ สมเด็จพระเจ้าฟ้าเยาวมาลย์นฤมล กรมขุนสวรรคโลกลักษณวดี และต่อมาในพ.ศ.2457 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงตรวจสอบ แก้ไข และมีพระนิพนธ์อธิบายเรื่องพงศาวดารในรัชกาลต่างๆ ครึ่งกรุงศรีอยุธยาแรกเริ่มจนมาถึงรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถด้วย

นับตั้งแต่การชำระพระราชพงศาวดารที่เกี่ยวกับกรุงธนบุรีครั้งแรกในพ.ศ.2338 เนื้อหาสาระในพระราชพงศาวดารซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงไป ผ่านการตรวจชำระบ้าง การคัดลอกเติมแต่งบ้าง ทำให้การให้รายละเอียดแต่ละฉบับมีใจความต่างออกไป อย่างไรก็ตามในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขานี้ แสดงให้เห็นถึงการรับรู้เรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชภายใต้บริบทที่ค่อนข้างหนึ่งสิ่งต่างไปจากพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีในสมัยต้นรัตนโกสินทร์เช่นฉบับพันจันทนุมาศคือ การเน้นรายละเอียดที่แสดงถึงการไม่ได้ถวายพระเกียรติสมเด็จพระ

¹⁴ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม2(กรุงเทพฯ:กรมศิลปากร,2535),หน้าคำนำ.

พระเจ้าตากสินมหาราชในฐานะพระมหากษัตริย์ เช่นการใช้อำนาจ “ตัดศีรษะ” “ถึงแก่พิราลัย” และเรียกพระบรมศพว่า “ศพ” เป็นต้น ลักษณะดังกล่าวยังสืบเนื่องมาถึงพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา

นอกจากนี้จะเห็นได้ว่าการพยายามที่จะเน้นความชอบธรรมในการปกครองของราชวงศ์จักรีได้เพิ่มขึ้นมากในช่วงสมัยนี้ โดยสอดคล้องกับแนวคิดที่ว่าด้วยเรื่องการสืบราชสมบัติ ซึ่งแต่เดิมนั้นการเสด็จขึ้นครองราชย์โดยการปราบดาภิเษก ยังคงเป็นสิ่งที่กระทำกันมานับตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา และยังคงต่อเนื่องมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ด้วย โดยเฉพาะในสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชและพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ดังที่ปรากฏความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่าทั้งสองพระองค์นั้นทรง “ปราบดาภิเษก” ขึ้นเป็นกษัตริย์ วิธีการดังกล่าวเป็นเรื่องปกติที่เกิดขึ้นก่อนมีความพยายามที่จะให้แนวคิดแบบ “เอนกชนนิกรสโมสรรสมมติ” เข้ามาเป็นคำอธิบายการขึ้นครองราชย์ของกษัตริย์สมัยรัตนโกสินทร์แทนที่ โดยเป็นแนวคิดของกลุ่มชนชั้นนำรุ่นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้นมา และได้ปรากฏให้เห็นชัดเจนเช่นการใช้อำนาจว่า

“...ในทันใดนั้น จึงทำพระยามุขมนตรีท้าวชาติและราชภรรยาทั้งหลาย ก็พร้อมกันกราบพูลวิงวอนอัญเชิญเสด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกขึ้นครองพิภพเสวยสวรรยาธิปัตติถวัลยราชย์ดำรงแผ่นดินสืบไป สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็ทรงรับอาวรณ์าด้วยพระอาการดูษณีภาพ...”¹⁵

ดังนั้นจึงไม่แปลกที่ภาพของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้ถูกเน้นย้ำในเรื่องปลายรัชกาล ทั้งนี้ก็เพื่อที่จะรองรับแนวคิดเรื่องการสืบราชสมบัติ ซึ่งเริ่มปรากฏในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั่นเอง

นอกจากนี้แล้วการให้ที่มาของบุคคลสำคัญเริ่มปรากฏในระยนี้ด้วยพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาได้เพิ่มเติมเรื่องราวอันเป็นส่วนหนึ่งของพระราชประวัติของเจ้านายในราชวงศ์จักรี โดยเฉพาะของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชและกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท อาทิ ข้อความตอนหลังยกกระบัตรเมืองราชบุรีได้เข้าถวายตัวรับราชการ โดยมีพระมหามนตรีน้องชายเป็นผู้ชักนำ เหล่านี้เป็นต้น

¹⁵ เรื่องเดียวกัน. หน้า 230.

จากหลักฐานชิ้นนี้ อาจสะท้อนให้เห็นบริบทในช่วงนั้นคือ การเริ่มมาจากความ ตื่นตัวในการสนใจประวัติศาสตร์ในสมัยรัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 5 นั้น เป็นผลมาจากเงื่อนไขทางสังคมที่เป็นยุคแห่ง “การปฏิรูป” นั่นคือกษัตริย์หรือชนชั้นนำได้พยายามปรับเปลี่ยนรูปแบบจิตสำนึกของตัวเองให้ทัดเทียมต่อความเจริญเหมือนอารยชนต่างชาติ ทั้งนี้เพื่อป้องกันการแทรกแซงกิจการภายในของสยาม โดยนอกจากนี้แล้ว บนพื้นฐานที่เริ่มเปลี่ยนไปคือ การสำนึกในความเป็น “วงศ์ตระกูล” ของตนเองมากขึ้น ระบบการเมืองแบบจารีตที่มีการคัดสรรผู้นำตามความสามารถเริ่มหมดความสำคัญลง เรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในช่วงระยะเวลาดังกล่าวจึงถูกทำให้ผูกพันอยู่กับสภาพสังคมและแนวคิดของคนในขณะนั้น งานประวัติศาสตร์นิพนธ์ที่ผลิตออกมายังคงมีความพยายามที่จะรักษาความชอบธรรมของราชวงศ์จักรีซึ่งสมควรที่จะมีการ “กราบทูลวิงวอนอัญเชิญเสด็จขึ้นครองพิภพ” และมีปรากฏให้เห็นในหลักฐานชิ้นนี้ และเป็นตัวอย่างของงานประวัติศาสตร์ที่สะท้อนการกำหนดสถานะของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในสมัยรัตนโกสินทร์ได้ด้วย

ลำดับที่ 5

อภินิหารบรรพบุรุษ. พระนคร. โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473 (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าปิยภักดีนารถ สุประดิษฐ์ วันที่ 24 พฤษภาคม 2473)

พระราชประวัติของพระเจ้ากรุงธนบุรี หรือ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนั้น ที่เป็นที่แพร่หลายและรู้จักกันมากที่สุดมีที่มาจากหนังสือที่เรียกว่า อภินิหารบรรพบุรุษ เอกสารฉบับนี้เดิมบันทึกเป็นสมุดไทย กระดาษข่อยขาวตัวหมึก ผู้แต่งเป็นใครนั้นไม่ได้มีปรากฏบอกไว้แน่ชัด แต่ประวัติความเป็นมานั้น เอกสารนี้แต่เดิมได้ถูกเก็บรักษาอยู่ในกองมรดกของ หม่อมเจ้าปิยภักดีนารถ สุประดิษฐ์ ซึ่งเป็นไปได้ว่าอาจเป็นการบันทึกขึ้นจากเชื้อสายของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ทั้งนี้ด้วยเหตุที่ว่า ราชสกุลสุประดิษฐ์นั้น ทางพระชนกเป็นสายราชวงศ์จักรี แต่ทางพระมารดาเป็นสายราชสกุลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช¹⁶

¹⁶ คุณน้อย ธิดาของเจ้าฟ้าชายทัตไทย ซึ่งเป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช (ต่อมาได้รับราชการเป็น พระอินทรัภัยในสมัยรัตนโกสินทร์) ได้เป็นเจ้าจอมมารดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และมีพระโอรส เป็นต้นราชสกุล นพวงศ์ และ สุประดิษฐ์

เมื่อหม่อมเจ้าปิยภักดีนารถ ถึงชีพิตักษัย สมเด็จพระนครสวรรค์ศรีวรพินิตได้ทรงคัดเลือกรหัสจากกองมรดกได้ทั้งเรื่องพระราชประวัติของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชและเรื่องพระราชประวัติในรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 แล้วโปรดให้พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชนิพนธ์ในพ.ศ.2473 อย่างไรก็ตาม เอกสารนี้เดิมมีชื่อหลังปกสมุดไทยว่า “หนังสือบรรพบุรุษ 1249” ก่อนที่จะมาเป็น “อภินิหารบรรพบุรุษ” ในคราวที่จัดพิมพ์

เมื่อพิจารณาเนื้อหาในหนังสือ อภินิหารบรรพบุรุษ นั้นจะพบว่าเน้นในเรื่องของบุญบารมีและอภินิหารสอดแทรกอยู่เกินความเป็นจริง ดังเช่นเหตุการณ์เมื่อคราวสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชพระราชสมภพ ก็เกิดอัศจรรย์มีงูเหลือมมาขดรอบตัว ดังนั้นข้อควรระวัง คือการบันทึกในเชิงความเชื่อ คำบอกเล่ามากกว่าบันทึกข้อเท็จจริงอย่างชัดเจน ดังนั้นการจะใช้หลักฐานชิ้นนี้มาประกอบการศึกษาจึงต้องอาศัยการวิเคราะห์ และการหาหลักฐานอื่นๆ มาประกอบ อย่างไรก็ตาม เอกสารนี้ก็ยังเป็นประโยชน์ในฐานะที่เป็นอีกรูปแบบหนึ่งของประวัติศาสตร์นิพนธ์ว่าด้วยเรื่องของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช และเป็นการให้ความสำคัญกับพระราชประวัติของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชตั้งแต่แรกประสูติ ซึ่งแตกต่างไปจากสิ่งที่เคยมีบันทึกไว้ในพระราชพงศาวดาร

ลำดับที่ 6

จิรพล เกตุจุมพล, “ การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างขององค์ความรู้ของกลุ่มชนชั้นนำสยามรุ่นใหม่ พ.ศ.2367-2486 (ศึกษากรณีการชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 - 4) ” , วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539.

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มีเนื้อหาหลักคือ มุ่งที่จะแสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงโครงสร้าง องค์ความรู้ของกลุ่มชนชั้นนำสยามรุ่นใหม่ พ.ศ.2367-2468 โดยทำการศึกษาและวิเคราะห์ผ่านพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับตัวเขียน และตัวพิมพ์ทั้งสี่รัชกาลของ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เพื่อแสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงความรู้ของชนชั้นนำ โดยเฉพาะความรู้เรื่องพระมหากษัตริย์วังหลวง - วังหน้า และการสืบราชสมบัติตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ถึง รัชกาลที่ 4

ในเนื้อหานี้แบ่งออกเป็น 5 บทด้วยกัน แม้ว่าวิทยานิพนธ์จะไม่ได้เน้นเนื้อหาเกี่ยวข้องกับโดยตรงกับเรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช แต่บทที่น่าสนใจและนำมาใช้ในการศึกษาคือบทที่ 2 ความสำคัญของหลักฐานและการชำระพระราชพงศาวดาร และ บทที่ 3 วังหลวง

และวังหน้าในหลักฐานพงศาวดาร โดยในบทที่ 2 นั้น วิทยานิพนธ์ ฉบับนี้ได้ให้สาระเกี่ยวกับการเขียนพงศาวดารและการชำระพงศาวดารเมื่อคราวสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ (นอกเหนือไปจากงาน “ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา” ที่เป็นที่แพร่หลายอยู่เดิมของ นิธิ เอียวศรีวงศ์) ซึ่งช่วยให้เข้าใจถึงลักษณะของหลักฐานโดยเฉพาะพระราชพงศาวดารที่เกี่ยวกับสมัยกรุงธนบุรีแต่ถูกชำระในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ สำหรับในบทที่ 3 ก็ได้มีการวิเคราะห์การเมืองในสมัยรัชกาลที่ 2 สำหรับกรณี “กบฏเจ้าฟ้ากรมขุนภานุประดิษฐ์” ซึ่งเป็นพระโอรสในสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ซึ่งทำให้เห็นการเมืองระบอบชาติทางการเมืองในสมัยรัตนโกสินทร์ว่า มีการผลักดันดินที่ยังเป็นวิถี “ปราบดาภิเษก” นอกจากนี้ยังสะท้อนให้เห็นบทบาทของเชื้อสายสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่ยังมีกลุ่มกำลังของตนอยู่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ดังนั้น วิทยานิพนธ์ฉบับนี้จึงเป็นงานวิจัยที่เป็นประโยชน์ในการมองแนวคิดผู้นำช่วงรัตนโกสินทร์ ตลอดจนการเมืองหลังเปลี่ยนราชวงศ์ ตลอดจนการจัดการทางการเมืองเพื่อ ควบคุมเชื้อสายของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชด้วย

ลำดับที่ 7

จุฬามาศ ประมูลมาก “การเคลื่อนไหวกองทัพและการเมืองท้องถิ่นธนบุรี พ.ศ.2458-2543”

วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2545.

งานวิจัยเล่มนี้มุ่งศึกษาประวัติศาสตร์ของธนบุรีในยุคที่สังคมไทยเกิดการเปลี่ยนแปลงหลายๆ ด้าน อันได้แก่ การปรับตัวเข้าสู่ยุคสมัยแห่งการพัฒนาประเทศ การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองการปกครอง รวมไปถึงสถานการณ์ต่างๆ ที่ส่งผลกระทบต่อธนบุรี ซึ่งเป็นพื้นที่ส่วนหนึ่งของกรุงเทพมหานคร โดยทำให้เกิดการปรับตัวไปตามบริบทของสังคมในแต่ละช่วงเวลา

โดยเนื้อหา ผู้วิจัยได้มุ่งศึกษาจากการเคลื่อนไหวกองทัพของท้องถิ่นธนบุรี 3 เหตุการณ์ด้วยกัน คือ การเคลื่อนไหวกองทัพเพื่อจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช การเคลื่อนไหวกองทัพเพื่อแยกธนบุรีออกจากกรุงเทพมหานคร และการเคลื่อนไหวกองทัพเพื่ออนุรักษ์และฟื้นฟูพื้นที่เอกลักษณ์ทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นธนบุรี ซึ่งทั้งสามเหตุการณ์เป็นเหมือนตัวแทนการเปลี่ยนแปลงทางด้านประวัติศาสตร์ การเมือง และวัฒนธรรมในเมืองธนบุรี สำหรับประเด็นที่ให้อรรถในการศึกษาสถานะทางประวัติศาสตร์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชคือในประเด็นแรกของ

งานวิจัย นั้นคือการเคลื่อนไหวก่อนเพื่อจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ขึ้นมา ซึ่งได้ใช้ข้อมูลจากด้านประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเข้ามาช่วย อย่างไรก็ตาม งานวิจัยเล่มนี้ไม่ได้มุ่งเน้นศึกษาเรื่องสถานภาพของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช โดยประเด็นที่พูดถึงจะเน้นไปในส่วนของบทบาทตลอดจนการเคลื่อนไหวกองชาวนนบุรีในช่วงเวลาดังกล่าวมากกว่า

ลำดับที่ 8

ถ้วน ลี เิง. **พลิกต้นตระกูลไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์พิราบ, 2521.

ประวัติศาสตร์ของไทยได้ปรากฏในหนังสือตำรับตำราของจีนมาตลอด บันทึกเรื่องราวประวัติศาสตร์เหล่านี้บ้างก็เป็นบันทึกเหตุการณ์ของคนร่วมสมัย บ้างก็เป็นบันทึกของทูตานุทูตซึ่งเดินทางไปมาระหว่างประเทศจีนกับนานาประเทศ บ้างก็เป็นการรวบรวมโดยพ่อค้าเอกชน ตลอดจนพระสงฆ์ กล่าวโดยทั่วไปแล้วข้อมูลที่ปรากฏในเอกสารดังกล่าวจึงน่าเชื่อถือได้ค่อนข้างมาก และที่สำคัญคือยังช่วยเติมเต็มส่วนข้อมูลที่ยังไม่สมบูรณ์จากหลักฐานไทยอีกด้วย

อย่างไรก็ตามข้อจำกัดของเอกสารประเภทนี้อยู่ที่เรื่องของภาษา การดึงข้อมูลมาใช้จึงยังมีไม่มาก แต่ในช่วงระยะสองทศวรรษที่ผ่านมา ความสนใจในการใช้ประโยชน์จากเอกสารจีนมีมากขึ้น และมีการแปลออกมาเป็นภาษาไทย ทำให้การข้อมูลใหม่ๆ เริ่มเป็นที่รู้จักในวงการประวัติศาสตร์มากยิ่งขึ้น

สำหรับการใช้ประโยชน์เพื่อศึกษาข้อมูลช่วงกรุงธนบุรีนั้นในหนังสือเล่มนี้ได้รวบรวมและแปลเอกสารโบราณของจีนในราชวงศ์ชิงที่บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับกรุงธนบุรีไว้ค่อนข้างมาก แม้ว่ากรุงธนบุรีจะดำรงอยู่เพียง 15 ปีก็ตาม เอกสารสำคัญฉบับแรกได้แก่ พระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงธนบุรีฉบับแรกที่มีไปยังจักรพรรดิราชวงศ์ชิง และตลอดระยะเวลา 15 ปี ก็ได้มีพระราชสาส์นติดต่อกันอย่างต่อเนื่อง รวมทั้งเอกสารที่เป็นหนังสือของ ลินฟู ซึ่งเทียบเท่าตำแหน่งข้าหลวงแห่งมณฑลกว๋างตุ้ง ได้กราบบังคมทูลจักรพรรดิเฉียนหลงเกี่ยวกับเหตุการณ์ในกรุงธนบุรี ซึ่งจากเอกสารเหล่านี้ ทำให้ทราบท่าทีของราชวงศ์ชิงที่มีต่อพระเจ้ากรุงธนบุรีในแต่ละช่วง กล่าวคือ ในระยะแรกฝ่ายจีนไม่ได้ยอมรับการขึ้นเป็นผู้นำของพระยาตาก หรือพระเจ้ากรุงธนบุรี ต่อมา ท่าทีทางพระราชไมตรีได้เริ่มดีขึ้นเป็นลำดับ และมีที่สำคัญคือการกล่าวถึงเหตุการณ์เมื่อครั้งกรุงธนบุรีได้แต่งตั้งคณะทูตไปเมืองจีนในปีพ.ศ. 2324 และเมื่อคณะทูตเดินทางกลับมาพร้อมความสำเร็จในการเจริญสัม

พันธุไมตรี ก็เป็นเวลาเดียวกับมีความวุ่นวายเกิดขึ้นและนำไปสู่การเปลี่ยนราชวงศ์ใหม่ นอกจากนี้ ตัว วน ลี เติ้ง ได้แสดงให้เห็นข้อสนับสนุนที่ว่าบรรพบุรุษของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเดิมเป็น ชาวจีน และอาจจะอพยพมายังเมืองไทย เช่น การพบสุสานประจำตระกูลแซ่ของพระองค์ที่เมือง ฉะเชิงเทรา ประเทศจีน อีกด้วย

เอกสารจีนที่มีการรวบรวมในหนังสือเล่มนี้จึงเป็นงานวิชาการที่ช่วยในการศึกษา ประวัติศาสตร์ไทยในช่วงกรุงธนบุรีได้เป็นอย่างดี ทั้งในแง่ของความสัมพันธ์ระหว่างประเทศและการเมืองในสมัยนั้น

ลำดับที่ 9

นิธิ เอียวศรีวงศ์ .การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม, 2527.

งานเขียนชิ้นนี้ได้พิจารณาภาพกว้างของความซับซ้อนทางการเมืองในสมัยกรุงธนบุรี โดยเน้นชี้ให้เห็นการใช้นโยบายของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช หรือ ในงานเล่มนี้ใช้คำว่า “พระเจ้ากรุงธนบุรี” เริ่มตั้งแต่การประกาศนโยบายฟื้นฟูพระราชอาณาจักรกรุงศรีอยุธยาขึ้นมา การปราบชุมนุม การเสด็จขึ้นครองราชย์ การแบ่งกลุ่มทางการเมือง การเน้นอาณาบารมีของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช การขึ้นมามีอำนาจของเจ้าพระยาจักรี และนำไปสู่การสถาปนาราชวงศ์ใหม่ในที่สุด

ผู้เขียนได้ชี้ให้เห็นปัจจัยหลาย ๆ อย่างที่ทำให้การปกครองบ้านเมืองของพระเจ้ากรุงธนบุรีภายใต้สิ่งที่เรียกว่า “การเมืองแบบชุมนุม” ต้องประสบกับความผิดพลาด ดังจะเห็นได้จากเหตุการณ์ความวุ่นวายในปลายรัชกาล นับว่าได้วิเคราะห์สภาพการเมืองในสมัยกรุงธนบุรีได้อย่างเป็นเหตุเป็นผล จุดเด่นของงานชิ้นนี้คือการใช้หลักฐานที่หลากหลายทั้งหลักฐานฝ่ายไทยและต่างประเทศ ประกอบกับการวิเคราะห์ข้อมูลที่เป็นระบบ นับว่าเป็นงานวิชาการที่เป็นประโยชน์ในการอธิบายระบบการเมืองในสมัยกรุงธนบุรีได้เป็นอย่างดี

ลำดับที่10

วิศิษฐ์ พงศ์พนิตานนท์, “การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมใน “กรุงเทพ” สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ.2325 – 2411”, วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย , 2532 .

จากการเห็นความสำคัญของการให้คำอธิบายการก่อตัวและเติบโตของสังคมเมือง กรุงเทพฯ ผู้เขียนวิทยานิพนธ์เรื่องนี้ได้เสนอคำถามหลักขึ้นมาคือ สังคมและวัฒนธรรมในกรุงเทพฯ สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีการเปลี่ยนแปลงไปเช่นไร โดยเนื้อหาทั้งหมดเป็นการศึกษาเรื่องราวภายในสังคมกรุงเทพฯ สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ.2325 – 2411 ซึ่งพิจารณาจากความพยายามของรัฐในการควบคุมสังคม ซึ่งมีความหลากหลายของกลุ่มชนต่างวัฒนธรรมในกรุงเทพฯ ผู้เขียนได้ระบุว่า มีวัตถุประสงค์ที่จะทำการศึกษาการเคลื่อนไหวทางสังคมในช่วงเวลาดังกล่าว เพื่อทำความเข้าใจถึงการคลี่คลายเปลี่ยนแปลงของสังคมกรุงเทพฯ ในขอบเขตของพื้นที่ที่แยกแยะได้ตามกลุ่มวัฒนธรรมที่รัฐกำหนดให้ตั้งถิ่นฐาน ชีวิตในสังคมของชุมชนที่อยู่ร่วมทั้งในการเคลื่อนไหวขยายตัวทางเศรษฐกิจของเมืองในการค้าต่างประเทศของรัตนโกสินทร์ตอนต้น และการเปลี่ยนแปลงในแนวคิดทางวัฒนธรรม ความสัมพันธ์ของสังคม และการเมืองในเวลาต่อมา

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ผู้เขียนได้แบ่งการศึกษาออกเป็น 5 บทด้วยกัน ในทั้งหมด 5 บทที่งานวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ได้ทำการศึกษานั้น บทที่จะนำมาใช้ในการศึกษาได้แก่ บทที่2 คือ การสร้างกรุงเทพฯ เป็นเมืองในราชธานี ซึ่งโดยเนื้อหาแล้วกล่าวถึงเหตุการณ์และสภาวะการณ์ที่เกิดขึ้นก่อนการสถาปนากรุงเทพฯในปีพ.ศ.2310 และยังคงกล่าวเลยมาถึงช่วงแรกตั้งกรุงเทพฯด้วย โดยแบ่งออกเป็น 6 หัวข้อใหญ่คือ

- ปัจจัยในการก่อตัวของกรุงเทพฯ
- การรวมตัวเป็นกลุ่มอิสระเพื่อความอยู่รอดและขยายอำนาจ
- บทบาทของกลุ่มพระเจ้าตาก
- ภูมิหลังของเมืองธนบุรี
- เศรษฐกิจ การเมือง และการขยายอำนาจของกรุงธนบุรี
- การขยายตัวของชุมชนและการเพิ่มพลเมือง

จะเห็นได้ว่าวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ได้ให้ข้อมูลในเชิงประวัติศาสตร์ท้องถิ่น (Local History) ทั้งการรวมกลุ่ม การอพยพผู้คนเชื้อสายต่างๆ ในช่วงที่สถาปนากรุงธนบุรีและต่อเนื่องมาจนถึง สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ว่ากลุ่มใดมีความเคลื่อนไหวมากเพียงใด เช่นกลุ่มชาวจีน ชาวลาว ชาว มอญ เป็นต้น และการเคลื่อนไหวของกลุ่มท้องถิ่นเหล่านี้ก็มีส่วนสนับสนุนสำคัญในการสถาปนาศูนย์ กลางอำนาจทั้งกรุงธนบุรี และกรุงเทพมหานคร ซึ่งงานวิจัยชิ้นนี้เป็นอีกด้านหนึ่งของการศึกษา ประวัติศาสตร์ธนบุรีและเหตุการณ์สำคัญๆ ในช่วงดังกล่าวที่บ้านเมืองมีความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้น มากมาย นอกเหนือไปจากพระราชพงศาวดารซึ่งเป็นเอกสารการบันทึกของทางราชการที่มีอยู่แล้ว

ลำดับที่ 11

อนุรักษโบริราณสถานในพระราชวังเดิม, มูลนิธิ. พระราชวังเดิมพ.ศ 2541. กรุงเทพฯ: อรุณการพิมพ์, 2541.

พระราชวังเดิมเป็นพระราชวังของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชและสร้างขึ้นในสมัย กรุงธนบุรี หลังจากนั้นก็ได้เป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์ชั้นสูงในราชวงศ์จักรีอีก หลายพระองค์ จนมาในสมัยรัชกาลที่ 5 ก็ได้พระราชทานพระราชวังเดิมแห่งนี้ให้เป็นที่ตั้งโรงเรียน นายเรือ ต่อมาเมื่อโรงเรียนนายเรือย้ายไปตั้งที่อื่น สถานที่แห่งนี้จึงได้เป็นที่ตั้งของกองบัญชาการกอง ทหารเรือมาจนปัจจุบัน

พระราชวังเดิมได้รับการบูรณะตลอดมา และมีการดำเนินงานบูรณะอย่างเป็นทางการ มากขึ้นเมื่อคราวจัดตั้งมูลนิธิอนุรักษโบริราณสถานในพระราชวังเดิม เมื่อพ.ศ.2539 เมื่อมีการบูรณะ ครั้งใหญ่เสร็จสิ้นในปีพ.ศ.2541 เพื่อให้พระราชวังเดิมเป็นแหล่งข้อมูลประวัติศาสตร์ในสมัยกรุงธนบุรี ทางมูลนิธิฯ ยังได้จัดทำนิตยสารและพิพิธภัณฑ์ไว้ภายในโบราณสถานพระราชวังเดิมด้วย

พระราชวังเดิมนั้นนามเดิมในสมัยกรุงธนบุรีที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารฉบับพัน จันทนุมาศคือ “พระตำหนักกรุงธนบุรี” แต่ต่อมาเรียกนามกันว่าพระราชวังเดิมเพราะได้เป็นที่ ประทับเดิมของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ในขณะที่ทรงรอการสร้างพระ บรมมหาราชวัง

หนังสือเล่มนี้ได้ให้รายละเอียดและภาพประกอบเกี่ยวกับโบราณสถานในพระราชวัง เดิมซึ่งเอื้อประโยชน์ในการศึกษาข้อมูลสมัยกรุงธนบุรี โดยเป็นหลักฐานประเภทที่ไม่เป็นลายลักษณ์ อักษร ที่ตั้งพระราชวังหลวงของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณ ปากคลองบางกอกใหญ่ โดยทรงโปรดให้สร้างขึ้นเพื่อใช้เป็นที่พักและว่าราชการ อาณาเขตของ

พระราชวังเดิมในสมัยกรุงธนบุรีนั้น มีพื้นที่ตั้งแต่ป้อมวิไชยประสิทธิ์ขึ้นมา จนถึงคลองเหนือวัดอรุณราชวราราม หรือคลองนครบาล โดยรวมวัดอรุณราชวรารามและวัดโมฬีโลกยารามเข้าไปในเขตพระราชวังด้วย จากการพิจารณาโบราณสถานในเขตพระราชวังเดิม ซึ่งสร้างขึ้นในสมัยกรุงธนบุรีและมีปรากฏมาจนถึงปัจจุบันได้แก่ ท้องพระโรง พระตำหนักเก๋งคู่ ศาลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช สำหรับป้อมวิไชยประสิทธิ์นั้นได้มีอยู่เดิมมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา โดยในหนังสือเล่มนี้มีรายละเอียดที่น่าสนใจเกี่ยวกับโบราณสถานในพระราชวังเดิมเช่น

ศาลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

ตั้งอยู่ติดกับกำแพงพระราชวังทางด้านทิศตะวันออก เดิมเชื่อกันว่าเป็นศาลพระภูมิในสมัยกรุงธนบุรีแต่ต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ได้มีการสร้างและปรับปรุงขึ้นใหม่และได้ประดิษฐานพระบรมรูปของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชประทับยืนทรงพระแสงดาบ และเจ้านายในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ได้เรียกศาลนี้ว่า ศาลเจ้าตาก

ท้องพระโรง

อาคารท้องพระโรงหลังนี้เป็นอาคารทรงไทย วัสดุมุ่งหลังคาเป็นกระเบื้องดินเผา ด้านจั่วประดับด้วยช่อฟ้าใบระกา หางหงส์และนาคสะดุ้ง อาคารท้องพระโรงประกอบด้วยพระที่นั่งสององค์เชื่อมกัน ได้แก่

พระที่นั่งองค์ทิศเหนือ ใช้เป็นที่รองรับเสด็จของขุนนาง ทางทิศใต้ยกพื้นสูง เรียกว่า มุขเด็จ ใช้เป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ขณะเสด็จออกว่าราชการ

พระที่นั่งองค์ทิศใต้ เป็นส่วนพระราชมณเฑียรหรือพระราชฐานชั้นกลางอันเป็นที่ประทับส่วนพระองค์

ตำหนักเก๋งคู่

มีลักษณะสถาปัตยกรรมผสมผสานระหว่างสถาปัตยกรรมแบบจีนและแบบไทย โดยมีหลังคาทรงจั่วแบบจีน ภายในอาคารมีพระทวารและพระแกลแบบไทย นอกจากนี้มีการตกแต่งพระแกลด้วยลายจำหลักไม้ที่บริเวณซึ่งเรียกว่าหย่อง เป็นรูปดอกพุดตาล ส่วนที่กรอบเขตหน้ามีการจำหลักลวดลายเป็นรูปฐานเท้าสิงห์ในตอนล่าง ซึ่งลายดังกล่าวเป็นสัญลักษณ์บ่งบอกฐานานุศักดิ์ของอาคารอันเป็นที่ประทับของเจ้านายเท่านั้น อย่างไรก็ตามจากการบูรณะพระราชวัง

ของกองทัพเรือกลับสันนิษฐานว่าอาคารตำหนักเก๋งคู่นั้นถูกสร้างขึ้นในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์แล้ว โดยอาคารเก๋งคูหลังใหญ่ที่สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะดำรงอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ และได้เสด็จมาประทับ ณ พระราชวังเดิมในระหว่างปีพ.ศ. 2367-2394 โดยที่ตัวอาคารเป็นสถาปัตยกรรมผสมผสานระหว่าง สถาปัตยกรรมแบบจีนและแบบไทย ในส่วนของอาคารเก๋งคูหลังเล็กนั้น ตามหลักฐานที่พบจากการ บูรณะของกองทัพเรือ สันนิษฐานว่า อาคารหลังนี้คงจะสร้างขึ้นในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ราวสมัยรัชกาลที่1-2 ทั้งนี้เนื่องจากฐานรากของอาคารอยู่ในระดับชั้นดินของยุคดังกล่าว¹⁷ ดังนั้นอาจทำให้ สันนิษฐานได้อีกแห่งหนึ่งว่าหลักฐานซึ่งเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนั้นอาจหลง เหลืออยู่เพียงห้องพระโรงซึ่งใช้เป็นที่ประทับและที่ออกว่าราชการดั่งรายละเอียดที่กล่าวไปแล้ว ในส่วนของตำหนักเก๋งคู่อาจเป็นเพียงการบอกเล่าต่อๆ กันมาเพราะรูปแบบสถาปัตยกรรมนั้นมีการผสมผสานแบบจีน ความเชื่อที่ว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงมีเชื้อสายจีนจึงอาจทำให้เกิดการตีความไปว่า พระตำหนักเก๋งคู่นี้เป็นที่บรรทมของพระองค์ก็เป็นได้

พระราชวังที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนั้นในพระราชพงศาวดารไม่ได้กล่าวถึงไว้มากนัก จากการพิจารณาสิ่งก่อสร้างซึ่งมีอยู่นี้ได้สะท้อนให้เห็นถึงความเรียบง่ายของพระองค์เอง นอกจากนี้การเลือกกรุงธนบุรีเป็นราชธานีอาจบ่งบอกได้ถึงสภาพการณ์ในขณะนั้นที่บ้านเมืองยังมีศึกสงครามอยู่ ราชธานีที่กรุงธนบุรีเองมีความเหมาะสมหลายประการทั้งสภาพ ภูมิศาสตร์ที่ตั้งอยู่ใกล้คู่งน้ำ สามารถป้องกันการรุกรานได้ในระดับหนึ่ง การสร้างพระราชวังก็เน้น ประโยชน์ใช้สอยมากกว่าจะเน้นความใหญ่โตโอ่อ่า ด้วยสภาพเศรษฐกิจในช่วงตั้งบ้านเมืองระยะ แรกนี้ยังไม่ดีนัก นอกจากนี้ลักษณะสถาปัตยกรรมของสิ่งก่อสร้างในเขตพระราชวังก็ได้สะท้อนให้เห็น การผสมผสานระหว่างศิลปกรรมแบบจีนและแบบไทย ซึ่งนับว่าอาจใช้เป็นข้อสนับสนุนเรื่องราวที่มาของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่ว่า ทรงมีเชื้อสายจีนได้อีกทางหนึ่งด้วย

¹⁷ มูลนิธิอนุรักษ์โบราณสถานในพระราชวังเดิม, พระราชวังเดิมพ.ศ.2541 (กรุงเทพฯ : อรุณการพิมพ์, 2541), หน้า11-12.

ลำดับที่ 12

หนังสือที่ระลึกในงานพิธีเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช. เรียบเรียง
โดยสมาคมสามัคคีตรีมิตร พ.ศ. 2497.

ในหนังสือเล่มนี้ประกอบด้วยบทความต่างๆ ที่บรรดาสมาชิกของสมาคมได้เรียบเรียง
ขึ้นจัดพิมพ์เพื่อแจกในงานเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์ในปีพ.ศ.2497 บทความชิ้นสำคัญที่มีผลต่อ
การสร้างความรู้เรื่องของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชคือ บทความเรื่อง “ความจริงของ
มหาราชที่ควรฝาก” ของ นายทองอยู่ พุฒพัฒน์ กรรมการสมาคมสามัคคีตรีมิตร และสมาชิกสภาผู้
แทนราษฎรจังหวัดธนบุรีในขณะนั้น อีกทั้งเป็นผู้ริเริ่มการจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระ
เจ้าตากสินมหาราช ขึ้นที่ธนบุรีด้วย

สาระสำคัญของบทความที่นายทองอยู่ เขียนขึ้นคือ การชี้แจงข้อมูลเกี่ยวกับพระราช
ประวัติของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในทางที่ถูกต้องเพราะตามความเห็นของนายทองอยู่นั้น
พระราชพงศาวดารที่บันทึกเรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช มักกล่าวหาพระองค์ในทาง
ที่ไม่ดี ในบทความนี้ได้ตั้งข้อสังเกตใหม่เกี่ยวกับพระราชประวัติของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช
3 ประการด้วยกัน คือ ประการแรก เรื่องของชาติกำเนิด ที่ว่าพระองค์อาจจะเป็นพระราชโอรสของ
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ประการที่สอง เรื่องพระอาการประชวรในช่วงสุดท้ายของพระชนม์ชีพ
ซึ่งผู้เขียนได้อ้างว่าไม่ได้มีพระอาการวิกลจริตแต่อย่างใด และประการสุดท้าย ในเรื่องกรณี
สวรรคต นายทองอยู่ได้ชี้แจงว่า พระบรมศพของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชยังไม่ได้ถูกขุดขึ้นมา
ถวายพระเพลิง แต่ยังคง ถูกฝังอยู่ที่วัดบางยี่เรือ ส่วนพระบรมศพที่ได้ถวายพระเพลิงไปนั้นเป็นอีกผู้
หนึ่งที่ไม่ใช่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

นอกจากนี้แล้วยังมีบทความประกอบอื่นๆ ที่ล้วนเป็นไปในทางเทิดพระเกียรติ
สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช และมีรายละเอียดที่ได้บันทึกเหตุการณ์การดำเนินการสร้างพระ
บรมราชานุสาวรีย์ ตลอดจนวันกระทำรัฐพิธีเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์ในวันที่ 17 เมษายน
พ.ศ.2497 ด้วย ซึ่งนับว่าเป็นเอกสารที่ให้ข้อมูลโดยตรงเกี่ยวกับสถานะของสมเด็จพระเจ้าตากสิน
มหาราชในช่วงการจัดสร้างอนุสาวรีย์ได้เป็นอย่างดี

ในปัจจุบันการศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเป็นประเด็นที่สำคัญเพราะเรื่องราวของพระมหากษัตริย์พระองค์นี้อยู่ในความสนใจของคนแทบทุกระดับชั้น ทรงเป็นบุคคลที่ทั้งนักประวัติศาสตร์และประชาชนทั่วไปตั้งข้อสงสัยเกี่ยวกับเรื่องราวของพระองค์มากที่สุดพระองค์หนึ่ง แต่คำอธิบายที่มีมาก็ยังไม่ชัดเจนเพียงพอ การสืบค้นเรื่องราวเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชแม้จะมีข้อจำกัดอยู่บ้างในส่วนของเอกสารหลักฐานซึ่งมีไม่มากนัก ซึ่งก็เป็นเรื่องค่อนข้างปกติในการศึกษาเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับพระองค์ที่มักมีข้อมูลเป็นเรื่องเล่า มากกว่าข้อเท็จจริง แต่นั่นย่อมกระตุ้นให้เกิดการหาคำตอบที่น่าเชื่อถือมากยิ่งขึ้น

จากเอกสารหลักฐานและงานวิจัยที่ได้ประมวลมาเป็นเพียงส่วนหนึ่งของความพยายามที่จะศึกษาเรื่องราวว่าด้วยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทั้งในรัชสมัยของพระองค์และในภายหลังที่บริบททางการเมืองและบริบททางสังคมได้ปรับเปลี่ยนไปโดยจำเป็นต้องอาศัยการวิเคราะห์ตีความเพื่อศึกษาให้ลุ่มลึกในข้อมูลด้านต่างๆ ซึ่งจะช่วยให้สถานภาพการศึกษาว่าด้วยเรื่องสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชมีการขยายตัวและสามารถที่จะ “อธิบาย” ประวัติศาสตร์ที่ยังคงเป็นคำถามให้เกิดความชัดเจนและถูกต้องมากยิ่งขึ้นต่อไป

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 2

สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในสมัยกรุงธนบุรี (พ.ศ.2310-2325)

2.1. สภาพการณ์ก่อนการสถาปนากรุงธนบุรี

สภาพของกรุงศรีอยุธยาในช่วงก่อนเสียกรุงนั้นมีแต่ความสับสนวุ่นวายดังความในเอกสารของจีนที่ได้บันทึกไว้ว่า

...กองทัพพม่ายึดเมืองหลวงได้และตีค่ายทหารไทยได้ 47 แห่ง ดังนั้นทั่วประเทศก็เต็มไปด้วยทหารพม่า พวกข้าราชการทุกคนก็พยายามอยู่กับครอบครัวไม่ออกรบ ยกเว้นคนจีนบางคนที่ยกขบวนต่อสู้พม่า ทิวทัศน์ประเทศระยนี้ยากจนลงเพราะการสงคราม โรคภัยไข้เจ็บ และมีคนจำนวนมากที่ตายเพราะอดอยากลงทุกวัน ประมาณวันละ 100 คน”¹

พระพันรัตน์แห่งวัดพระเชตุพนฯ ได้บรรยายเหตุการณ์ไว้ว่า

...ในกาลครานั้นมนุษยนิกรทั้งหลายในกรุงศรีอยุธยามีความโศกปริเทวทุกข์ โทมนัสคับแค้นใจมากทั้งมีความหิวอดอยากจน มีกำลังทุพพลภาพมาก บางเหล่าก็พลัดพรากจากญาติและมิตรบุตรภรรยา มารดาบิดา...ก็แหละมนุษยนิกรเหล่านั้น คุ่มกันอยู่เป็นพวกๆ อยู่เรียรายกันไปในที่ต่างๆ ต่างพวกต่างก็ประหารแย่งชิงปล้นชิงกันและกัน แย่งชิงซึ่งข้าวเปลือกข้าวสารเกลือ เป็นต้น คนเหล่านั้นบางคนก็ไม่มีอาหาร บางคนก็มีอาหารน้อย...ถึงแก่ความตายบ้างไม่ตายบ้าง...ต่างคนต่างปราศจากเมตตาจิตต่อกัน เพราะภัยคือความหิวความอยากเบียดเบียนอยู่เป็นนิตย์ ทั้งไม่มีความเชื่อเพื่อต่อพระพุทธรูป พระธรรม พระภิกษุสงฆ์...²

¹ ถนัญฐภัทร จันทวิช, “ข้อเท็จจริงบางประการเกี่ยวกับประวัติศาสตร์สมัยอยุธยาตอนปลายและกรุงธนบุรีจากจดหมายเหตุจีน”, ใน สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช (กรุงเทพฯ : บพิธการพิมพ์, ม.ป.ป.), หน้า 101.

² พระพันรัตน์, พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาภาษามคธและคำแปล (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเลื่อน บุณนาค, 2459), หน้า 27-28.

นอกจากนี้บรรดาเจ้านาย ชุนนาง และประชาชนที่ยังหลงเหลืออยู่ถูกกวาดต้อนเป็นเชลยไปยังพม่าเป็นจำนวนมาก สภาพการณ์บริเวณโดยรอบกรุงศรีอยุธยาจึงตกอยู่ในภาวะสงคราม การสูญเสียทรัพย์สินและชีวิตผู้คน หลักฐานในสมัยกรุงธนบุรีแสดงให้เห็นว่ามีราษฎรจากกรุงศรีอยุธยาอพยพหนีภัยสงครามไปไกลถึงเมืองอื่นๆ เช่น เขมร และพม่าจำนวนมาก³ เมื่อการบริหารราชการและการสั่งการจากส่วนกลางนั้นไม่สามารถจัดการกับเหตุการณ์ขณะนั้นได้ทำให้ต้องมีการรวมกลุ่มกันเพื่อความอยู่รอดของตนเองและกลุ่ม โดยที่แต่ละกลุ่มก็เป็นอิสระจากกัน ไม่ขึ้นกับผู้ใดในส่วนกลางอีก

การรวมกลุ่มกันเพื่อรักษาตัวรอดปลอดภัยนั้นเริ่มมาตั้งแต่ก่อนจะเสียกรุงศรีอยุธยา โดยที่การรวมตัวของกลุ่มเหล่านี้มีอยู่หลายกลุ่ม สมเด็จพระราชาธิราชในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

“...เมื่อเวลาพม่าล้อมกรุงอยู่ ถ้าพม่ากำลังใครจะไปข้างไหนก็ไปได้ จะไปไหนไม่ได้ก็แต่ที่หนีพวกกองโจรพม่าไม่รอดเท่านั้น ครอบครัวยิ่งตกค้างในเมืองมาก พวกที่ฉกรรจ์เกณฑ์ไปทัพเลยไม่กลับ และพวกที่คุมกันติดดีแหกออกไปอย่างเจ้ากรุงธนคงมีมาก...”⁴

การรวมกลุ่มเพื่อความอยู่รอดนี้ ดังเช่นกลุ่มของนายเพ็ง หรือ เพง⁵ ซึ่งฆ่าผู้คุมพม่าแล้วรวบรวมคนให้มาเป็นพวกของตนเอง จนกระทั่งมาถึงตำบลวังม่วง แควป่าสัก แขวงเมืองสระบุรี ฝั่งตะวันออก ก็ได้ให้พรรคพวกกลุ่มของตนตั้งค่าย แล้วออกไปชักชวนชาวบ้านที่หนีพม่าไปซ่อนตัวในป่าแถบนั้นให้กลับออกมาทำไร่นา โดยมีการชงสุเมเสียบียงอาหารไว้เป็นจำนวนมาก⁶ แต่กลุ่มของนายเพ็งก็เป็นการรวมตัวอย่างสงบเฉพาะกลุ่ม ในบางท้องที่ แต่ละกลุ่ม แต่ละชุมชนก็อาจมีการขยายอำนาจและไพร่พลให้เพิ่มมากขึ้น บางกลุ่มก็ตั้งตัวขึ้นเสมือนเป็นพระเจ้าแผ่นดิน บางชุมชนก็เพียงแต่ตั้งตัวเป็นนายบ้าน โดยรวมคือ มีผู้ที่พยายามตั้งตัวเป็นใหญ่อยู่หลายพวก

³ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 66 จดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรีคราวปราบเมืองพม่าและเขมร เมื่อ พ.ศ. 2314 (พระนคร: พิมพ์ในงานศพ น.ต. หลวงจักรวิธานสันต, 2503), หน้า 28.

⁴ จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีและพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 76-77.

⁵ บรรพบุรุษต้นตระกูลสุรนันทน์

⁶ พระยาราชสัมภากร, “เรื่องลำดับตระกูลท่านพระยาสิงหราชเดโชไชย”, ใน ราชสัมภากรลิขิต (พระนคร : พิมพ์ในงานศพ หม่อมราชวงศ์ เกษมศรี ณ อยุธยา, 2505), หน้า ก-ง.

ด้วยกัน และในบรรดากลุ่มต่างๆ นี้ เมื่อมีโอกาสอำนวยทางใดทางหนึ่ง ก็อาจเติบโตขยายกลุ่มขึ้นจนกลายเป็นแคว้นอิสระ เช่นที่พิษณุโลก สว่างคบุรี นครศรีธรรมราช ในเวลาต่อมา⁷

การรวมกลุ่มเพื่อความอยู่รอดในช่วงภาวะสงครามนั้น ทุกๆ กลุ่มต่างก็เผชิญสภาพเดียวกันคือการขาดศูนย์กลางเพื่อออกระเบียบในการปฏิบัติร่วมกัน นั่นเป็นเพราะพื้นฐานหลักของระเบียบ ขนบ ประเพณี ซึ่งเคยมีมาในสมัยกรุงศรีอยุธยาต่างก็หายไปทันทีที่อำนาจส่วนกลางเสื่อมลงแต่ละกลุ่มจึงต้องสร้างอำนาจจากกลุ่มของตนเอง โดยที่การเกิดของกลุ่มชุมนุมนั้นมีจุดมุ่งหมายแต่แรกเริ่มในการป้องกันตนเองและเอาตัวรอด ชุมนุมจึงมีลักษณะการจัดตั้งแบบกองทหาร กลุ่มใดที่มีความจำเป็นในการป้องกันตนเองน้อย ลักษณะของการเป็นกองทัพก็จะลดน้อยลงไปด้วย ดังนั้นผู้นำของกลุ่มจึงจำเป็นต้องมีคุณลักษณะพิเศษซึ่งทำให้เกิดการยอมรับและเชื่อฟังของกลุ่ม เป็นต้นว่า ทางด้านการรบ การแสดงความศักดิ์สิทธิ์ในเชิงปาฏิหาริย์ การโน้มน้าวคนในกลุ่ม เหล่านี้เป็นต้น คุณสมบัติพิเศษเหล่านี้อาจเรียกได้ว่าเป็น “อาณาบารมี” หรือ charisma ก็อาจเป็นได้⁸ ลักษณะนั้นๆ เป็นลักษณะเฉพาะบุคคลซึ่งจะแปรเปลี่ยนไปหรือจะลดจะเพิ่ม ก็ขึ้นอยู่กับตัว “ผู้นำ” เอง จากลักษณะของกลุ่ม และผู้นำกลุ่ม ซึ่งเกิดขึ้นหลังจากการแตกสลายของกรุงศรีอยุธยาตอนนี้ ในเวลาต่อมาก็ได้มีความพยายามที่จะใช้พื้นฐานของการรวมกลุ่มดังกล่าวมาเป็นการปกครองของอาณาจักรในสมัยกรุงธนบุรี

2.1.1 การตั้งตัวเป็น “ผู้นำ” ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

ในส่วนของกลุ่มที่มีการเคลื่อนไหวมากและมีความพยายามจะตั้งตัวเป็นใหญ่ขึ้นได้แก่กลุ่มของพระยาตาก ซึ่งต่อมาก็คือสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช โดยได้ยึดครองพื้นที่บริเวณแถบหัวเมืองชายฝั่งตะวันออกเป็นฐานในการสั่งสมกำลังคน เนื่องจากพื้นที่บริเวณดังกล่าวเป็นหัวเมืองที่ค่อนข้างปลอดภัยจากการโจมตีของพม่า ได้แก่ เมืองฉะเชิงเทรา บางปลาสร้อย ชลบุรี ระยอง จันทบุรี ตราด เมืองเหล่านี้อยู่ในทำเลของการค้าขายทางทะเล การที่กลุ่มของพระองค์ได้มาสั่งสมอำนาจยังบริเวณนี้นับเป็นฐานทางเศรษฐกิจและกำลังคนที่สำคัญยิ่ง

นอกจากกลุ่มของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชแล้ว ยังมีกลุ่มอิสระอื่นที่ตั้งตัวเป็นใหญ่เช่นกัน คือ กลุ่มกรมหมื่นเทพพิพิธ ซึ่งเป็นเชื้อสายเจ้านายกรุงศรีอยุธยา ได้ตั้งมั่นอยู่ทางโคราช แต่ภายหลังได้ถูกสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชยกทัพมาปราบปราม นอกจากนี้ยังได้ปราบกลุ่มของเจ้าเมืองพิษณุโลก ซึ่งได้มีที่ท่าแยกตัวเป็นอิสระเช่นกัน รวมทั้งกลุ่มของเจ้า

⁷ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี (กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม, 2529), หน้า 18.

⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 28.

พระฝางที่เมืองสวางคบุรีด้วย การที่มีกลุ่มต่างๆ แยกตัวออกเป็นอิสระหลายกลุ่มนี้ได้สะท้อนถึงความล้มเหลวทางการปกครองของ กรุงศรีอยุธยาในช่วงที่พม่าเข้ามาโจมตีได้เป็นอย่างดี

ในบรรดากลุ่มต่างๆ ที่ตั้งตัวขึ้นเป็นใหญ่นี้ กลุ่มหนึ่งซึ่งแตกต่างไปจากกลุ่มอื่น เพราะเป็นเชื้อสายของพระราชวงศ์กรุงศรีอยุธยา คือ กลุ่มของกรมหมื่นเทพพิพิธซึ่งเป็นพระเจ้าลูกยาเธอในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ซึ่งได้ไปตั้งมั่นอยู่ที่เมืองพิมายและมีอาณาเขตตลอดเมืองนครราชสีมา ทว่ามีกองกำลังไม่เข้มแข็งพอในการต่อสู้กับพม่า ดังจะเห็นได้จากการปะทะกับพม่าที่เมืองปราจีนบุรี ทักษะของกรมหมื่นเทพพิพิธโดนตีแตก จนต้องหลบหนีไปยังเมืองนครราชสีมา และต้องลอบฆ่าเจ้าเมืองพร้อมกับตั้งตัวเป็นใหญ่⁹ แต่กรมหมื่นเทพพิพิธเองก็ไม่ได้รับการสนับสนุนจากขุนนางและผู้คนในแถบนั้น เพราะเมื่อกองทัพของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชยกมานั้น ก็รบพ่ายแพ้ และตัวกรมหมื่นเทพพิพิธเองก็ได้พยายามจะหลบหนีไป แต่ก็ถูกชาวเมืองนครราชสีมาตามจับตัวได้และถูกคุมตัวลงมาเฝ้าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่กรุงธนบุรี จึงโปรดเกล้าฯ ให้นำตัวไปสำเร็จโทษเสีย ดังปรากฏความในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาเมื่ออยู่ว่า

...ตัวเจ้าหาบุญวาสนาบารมีมิได้ ไปอยู่ที่ใดก็พาพวกผู้คนที่นับถือพลอยพินาศฉิบหายที่นั่น ครั้นจะเลี้ยงเข้าไว้ก็จะพาคนที่หลงเชื่อพลอยล้มตายลงเสียด้วยอีก เจ้าอย่าอยู่เลย จงตายเสียครั้งนี้ทีเดียวเถิด อย่าให้เกิดจรรยาจลในแผ่นดินสืบไป ช่างหน้าอีกเลย แล้วด่าร้ายสั่งเอาตัวกรมหมื่นเทพพิพิธไปประหารชีวิต...

ดังนั้น จะเห็นได้ว่าแม้ตัวกรมหมื่นเทพพิพิธจะเป็นเชื้อสายราชวงศ์เดิม แต่ทว่ามีความสามารถไม่เพียงพอที่จะรวบรวมผู้คนได้ดังเช่นกลุ่มของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช โดยเฉพาะอย่างยิ่งความสามารถทางการรบ ซึ่งถือเป็นสิ่งสำคัญมากในภาวะการณ์แห่งการเอาตัวรอดขณะนั้น ดังที่กองทัพของกรมหมื่นเทพพิพิธต้องประสบความพ่ายแพ้ในหลายๆ ครั้ง และอำนาจบารมีของพระองค์เองก็ไม่มีเพียงพอที่จะดึงผู้คนให้มาจงรักภักดี ดังพระราชดำรัสของสมเด็จพระเจ้าตากสินที่มีไว้ว่า เป็นเพราะกรมหมื่นเทพพิพิธนั้น “หาบุญวาสนาบารมีมิได้” กลุ่มของกรมหมื่นเทพพิพิธจึงไม่ได้กลายมาเป็นผู้นำดังเช่นกลุ่มของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

⁹ พระราชพงศาวดารกรุงสยามฉบับบริติชมิวเซียม(กรุงเทพฯ:กรมศิลปากร,2537),หน้า359.

พระราชพงศาวดารจะเริ่มบันทึกถึงสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเมื่อคราวที่ทางกรุงศรีอยุธยาได้ให้พระยาตาก(สิน) เจ้าเมืองตากมาช่วยราชการสงครามกับพม่า เมื่อพระยาตากได้ทำการสู้รบสร้างความสำเร็จความชอบ ก็ได้เลื่อนตำแหน่งเป็นพระยาวชิรปราการเจ้าเมืองกำแพงเพชร แต่พระยาวชิรปราการนั้นยังไม่ทันได้ไปครองเมืองกำแพงเพชร¹⁰ เพราะเหตุว่าต้องอยู่ช่วยต่อสู้ข้าศึกที่พระนคร แต่ด้วยเห็นว่ากรุงศรีอยุธยาในขณะนั้นไม่สามารถที่จะต้านทานพม่าได้อีกต่อไป จึงทำให้พระยาวชิรปราการซึ่งคนโดยมากมักนิยมเรียกนามเดิมคือ พระยาตาก ได้ตัดสินใจรวบรวมพรรคพวกจำนวนหนึ่งตีฝ่าพม่าไปทางทิศตะวันออก ในช่วงแรกนั้นกลุ่มของสมเด็จพระเจ้าตากสินยังมีฐานะเป็นเพียงกลุ่มอิสระที่แยกตัวออกมาจากศูนย์กลาง ไม่ต่างอะไรไปจากกลุ่มอิสระอื่นๆ ทั้งนี้เนื่องมาจากสภาพของบ้านเมืองที่ขาดผู้นำ หลังจากตีฝ่าวงล้อมพม่าออกไปได้ไม่นาน โดยขณะนั้นกรุงศรีอยุธยายังไม่เสียแก่พม่าคือในราวปีจุลศักราช 1128 (พ.ศ.2309) การต่อสู้และบัญชาการรบของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช หรือพระยาตาก เมื่อเดินทางไปถึงยังบ้านพรานนกและได้ปราบพม่าจนแตกพ่ายไป และ ณ ที่นี้เองบรรดาทหารและผู้ติดตามก็ได้ยกย่องพระองค์ว่าเป็น “จอมกษัตริย์สมมติวงศ์”¹¹

¹⁰ มีพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาเพียงฉบับเดียวที่ระบุลงไปว่า ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ พระยาตาก เลื่อนขึ้นเป็นพระยากำแพงเพชร หรือ พระยาวชิรปราการ ในขณะที่พระราชพงศาวดารอื่นๆ เรียกพระนามแต่เพียงพระยาตากเท่านั้น โดยการเอ่ยนามสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชว่า “วชิรปราการ” เริ่มปรากฏมาตั้งแต่งาน สังคีตยวงส์ ของพระวันรัตน์ วัดพระเชตุพนฯ ซึ่งได้อ้างถึงสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชว่า “วชิรปราการราชา” (ดูใน พระวันรัตน์ , สังคีตยวงส์.กรุงเทพฯ : พิมพ์ในงานศพ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์, 2521, หน้า419.) แต่ก็ไม่ได้ระบุ หรือให้คำอธิบายใดที่พอจะบ่งบอกได้ว่าพระยาตากในขณะนั้นได้เป็นเจ้าเมืองกำแพงเพชรจริง ซึ่งต่อมาคำภาษบาลีว่า “วชิรปราการ” ก็ได้ถูกแปลความหมายมาเป็นชื่อตำแหน่งเจ้าเมืองกำแพงเพชรของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในเอกสารอื่นๆ ด้วย เช่น โคลงภาพพระราชพงศาวดาร ในพ.ศ.2430 หรือแม้แต่อภินิหารบรรพบุรุษก็เรียกว่า “พระยาวชิรปราการสิน” จนกลายเป็นเรื่องเล่าว่าพระองค์ได้รับตำแหน่งเจ้าเมืองกำแพงเพชรก่อนที่จะเสียกรุง ทั้งๆ ที่ราชทินนามของเจ้าเมืองกำแพงเพชรตามธรรมเนียมเดิมและที่ปรากฏในจารึกวัดพระเชตุพนฯ มีตรงกันคือ ออกญารามณรงค์สงคราม ดังนั้น จึงยังไม่มีหลักฐานใดมีน้ำหนักเพียงพอที่จะสนับสนุนได้ว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เคยได้เป็นพระยาวชิรปราการหรือ เจ้าเมืองกำแพงเพชร ข้อสันนิษฐานที่ดีความจากคำบาลีว่า “วชิรปราการ” คือ ได้เป็นเจ้าเมืองกำแพงเพชรจึงเป็นการขยายความในหลักฐานให้เกินจริงออกไปมากกว่า (ดูเพิ่มเติมได้ใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า53 – 54.)

¹¹ ประชุมพงศาวดารภาคที่65 พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม) ,หน้า15.

หลังจากนั้นกลุ่มของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชก็ได้มาตั้งมั่นอยู่ที่จันทบุรี และได้ใช้ดินแดนแถบหัวเมืองชายฝั่งตะวันออกในการรวบรวมกำลัง อาวุธ และต่อเรือรบจำนวนมาก โดยใช้เวลาประมาณ 6 เดือน จึงได้เคลื่อนทัพมาสู่กรุงธนบุรี และได้เข้าตีพม่าที่ค่ายโพธิ์สามต้น การเอาชนะพม่าได้นั้น ถือเป็น การขับไล่พม่าออกไป และเปิดโอกาสให้มีการสถาปนาผู้นำคนใหม่ ของฝ่ายไทยขึ้นมาแทนที่ เนื่องด้วยการแตกสลายของกรุงศรีอยุธยา และกลุ่มผู้นำอื่นๆ ก็ไม่มีความสามารถเพียงพอที่จะรวบรวมผู้คนให้มาอยู่ใต้อำนาจได้มากเท่ากับกลุ่มของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช โดยตามความในพระราชพงศาวดารซึ่งตรงกันกับจดหมายเหตุโหรในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 8 ได้กล่าวถึงการขึ้นเป็นกษัตริย์อย่างเป็นทางการ ว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงปราบดาภิเษกใน วันพุธ เดือนอ้าย แรม 4 ค่ำ จุลศักราช 1130 ปีชวด สัมฤทธิศก ตรงกับวันที่ 28 ธันวาคม พ.ศ.2311¹²

เมื่อปราบปรามกลุ่มต่างๆ และสามารถที่จะตั้งตนขึ้นเป็น “กษัตริย์” ได้แล้ว เท่ากับว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงสถาปนาพระราชอาณาจักรขึ้นมาอีกครั้งสืบเนื่องจากกรุงศรีอยุธยา โดยในระหว่างเวลานับตั้งแต่เสียกรุงจนถึง พ.ศ.2314 พม่าติดศึกอยู่กับจีน จึงไม่สามารถที่จะยกทัพใหญ่มาปราบได้เต็มที่นัก จนถึงพ.ศ.2317 พม่าจึงอยู่ในฐานะที่จะทำสงครามขนาดใหญ่กับไทยได้ใหม่อีกครั้ง อย่างไรก็ตาม ระหว่างเวลาจาก พ.ศ.2310 ถึง พ.ศ.2317 พม่าได้แต่ส่งทัพมารุกรานตามชายแดนอยู่เนืองๆ แต่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชก็ทรงสามารถขับไล่กองทัพพม่าออกไปได้ทุกครั้ง ทำให้ความมั่นคงและความปลอดภัยของพระราชอาณาจักรที่ ทรงเป็นผู้นำนี้มีมากขึ้น และพระองค์เองก็ได้เริ่มบทบาทสถานะความเป็นกษัตริย์อย่างเป็นทางการ

2.2. ปัจจัยซึ่งส่งผลกระทบต่อสถานะของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

ภายหลังการเสื่อมสลายของกรุงศรีอยุธยา การขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนั้นมีความแตกต่างไปเนื่องจากว่าเป็นการเริ่มต้นราชวงศ์ใหม่ ดังนั้นการเป็นกษัตริย์ของพระองค์จึงต้องประสบกับความยุ่งยากหลายๆ ประการ โดยจากการศึกษาหลักฐานร่วมสมัย ซึ่งกล่าวถึงเรื่องราวที่เกิดขึ้นเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนั้น ในที่นี้สามารถสรุป

¹² “จดหมายเหตุโหร” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 1 (กรุงเทพฯ:กรมศิลปากร, 2542), หน้า 19.

ปัจจัยซึ่งส่งผลกระทบต่อสถานะความเป็นกษัตริย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้ทั้งหมด 3 ประการ ดังต่อไปนี้

- ที่มาของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช
- พระราชจริยวัตรส่วนพระองค์
- พระราโชบายในการปกครอง

2.2.1. ที่มาของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

พระราชประวัติช่วงก่อนเสวยราชย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่รับทราบกันโดยทั่วไป มักเป็นความในลักษณะเดียวกัน ด้วยเชื่อตามหนังสืออภินิหารบรรพบุรุษ ซึ่งอ้างจดหมายเหตุของพระอาจารย์ทองดี วัดโกษาवास¹³ โดยกล่าวว่าทรงเป็นบุตรจีน ชื่อ ไหยฮอง¹⁴ ดังความว่า

...ในแผ่นดินนั้น¹⁵ เจ้าพระยาจักรีที่สมุหนายก ตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้กำแพงพระมหานครกรุงศรีอยุธยา ในกาลครั้งนั้น จีนมีชื่อไหหยฮองเป็นขุนพัฒน์อากรบ่อนเบี้ย แลกอบด้วยภรรยาทาสชายหญิง แลทรัพย์สมบัติโดยบริบูรณ์ จึงเข้าไปพึ่งบารมีอาศัยที่อยู่หน้าบ้านท่านเจ้าพระยาจักรีมาช้านาน จนภรรยาตั้งครรภ์ได้ 10 เดือน ก็คลอดบุตรชายคนหนึ่งในจุลศักราช 1096 ปีชวด ฉอศก กุมารบุตรจีนไหหยฮองอากรขุนพัฒน์นั้น มีศิริรูปพรรณสัณฐานงามยิ่งนัก...¹⁶

¹³ วีณา โรจนธาดา นักวิชาการกรมศิลปากรได้อธิบายเพิ่มเติมว่า ปัจจุบันคือ วัดสมณโกฎฐาราม ตั้งอยู่ถนน อโยธยา หมู่ที่ 7 ตำบลไผ่ลิง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

¹⁴ ชื่อ “ไหหยฮอง” นี้มักเกิดความเข้าใจผิดกันว่าเป็นพระนามของพระราชบิดา แต่ความจริงแล้วชื่อนี้เป็นอำเภอหนึ่งในจังหวัดแต้จิ๋ว ออกสำเนียงจีนแต้จิ๋ว ว่า “ไฮฮอง” หรือสำเนียงจีนกลางว่า “ไห่เฟิง” โดยเป็นอำเภอที่เล็กที่สุดของซัวเถา (ดูใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 35)

¹⁵ ตรงกับรัชกาลพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

¹⁶ อภินิหารบรรพบุรุษ (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2473) (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าปิยภักดีนารท สุประดิษฐ์ วันที่ 24 พฤษภาคม 2473), หน้า 3.

กุมารบุตรจีนไหยของนี่คือสมเด็จพระเจ้าตากสินนั่นเอง นอกจากนี้พระราชประวัติดั้งเดิมซึ่งเป็นที่รับทราบกันโดยทั่วไปก็คือ หลังจากที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช พระราชสมภพได้เพียง 2 วัน ก็ได้มีงูเหลือมใหญ่เลื้อยเข้าไปขดรอบตัว จนทำให้บิดาเกรงว่าจะเป็นกลางร้าย¹⁷ จึงยกบุตรชายให้เป็นบุตรบุญธรรมของเจ้าพระยาจักรี และได้ตั้งนามว่า สิน จนต่อมา เมื่อเจริญวัยขึ้นก็ได้รับราชการในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศและได้เป็นที่พระยาตาก ก่อนจะทรงกอบกู้บ้านเมืองจากพม่าในคราวเสียกรุง พ.ศ.2310¹⁸ เหล่านี้เป็นความที่มีปรากฏในหนังสือ อภินิหารบรรพบุรุษ ซึ่งแม้ว่าจะมีการนำเอาเรื่องราวเชิงนิทานมาเขียนมากกว่าจะอ้างอิงข้อเท็จจริง แต่เป็นเพราะข้อความในอภินิหารบรรพบุรุษมีความครบถ้วนในส่วนขงรายละเอียด โดยไม่ขาดตอนหรือขาดหายอย่างเช่นในหลักฐานอื่นๆ จึงเป็นที่แพร่หลายมากที่สุดในการบอกเล่าข้อมูลเกี่ยวกับพระองค์ แม้ว่าจะมีการรวบรวมและตีพิมพ์ขึ้นในสมัยหลังก็ตาม

อย่างไรก็ตามหลักฐานร่วมสมัยเกี่ยวกับที่มาของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนั้น มีการกล่าวถึงพระองค์ค่อนข้างหลากหลายทั้งเอกสารฝ่ายไทยและของต่างประเทศ ในที่นี้จะศึกษาเกี่ยวกับหลักฐานต่างๆ ที่กล่าวถึง “ที่มา” ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เพื่อให้เห็นถึงข้อแตกต่างของหลักฐานแต่ละฝ่าย

ก.เอกสารของฝ่ายไทย

พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม)

มีกล่าวถึงที่มาของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชไว้ 2 แห่ง คือ แห่งแรกเป็นคำทำนายของพระมหาโศภิต เจ้าอธิการวัดใหม่ เขียนคำพยากรณ์ใส่ใบตาลไปถวาย เป็นทำนองพุทธทำนายความว่า

¹⁷ ต่วน ลี เชง ได้ให้ความเห็นไว้ว่า ตามประเพณีจีนไม่มีความเชื่อดังกล่าว ยิ่งถ้าเกิดกรณีดังกล่าวจริง การปรากฏของ งูใหญ่ หรือ มังกร นั้นเป็นลางบ่งบอกบุญบารมี มากกว่าจะเป็นลางร้ายดังความในหนังสือ อภินิหารบรรพบุรุษ (ดูเพิ่มเติมใน ต่วน ลี เชง, “สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีกับจักรพรรดิจีน”, ใน ศิลปวัฒนธรรม 7(พฤศจิกายน 2538)

¹⁸ ต่วน ลี เชง, “สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีกับจักรพรรดิจีน”, ใน ศิลปวัฒนธรรม 7(พฤศจิกายน 2538), หน้า3-13.

“...ตระกูลเสนาบดีจะได้เป็นกษัตริย์ 4 พระองค์ เสวยราชสมบัติในกรุงศรีอยุธยา และพระองค์ที่สุคนธ์นั้นพม่าจะยกมาย้ายี้ พระนครจะเสียแก่พม่า แล้วจะมีบุรุษพ่อค้าเกวียนจะได้เป็นพระยา ครองเมืองทิศใต้ชายทะเลชื่อเมืองบางกอก...”¹⁹

คำทำนายดังกล่าวเอ่ยถึงสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชว่า ทรงเป็น “พ่อค้าเกวียน” อีกแห่งหนึ่งคือ เมื่อพ.ศ.2317 ขณะทรงนำทัพกลับมาจากเมืองเชียงใหม่มาถึงยังเมืองตาก ก็ได้ทรงไปนมัสการพระพุทธรูปปฏิมากร ณ วัดดอยเขาแก้ว และทรงมีพระดำรัสถามพระที่นั่นว่า

“...พระผู้เป็นเจ้าของเจ้าจำได้หรือไม่ เมื่อโยมยังอยู่บ้านแห่งนี้ โยมยกกระซังแก้วขึ้นชูไว้ กระทำสัตยาธิษฐานเสี่ยงบารมี...”²⁰

จากข้อความที่ปรากฏดังกล่าวอาจตีความได้ว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ทรงเคยประทับอยู่ ณ เมืองตากมาก่อน

ข้อความที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศนั้น สอดคล้องกับพระราชพงศาวดารฉบับ 2 / ก.101 ซึ่งกล่าวว่าทรงทำการค้าขายอยู่ ณ เมืองตากมาก่อนเช่นกัน นอกจากนี้ความสามารถในทางภาษาของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ซึ่งอาจเป็นผลมาจากประสบการณ์ของการค้าขายก่อนที่จะเสด็จขึ้นครองราชย์ จดหมายเหตุรายวันทัพครั้งที่เมืองพุทไธมาศกล่าวว่า เมื่อครั้งที่ทรงอาราธนาพระญวนมาเฝ้าฯ แล้วก็ได้ “มีพระราชบริหารให้โอวาทแก่พระสงฆ์โดยภาษาญวนให้ตั้งอยู่ในวินัยสิกขา”²¹ นอกจากนี้ยังกล่าวด้วยว่าพระองค์สามารถตรัสภาษาจีนได้อีกด้วย ดังความว่า “แล้วตรัสประภาษให้โอวาทพระสงฆ์ญวนโดยภาษาญวน พระสงฆ์จีนโดยภาษาจีน”²² ความสามารถดังกล่าวเป็นสิ่งที่หาไม่ได้หากชีวิตของพระองค์เป็นบุตรบุญธรรมของเจ้าพระยาจักรีตามที่เราเชื่อในหนังสืออภินิหารบรรพบุรุษ แต่เป็นความสามารถที่พึงเกิดขึ้นได้ไม่ยากหากทรงเป็นพ่อค้าเกวียนลูกจีน²³

¹⁹ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม) ,หน้า13.

²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า16.

²¹ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 66 จดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรีคราวปราบเมืองพุทไธมาศและเขมร เมื่อ พ.ศ.2314 ,หน้า26.

²² เรื่องเดียวกัน , หน้า34.

²³ นิธิ เอียวศรีวงศ์,การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า46.

จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี

มีความตอนหนึ่งซึ่งได้เอ่ยถึงส่วนที่เกี่ยวกับที่มาของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชไว้คือ “...นางห้ามประสูติเจ้า ท่านสงสัยว่าเรียกหนเดียวมิใช่ลูกท่าน รับสั่งให้หาขุนนางเข้าไปถามได้พยานคนหนึ่งว่าผิวไปหาหนเดียวมีบุตร จึงถามเจ้าตัวว่าท้องกับใคร ว่าท้องกับเจ๊ก เขียนสิ้นชีวิตในฝีหวย...”²⁴

“เจ๊ก” ตามความในจดหมายเหตุฯ สะท้อนให้เห็นว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงมีเชื้อสายจีน

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับปลีก หมายเลข 2 / ก.101

พระราชพงศาวดารฉบับนี้ไม่ปรากฏชัดว่าแต่งขึ้นในสมัยใด แต่ข้อความที่ปรากฏนั้นมักกล่าวถึงสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในทางที่ไม่ดีอยู่หลายตอน และในส่วนที่มาของพระองค์มีอยู่ว่า

...ขณะนั้นยังมีบุตรจีนคลองสวนพลู²⁵ คนหนึ่ง ขึ้นไปค้าขายอยู่ ณ เมืองตากหลายปี ครั้นอยู่มาจีนผู้นั้นเป็นคนมีสติปัญญาเฉลียวฉลาด ช่วยกรมการชำระด้วยความสามารถของราษฎรอยู่เนืองๆ เจ้าเมืองตากนั้นป่วยลงก็ถึงแก่ความตาย จีนอันมีชื่อผู้นั้นก็ตัดผมเป็นไทย ลงมา ณ กรุงศรีอยุธยา จะเดินเป็นเจ้าเมืองตาก...²⁶

ความในเอกสารฝ่ายไทยนั้นจะเห็นได้ว่ากล่าวตรงกัน 3 ประการคือ ทรงเป็นผู้มีเชื้อสายจีน ทรงเป็นพ่อค้า และ ทรงมีความผูกพันกับเมืองตากด้วย

ข. เอกสารต่างประเทศ

เอกสารที่จะนำมากล่าวถึงคือ เอกสารฝรั่งเศส เอกสารเวียดนาม เอกสารกัมพูชา และเอกสารจีน

²⁴ จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีและพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 4.

²⁵ เป็นย่านชุมชนเก่าแก่ในกรุงศรีอยุธยา ปัจจุบันคือ ตำบลคลองสวนพลู อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

²⁶ ความยกย่องของประวัติศาสตร์ (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย, 2539), หน้า 229-230.

เอกสารฝรั่งเศส

ในจดหมายเหตุของคณะบาทหลวงฝรั่งเศส ตีพิมพ์ในประชุมพงศาวดารภาคที่ 39 นั้นได้กล่าวถึงตอนที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเสด็จไปรวบรวมกำลังผู้คนทางหัวเมืองตะวันออกไว้ตอนหนึ่งว่า “...ในเวลานั้น พระยาตากซึ่งเป็นชาติจีนครั้งหนึ่งนั้น กำลังดำริจะเอาราชสมบัติ...”

²⁷ คำว่าจีนครั้งหนึ่งนั้นย่อมาแสดงว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงมีเชื้อสายจีน

เอกสารเวียดนาม

ได้แก่พงศาวดารเวียดนาม ฉบับที่นายหยองเป็นผู้แปล ได้กล่าวว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงเป็นจีนแต่ใจ²⁸ ดังความว่า

...ประการหนึ่งอันพระเจ้ากรุงธนบุรี คือเจ้าตากสิน ชาติตระกูลบิดาเป็นจีนแต่ใจ ตั้งบ้านเรือนอยู่เขตแขวงกรุงเก่า แซ่ตัน ชื่อก๊กฮวย ครั้นเมื่อกรุงศรีอยุธยาโบราณเสียแก่พม่าข้าศึก พระยาตากสินจึงตั้งตัวขึ้นเป็นกษัตริย์ ตั้งกรุง ณ ประเทศตำบลบางกอกใหญ่ เรียกกรุงธนบุรี...

ข้อแซ่ที่ปรากฏในพงศาวดารญวนนี้ จะไปรับกันกับเอกสารทางฝ่ายจีนที่ว่า ทรงเป็นจีนแต่ใจ แซ่แต้ เช่นกัน

เอกสารกัมพูชา

ในหนังสือ “ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา” ฉบับ พันตรี หลวงเรื่องเดชอนันต์ แปล มีข้อความอยู่ว่า

“...ในปีกุญ 1131 (พ.ศ.2312) ปีฉลู พระเจ้าตาก(สิน) เปนบุตรจีนไหหง อยู่ในกรุงศรีอยุธยา ได้รวบรวมกำลังออกรบพม่ามีไชยชนะ ขับไล่พม่าออกไปจากเมืองไทย แล้วตั้งตนขึ้นเป็นเจ้าในกรุงศรีอยุธยา...”²⁹

²⁷ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 39 จดหมายเหตุของพวกคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาตั้งครั้งกรุงศรีอยุธยาตอนแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศกับครั้งกรุงธนบุรีและครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พระนคร: ก้าวหน้า, 2508), หน้า 426.

²⁸ ดูใน พงศาวดารญวน(พระนคร:โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย,2509).

²⁹ นักองค์ค้นพรัตน์,ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา(พระนคร:แพร่พิทยา,2513),หน้า139.

นอกจากเอกสารฝรั่งเศส เวียดนาม และ กัมพูชาแล้ว ยังมีเอกสารฝ่ายจีน ที่กล่าวถึงสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชค่อนข้างมาก

เอกสารจีน

เอกสารจีนนั้นมีความแตกต่างจากเอกสารอื่นคือ กล่าวว่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงเป็นชาวจีนที่อพยพไปจากเมืองจีน ไม่ได้เกิดที่เมืองไทย³⁰ นั่นคือในจดหมายเหตุราชวงศ์ชิงบันทึกว่า

“...แต่เดิมเป็นคนมีฐานะต่ำต้อย ซึ่งอยู่ในชนบท ต่อมาตระหนักรู้เห็นไปย่านทะเลอันไกลโพ้น และเป็นหัวหน้าของชนเผ่าท้องถิ่นที่นั่น...”³¹

พระนามของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนั้นมีปรากฏอยู่หลายลักษณะ โดยในพงศาวดารจีนราชวงศ์ชิง เรียกพระนามว่า “เจิ้งเจา” ตามสำเนียงจีนกลาง แต่เมื่อเป็นสำเนียงจีนแต้จิ๋ว คำว่า เจิ้ง ซึ่งเป็นชื่อแซ่ จะออกเสียงเป็น “แต่” แทน โดยสรุปคือ พระนามเดิมที่ทางจีนเรียกในสำเนียงจีนกลางคือ เจิ้งเจา แต่ในสำเนียงจีนแต้จิ๋ว เรียกว่า แต่เจียว เจิ้งเจานั้นแปลว่า กษัตริย์เจิ้ง เพราะคำว่า เจา มาจากคำว่า เจ้า ในภาษาไทยนั่นเอง³² และชื่อนี้ก็รับกับเอกสารเวียดนามที่กล่าวว่ทรงมีแซ่ตัน หรือแต่ และแซ่ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชก็ยังคงถูกนำมาใช้ขึ้นต้นพระนามกษัตริย์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เพื่อส่งพระราชสาส์นไปยังจีนอีกถึง 5 รัชกาล กล่าวคือ

รัชกาลที่1 ใช้พระนามว่า แต่ฮั่ว

รัชกาลที่2 ใช้พระนามว่า แต่ฮก

รัชกาลที่3 ใช้พระนามว่า แต่ฮุด

รัชกาลที่4 ใช้พระนามว่า แต่เม้ง

รัชกาลที่5 ใช้พระนามว่า แต่เจีย

³⁰ ต้วน ลี เซิง, “สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีกับจักรพรรดิจีน”, หน้า115.

³¹ จดหมายเหตุราชวงศ์ชิง ว่าด้วยจดหมายเหตุเกาจง บรรพที่817 ใน ต้วน ลี เซิง, “สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีกับจักรพรรดิจีน”, หน้า114.

³² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน..

ทั้งนี้อาจเป็นเพราะกษัตริย์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์มีพระราชประสงค์มิให้ทางจีนรู้ว่าได้มีการเปลี่ยนราชวงศ์ใหม่ จึงทรงเลือกที่จะใช้ “แซ่” เดียวกันกับ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช³³ ทั้งนี้ เพื่อประโยชน์ในการติดต่อทางระบบบรรณาการ และการค้า สามารถดำเนินต่อไปอย่างราบรื่นด้วย

จากหลักฐานทั้งฝ่ายไทยและต่างประเทศนั้นสามารถทำให้เราสามารถสันนิษฐานได้ว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ทรงมีที่มาจากความเป็นสามัญชนธรรมดา ที่ไม่ได้เป็นพระราชวงศ์หรือขุนนาง อีกทั้งทรงมีเชื้อสายจีนอยู่ด้วย ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ส่งผลต่อการขึ้นครองราชย์ของพระองค์

2.2.2. พระราชจริยวัตรส่วนพระองค์

สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงต่างจากผู้นำกลุ่มอิสระอื่นๆ ซึ่งตั้งตัวขึ้นเป็นใหญ่ช่วงที่กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า เพราะทรงมีเป้าหมายที่จะสถาปนาอาณาจักรอยุธยาขึ้นมาใหม่³⁴ วิธีการที่ทรงใช้เป็นหลักในการปราบปรามและรวบรวมผู้คน คือ “การเกลี้ยกล่อม” แต่เมื่อใดก็ตามที่มีผู้ไม่ยินยอม พระองค์ก็จะทรงใช้กองทัพเข้าโจมตีในเวลาต่อมา³⁵ ดังนั้นจึงมีความเป็นไปได้สูงที่ว่าผู้นำท้องถิ่นต่างๆ ซึ่งสูญเสียอำนาจให้แก่พระองค์ไม่ได้มีความจงรักภักดีอย่างจริงจังแต่อย่างใด ทว่า เป็นไปเพราะเกรงกลัวในกองทัพที่จะทรงยกมาปราบปราม อาณาจักรของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจึงเป็นแต่เพียงรูปแบบ โดยในความจริงนั้นเป็นการรวมตัวหลวมๆ ของชุมชนๆ ต่างๆ³⁶ เมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงปราบดาเสด็จขึ้นแล้ว ความสัมพันธ์ของพระมหากษัตริย์ ข้าราชการบริวาร และประชาชน จึงไปเน้นที่ความสัมพันธ์ส่วนบุคคลมากกว่าที่จะเน้นโครงสร้างอย่างเป็นทางการเช่นในสมัยกรุงศรีอยุธยา

³³ เสทีอน ศุภโสภณ, สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชและบทบาทชาวจีนในสยาม (กรุงเทพฯ: ศูนย์การพิมพ์พลชัย, 2527), หน้า 57.

³⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 104.

³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

³⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 105-106.

ในส่วนของประชาชนนั้นสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงปฏิบัติพระองค์ต่อประชาชนอย่างใกล้ชิด เพื่อให้ได้รับการยอมรับจากประชาชน เป็นต้นว่า การซื้อข้าวเลี้ยงคนโซ่ ดังความว่า

“...ทรงพระกรุณาให้ซื้อแจกคนทั้งปวงโดยพระราชอุตุสาหะ โปรดเลี้ยงสัตว์โลก พระราชทานชีวิตไว้มิได้อาลัยแก่พระราชทรัพย์ แล้วแจกจ่ายเสื้อผ้าเงินตราแก่ไพร่ฟ้าประชาชน จักนับมิได้...”³⁷

อย่างไรก็ตาม ทั้งการตั้งโรงงานโปรยเงินแก่คนจน ทรงช้างแจกจ่ายข้าวแก่ราษฎรเอง หากจะพิจารณาในแง่หนึ่งนั้น การปฏิบัติพระองค์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในลักษณะดังกล่าว ก็เป็นพระราชกรณียกิจอย่างหนึ่งของพระมหากษัตริย์ ดังเช่นการมีประเพณีการตั้งโรงงาน การโปรยทานแก่ผู้ยากจน และคนพเนจรในงานพระราชพิธีต่างๆ แต่สิ่งที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงปฏิบัติไม่ได้เหมือนกับราชประเพณีเดิมทั้งหมด ด้วยเหตุว่า สถานการณ์ที่ต่างไปประการหนึ่ง และความในพระราชพงศาวดาร ก็บอกไว้เป็นนัยว่า พระองค์เองไม่ได้ทรงมีความอาลัยในพระราชทรัพย์ และพระราชกรณียกิจนั้นก็ไม่ได้เกิดขึ้นตามธรรมเนียมในการประกอบพระราชพิธี ทรงออกแจกจ่ายข้าวด้วยพระองค์เอง ไม่ได้ประทับอยู่ในพระที่นั่งเพื่อโปรยทานตามราชประเพณีแต่อย่างใด

แม้ว่าสิ่งที่ทรงปฏิบัติจะเป็นเรื่องที่ดี แต่โดยรูปแบบนั้นทำให้สถานะความเป็นกษัตริย์ของพระองค์ผิดแปลกไป เพราะแทนที่จะเป็นการเสริมพระราชอำนาจ กลับเป็นว่าได้ลดพระบารมีของพระองค์ในฐานะของพระมหากษัตริย์ตามแบบอย่างราชประเพณีแต่ก่อนมา และยังทำให้การมุ่งจะใช้บารมีส่วนพระองค์ ตามลักษณะของการเมืองแบบซุ่มนุ้ม ซึ่งไม่อาจนำมาใช้ปกครองอาณาจักรนี้ ก็ได้มีเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ จนกระทั่งเกินความพอดีในที่สุด

ในส่วนของการบริหารที่ใกล้ชิดก็จะทรงปฏิบัติพระองค์เหมือนเป็นญาติผู้ใหญ่ ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชวิจารณ์ว่าเมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสิน

³⁷ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี แผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาที่4(พระนคร : กองวิชาการ กระทรวงธรรมการ,2479),หน้า37.

มหाराชจะทรงรับสั่งกับผู้ใด ก็จะต้องใช้สรรพนามแทนพระองค์ว่า “พ่อ” แทบทุกครั้ง³⁸ ดังจะเห็นข้อความในจดหมายเหตุร้ายวันทัพ ซึ่งเสด็จขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ คือ

...อนึ่งเพลเช้า 5 โมงเย็น หลวงรักษัณเฑียรมาเฝ้า จึงตรัสว่า ข้าราชการทั้งปวง ใ้ให้ไปทำการศึกบ้านใดก็ได้เมืองใด พ่อมิได้สะกดหลังไปด้วย สำเร็จราชการ ครั้งนี้พ่อไปราชการสงครามเมืองเชียงใหม่ ใ้ลูกอยู่ทำการราชการข้างหลัง แลมาพ่าย แพ้แก่พม่าให้ชายพระบาทพ่อแล้วกล่าวโทษกันว่าข้าวปลาอาหาร อันทำการศึก ครั้งนี้พ่อจะชิงชังแก่ลูกผู้ใดหาไม่ได้ รักใคร่เสมอกัน...³⁹

หรือในช่วงปลายรัชกาลที่เกิดเหตุความวุ่นวายขึ้นในกรุงธนบุรี ก็ทรงมีรับสั่งว่า

“...พระยาธิเบศร์ พระยารามัญ พระยาอำมาตย์ ต่อผู้ลากป็นจางขึ้นป้อม ข้าศึก ถอยหนี เสด็จกลับออกไป มีรับสั่งห้ามว่าสิ้นบุญพ่อแล้ว อย่าให้ยากแก่ไพร่เลย...”⁴⁰

การที่ทรงเรียกข้าราชการบริพารว่า “ลูก” นั้นแสดงให้เห็นว่าทรงใช้ความสัมพันธ์ใน ลักษณะการปกครองแบบเครือญาติเข้ามา ซึ่งลักษณะดังกล่าวไม่ได้มีปรากฏเลยในสมัยกรุงศรีอยุธยา เพราะโดยธรรมเนียมแล้ว ผู้เป็นกษัตริย์นั้นอยู่ในฐานะที่สูงส่งยิ่งกว่าคนธรรมดาสามัญ การใช้ความสัมพันธ์ดังกล่าวจึงผิดแปลกไป แต่นั่นคือเป็นลักษณะที่ใช้อยู่ในการปกครองกลุ่ม เล็กๆ ซึ่งยึดถือความสัมพันธ์ระหว่างผู้นำกลุ่มและบุคคลในกลุ่ม การให้ความสำคัญกันและกัน มากเกินไป เป็นผลให้สถานะความเป็นกษัตริย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชลดความน่าเกรงขามลงไป

แม้ว่าจะมีการสถาปนากรุงธนบุรีขึ้นมาแล้ว แต่ทว่าตลอดรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช กลับทรงแสดงออกถึงสถานะความเป็นกษัตริย์ในฐานะบุคคลมากกว่าสถาบันเสมอ พระราชจริยวัตรตลอดจนพระราชกรณียกิจที่ทรงกระทำนั้น เป็นเรื่องของลักษณะเฉพาะพระองค์ มากกว่าจะกระทำไปตามธรรมเนียมของสถาบันกษัตริย์ จะเห็นได้ว่าการเน้นตัวบุคคลในความ

³⁸ บุษหลง ศรีกันท “พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงวิจารณ์เจ้ากรุงธนบุรี”, ใน ศิลปวัฒนธรรม 6(พฤศจิกายน 2528), หน้า69.

³⁹ จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีและพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า178.

⁴⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า13.

สัมพันธภาพทางสังคมไม่ว่าจะเป็นขุนนางหรือข้าราชการบริพารนี้ สอดคล้องกับวิธีการของผู้นำกลุ่มชุมนุมที่อาศัยบารมีส่วนตัว เป็นตัวควบคุมกลุ่มของตนเอง ดังนั้นผู้ที่คุ้นเคยกับลักษณะของสถาบันกษัตริย์ไทยในสมัยกรุงศรีอยุธยาจึงมองสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชว่าทรงเป็นกษัตริย์ที่แตกต่างไปค่อนข้างมากและส่งผลกระทบต่อให้แนวทางที่ทรงใช้ปกครองอาณาจักรของพระองค์ต้องขึ้นกับลักษณะเฉพาะของส่วนพระองค์มากกว่าจะดำเนินไปในรูปแบบของการปกครองตามอย่างที่กษัตริย์ตามโบราณราชประเพณีเคยกระทำมา

2.2.3. พระราโชบายในการปกครอง

นับตั้งแต่เสด็จออกจากกรุงศรีอยุธยา การปกครองของกลุ่มสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชก็เป็นแบบชุมนุมมาโดยตลอด โดยลักษณะเฉพาะของพระองค์ที่เป็นนักรบซึ่งมีความสามารถ มีการขยายกลุ่มของตนด้วยการรวบรวมผู้คนตลอดรายทางที่กองกำลังผ่านไป แม้ว่าหลังจากที่เอาชนะพม่าและสร้างกรุงธนบุรีขึ้นมาแล้ว การจัดการปกครองของพระองค์ก็ยังคงเป็นลักษณะของการเมืองแบบชุมนุมอยู่ โดยทางการนั้นเมื่อได้ปราบดาภิเษก ก็เท่ากับว่าพระราชอาณาจักรก็ได้มีกษัตริย์พระองค์ใหม่ มีการเริ่มต้นของพระราชอาณาจักรที่เพิ่งล่มสลายไปอีกครั้ง แต่นั่นไม่ได้หมายความว่ารูปแบบเดิมของราชอาณาจักรกรุงศรีอยุธยา จะถูกนำมาปกครองด้วยทั้งหมด

แม้ว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจะทรงมีนโยบายที่จะใช้รูปแบบของการปกครองราชอาณาจักรอยุธยาตั้งแต่เริ่มแรก นั่นคือทรงตั้งขุนนางทั้งทางทหารและพลเรือนขึ้นตามรูปแบบของการบริหารส่วนกลางของกรุงศรีอยุธยา แต่หากจะพิจารณาแล้วบรรดาขุนนางที่ได้รับการแต่งตั้งเวลานั้น ส่วนใหญ่เป็นพรรคพวกเดิมของพระองค์ที่ติดตามมาตั้งแต่ครั้งยังเป็นเพียงกลุ่มชุมนุมอิสระอยู่ หรือไม่ก็เป็นผู้ที่มีเชื้อสายจีน เช่น พระยาพิชัยไศศวรรย์ ซึ่งเป็นผู้ติดตามมาแต่เริ่มแรก เมื่อสิ้นชีวิตก็ได้รับพระราชทานเพลิงศพเสมอกับศพเจ้า⁴¹ ดังนั้นการปกครองที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงใช้ก็เป็นการสืบเนื่องมาจากการปกครองแบบชุมนุมอิสระมากกว่าที่จะเป็นการสืบเนื่องของการปกครองแบบกรุงศรีอยุธยา ซึ่งการจะแต่งตั้งผู้ใดเป็นขุนนางหรือแม้กระทั่งมหาดเล็กนั้น ย่อมต้องมีคุณสมบัติอันเหมาะสมทั้งทางความสามารถและเชื้อสาย เช่นในสมัย

⁴¹ ประชุมหมายเหตุสังฆภาคที่ 1 สมัยกรุงธนบุรี (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2523), หน้า 30.

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ แม้แต่จะทรงอนุญาตให้ราษฎรถวายตัวเป็นมหาดเล็ก ก็ต้องมีการคัดเลือกคุณสมบัติก่อนและต้องเป็นลูกขุนนางเก่าด้วย⁴²

ปัจจัยต่างๆ ซึ่งได้ส่งผลให้สถานะความเป็นกษัตริย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชมีความแตกต่างไปจากพระมหากษัตริย์ในสมัยกรุงศรีอยุธยา นั้นเป็นเพราะพื้นฐานเดิมของพระองค์ประการหนึ่ง ประกอบกับ “วิธีการ และการปฏิบัติพระองค์” ที่ทรงใช้ เป็นลักษณะเฉพาะพระองค์ซึ่งอาจกระทำไม่ได้หากอยู่ในกลุ่มเล็กๆ เช่นในช่วงหลังจากตีฝ่าวงล้อมพม่าออกมา ทั้งนี้เพื่อความอยู่รอดของกลุ่มเป็นสำคัญ แต่เมื่อสถาปนาราชธานีแล้ว วิธีการดังกล่าวไม่สามารถสนองตอบการบริหารจัดการประเทศได้ เพราะต้องใช้รูปแบบของสถาบันที่มีโครงสร้างเข้มแข็งแทนที่จะใช้แต่เพียงความโดดเด่นของตัวผู้นำดังเช่นก่อนหน้านั้นเท่านั้น แม้ว่าสถานะความเป็นกษัตริย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจะมีปัจจัยซึ่งส่งผลกระทบต่ออยู่หลายปัจจัย แต่พระองค์ก็ทรงอยู่ในสถานะของกษัตริย์ที่ทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจสูงสุด มีหลักฐานหลายประการซึ่งได้สะท้อนความเป็นกษัตริย์ของพระองค์ในสมัยธนบุรี ซึ่งนั่นจะเป็นลักษณะของความเป็นกษัตริย์ในอีกรูปแบบหนึ่งที่มีลักษณะพิเศษแตกต่างไปจากกษัตริย์กรุงศรีอยุธยา ดังที่จะได้พิจารณาในลำดับต่อไป

2.3. สถานะของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจากหลักฐานร่วมสมัย

ที่มาของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ประกอบกับลักษณะเฉพาะพระองค์ เป็นปัจจัยที่ทำให้เราสามารถเห็นถึงความแตกต่างของพระองค์ซึ่งแตกต่างไปจากพระมหากษัตริย์ในสมัยกรุงศรีอยุธยา จากปัจจัยดังกล่าว ทำให้การแสดงออกถึงความเป็นกษัตริย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชมีความพิเศษด้วยเช่นกัน โดยมีปรากฏในหลักฐานร่วมสมัยทั้งฝ่ายไทยและต่างประเทศ ทั้งนี้การพิจารณานั้นย่อมทำให้เห็นภาพรวมความเป็นกษัตริย์ที่มีทั้งการยอมรับและไม่ยอมรับ ตลอดจนจนถึงการพยายามที่จะรักษาไว้ซึ่งสถานะความเป็นกษัตริย์ของพระองค์เอง

⁴² ขจร สุขพานิช, ข้อมูลประวัติศาสตร์สมัยบางกอก(กรุงเทพฯ:องค์การค้าของคุรุสภา, 2531),

2.3.1. พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม)

พระราชพงศาวดารฉบับนี้เขียนขึ้นในสมัยธนบุรี ก่อนที่จะมีการชำระขึ้นภายหลัง ในพ.ศ.2338 ดังความปรากฏในบานแผนก เนื้อความนั้นกล่าวถึงเรื่องราวเหตุการณ์ในสมัยกรุงธนบุรีโดยเป็นวีรกรรมของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนับตั้งแต่ตีฝ่าวงล้อมของพม่าออกไป โดยกล่าวถึงพระองค์อย่างยกย่อง ความว่า

“...ขณะเมื่อกรุงเทวมหานครยังมีได้เสียนั้น พระเจ้าอยู่หัวอันมีปณิหารนับในเนื้อหน่อพุทธรักษาเจ้า ตรัสทราบพระญาณว่ากรุงศรีอยุธยาจะเป็นอันตราย แต่เหตุอธิบดีเมืองและราษฎรมิเป็นธรรม...”⁴³

จะเห็นได้ว่าสำนวนที่กล่าวถึงสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนั้นได้ถวายพระเกียรติแต่พระองค์มาก และกล่าวว่าทรงเป็น “จอมกษัตริย์สมมติวงศ์” ตั้งแต่ยังไม่สถาปนากษัตริย์ธนบุรี ใดๆก็ตามในตอนทีกล่าวถึงศึกที่เมืองพิษณุโลก พ.ศ.2319 ซึ่งเป็นพระปรีชาสามารถทางการรบของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช กลับถูกต่อเติมด้วยเรื่องของคำทำนายมหาโศกิต และหลังจากนั้นการเขียนพระราชพงศาวดารก็เขียนด้วยใจความที่รวบรัด ไม่ได้เน้นย้ำพระเกียรติคุณของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชมากนัก แต่กลับเน้นในเรื่องความยุ่งเหยิงปลายรัชกาลแทน ซึ่งอาจเป็นไปได้ว่าผู้เขียนพระราชพงศาวดารฉบับนี้⁴⁴ ในช่วงแรกบันทึกเหตุการณ์ด้วยความรู้สึก ยกย่องในพระปรีชาสามารถของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช แต่ทว่าในตอนศึกเสียเมืองพิษณุโลกนั้น ด้วยเพราะพระยาจักรีซึ่งต่อมาก็คือ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชไม่สามารถที่จะรักษาเมืองไว้ได้ การเขียนพระราชพงศาวดารจึงต้องเปลี่ยนไป ดังนั้นผู้เขียนพระราชพงศาวดารอาจเขียนขึ้นด้วยความรู้สึกหวาดระแวงราชภัย⁴⁵

⁴³ ประชุมพงศาวดารภาคที่65 พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม), หน้า13.

⁴⁴ สันนิษฐานว่าผู้แต่งพระราชพงศาวดารฉบับนี้ชื่อ แก้ว เป็นอาลักษณ์และได้ออกบวชจนได้เป็นพระรัตนกวีในสมัยธนบุรี ก่อนจะถูกสึกในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์และได้รับราชการในตำแหน่งอาลักษณ์ คูราย ละเอียดเพิ่มใน ขจร สุขพานิช, ข้อมูลประวัติศาสตร์สมัยบางกอก(กรุงเทพฯ:องค์การคำ ของคุรุสภา,2531), หน้า71-74.

⁴⁵ ขจร สุขพานิช, ข้อมูลประวัติศาสตร์สมัยบางกอก, หน้า72.

2.3.2 วรรณกรรมในสมัยกรุงธนบุรี

แม้จะมีศึกสงครามมาก แต่หลักฐานประการหนึ่งในสมัยกรุงธนบุรีซึ่งสะท้อนความเป็นกษัตริย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชคืองานด้านวรรณกรรม ในส่วนของบทพระราชนิพนธ์นั้นคือ บทละครเรื่องรามเกียรติ์ ซึ่งมีอยู่รวม 4 เล่มสมุดไทย ข้อสังเกตในบทพระราชนิพนธ์นี้คือ มีเนื้อความค่อนข้างสั้นและกระชับ มิได้ใช้สำนวนลีลาการประพันธ์ที่ยาวเหมือนดังเช่นรามเกียรติ์ฉบับพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ซึ่งมีเนื้อหาตรงกัน นอกจากนี้แล้วในพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช หลายตอนพบว่าทรงใช้ถ้อยคำที่ตรงไปตรงมาแบบพื้นบ้านสามัญ เป็นต้นว่า ตอนทำวมาลีวราชต่อว่าทศกรรณฐ์ซึ่งไปขโมยนางสีดามา มีใจความว่า

เมื่อนั้น	พระทรงทศกรรณฐ์
เดียด่าพญาอสุรี	อ้ายนี้มันช่างเจรจา
ฝายมึงลักเมียเขาพรากผิว	จะช่วยชู้วะไรอ้ายบ้า
เมื่อเอ็งเด็ดลอคดักมา	จะเห็นหน้าตามึงกลใด

นอกจากนี้ยังมีงานวรรณกรรมที่ยอพระเกียรติสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช คือ โคลงยอพระเกียรติพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งนายสวน มหาเด็กร้าราชสำนักในพระองค์ เป็นผู้ประพันธ์ไว้เป็นโคลงสี่สุภาพ จำนวน 85 บท โดยแต่งขึ้นในปีพ.ศ.2314 เป็นช่วงที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเพิ่งทรงรวบรวมบ้านเมืองและอยู่ในช่วงขยายพระราชอาณาเขตออกไป ความในโคลงยอพระเกียรตินี้ยกย่องเทิดทูนความเป็นกษัตริย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชมาก ดังความว่า

บังคมบทรัช	ทรงทศ ธรรมนา
พระปิ่นอยุธยาศ	ยอดฟ้า
ขอแกลงนิพนธ์พจน์	เฉลิมบาท พระเอย
ไว้พระเกียรติท่วมหล้า	โลกเหลือสิ่งลือบุญ

ยังมีงานวรรณกรรมอีกชิ้นหนึ่งซึ่งแสดงให้เห็นถึงความเป็นกษัตริย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช นั่นคือ นิราศพระยามหานุภาพไปเมืองจีน ซึ่งแต่งโดยพระยามหานุภาพ ผู้ได้ร่วมเดินทางไปกับคณะทูตที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชโปรดให้ไปเจริญสัมพันธไมตรีกับ

ราชสำนักจีนในปีพ.ศ.2324 โดยความในวรรณกรรมเรื่องนี้ได้สะท้อนให้เห็นพระราชปณิธานของ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในการที่ทรงเป็นกษัตริย์ซึ่งมุ่งจะทำนุบำรุงบ้านเมืองให้รุ่งเรือง และ ต้องการมีสัมพันธไมตรีอันดีกับทางจีนด้วย ดังความตอนหนึ่งคือ

	สรวมชีพบังคมบรมนารถ
ด้วยภักดีซูลีลาบาท	อภิวาทขอเบื้องพระบารมี
เป็นร่วมโพธิ์สุวรรณกั้นเกศ	ไปประเทศกว้างตุงกรุงศรี
เป็นจดหมายมาถวายด้วยภักดี	ตามที่ได้สดับเดิมความ
แระราชดำริตริตรวงถวิล	จะเหยียบพื้นปัดพิณให้งามสนาม
จะสร้างสรรค์ดังสวรรคตที่เรื่องราม จึงจะงามมงกุฎอยุธยา	

นอกจากนี้ยังมีตอนที่กล่าวถึงบารมีของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชและขอให้ บารมีแห่งความเป็นกษัตริย์ของพระองค์ช่วยคุ้มครองเรือของคณะทูตซึ่งต้องประสบกับลมพายุ สถานะความเป็นกษัตริย์ของพระองค์ในช่วงนั้นจึงสะท้อนออกมาในงานวรรณกรรม ดังความว่า

สุดคิดจึงอุทิศถึงพระบาท	แล้วยกกรอภิวาทเหนือเกศี
ขอเดชะตบะบุญพระบารมี	จะแทนที่วรุฑโฑธิญาณ
กับอนึ่งซึ่งพระองค์ได้ทรงศีล	อันฝ่องภิญโญอดพระกรรมฐาน
มาช่วยป้องลมซัดอย่าพัดตราน	ขอบันดาลลมส่งให้ตรงไป

ดังนั้นจะเห็นได้ว่างานวรรณกรรมในรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เป็นภาพสะท้อนสถานะความเป็นกษัตริย์ของพระองค์ได้ในระดับหนึ่ง นั่นคือ ในงานพระราชนิพนธ์ ของพระองค์เองก็ได้สะท้อนพระอุปนิสัยที่เรียบง่าย รวดเร็วว่องไวและอาจมองได้ถึง “ที่มา” ของ พระองค์ที่เป็นสามัญชน และในส่วนของงานชิ้นอื่นนั้นก็ได้นำแสดงถึงพระเกียรติของพระองค์ใน การดูแลรักษาบ้านเมือง และบุญญาบารมีของพระองค์ในปลายรัชกาลซึ่งเน้นในเรื่องของทางพุทธ ศาสนานั้นเอง

2.3.3 ที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

หลังจากที่ขับไล่พม่าออกไป สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชต้องทรงเผชิญปัญหา หลายประการในการสถาปนาราชธานี เช่นความเสียหายของกรุงศรีอยุธยาที่มีมาก ในสภาพบ้านเมืองที่

ยังอยู่ในภาวะสงครามจึงยากที่จะหาค่าจ้างคน และกำลังเงินในการที่จะฟื้นฟูพระนครแห่งเดิม ดังนั้นจึงทำให้ทรงเลือกที่จะสร้างพระนครขึ้นใหม่ที่กรุงธนบุรี โดยมีข้อดีคือ

1. ธนบุรีตั้งอยู่ไม่ห่างจากกรุงศรีอยุธยา แต่ธนบุรีเป็นเมืองที่เล็กกว่า การจะควบคุมและรักษาอำนาจให้ทั่วถึงย่อมทำได้ง่ายกว่า
2. ธนบุรีตั้งอยู่ที่ลำนํ้าลึกใกล้ทะเล แม้ข้าศึกมาทางบก ก็ยากที่จะเข้าโจมตีได้ และการยกทัพของพม่าที่นั้นโดยมากมักยกทัพบกมา จุดนี้จึงเป็นการป้องกันอันตรายของเมืองและผู้คนได้ดี
3. ธนบุรีเป็นเมืองที่มีป้อมปราการอยู่แล้ว นั่นคือ ป้อมวิไชยประสิทธิ์ทางฝั่งขวา และป้อมวิไชยเอนทร์ทางฝั่งซ้าย ซึ่งสร้างขึ้นตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนารายณ์
4. การจะขยับขยายพระนครในเวลาต่อไปก็สามารถทำได้ เช่นการที่ทรงโปรดให้มีการขุดคู สร้างกำแพงเมืองจนแล้วเสร็จในพ.ศ.2316 นอกจากนี้ยังสามารถหาแหล่งเพาะปลูกข้าวได้จาก ไร่นาทางกระทุ่มแบน นครชัยศรี หรือทุ่งพญาไท ได้สะดวก

หลังจากที่ทรงเลือกกรุงธนบุรีเป็นราชธานีแล้ว ก็ไม่ได้ปรากฏว่าทรงสร้างพระราชมณฑลเพื่อให้สมพระเกียรติดังเช่นพระมหากษัตริย์อยุธยาแต่อย่างใด ที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชปรากฏนามในพระราชพงศาวดารแต่เพียงว่า “พระตำหนักธนบุรี”⁴⁶ ทั้งนี้การสร้างที่ประทับก็ดำเนินไปอย่างเร่งรีบ ตลอดจนถึงปลูกสร้างในพระราชวังของพระองค์ตามหลักฐานที่ปรากฏก็มีอยู่ไม่มาก อาณาเขตของพระราชวังนั้นมีพื้นที่ตั้งแต่ป้อมวิไชยประสิทธิ์ขึ้นมา จนถึงคลองเหนือวัดอรุณราชวราราม โดยรวมวัดแจ้งและวัดท้ายตลาดหรือวัดโมฬีโลกยารามเข้าไปในเขตพระราชวัง ต่อมาเมื่อสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเสด็จขึ้นครองราชสมบัติได้ทรงย้ายราชธานีมาอยู่ฝั่งพระนครโดยสร้างพระบรมมหาราชวังขึ้นเป็นที่ประทับ พระตำหนักธนบุรีหรือพระราชวังธนบุรีในสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจึงมีชื่อเรียกว่าพระราชวังเดิมมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้

⁴⁶ประชุมพงศาวดารภาคที่65 พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม),หน้า33.

สิ่งก่อสร้างซึ่งปรากฏในเขตพระราชวังของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่สร้างในรัชสมัยของพระองค์และยังคงอยู่เป็นหลักฐานในปัจจุบัน⁴⁷ ได้แก่

อาคารท้องพระโรง มีลักษณะเป็นอาคารทรงไทย ผังอาคารรูปตรีมุข วัสดุผนังหลังคาเป็นดินเผาสีส้มชนิดทางเหลี่ยมไม่เคลือบสี ด้านจั่วประดับด้วยช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์และนาคสะดุ้ง อาคารท้องพระโรงประกอบด้วยพระที่นั่งสององค์เชื่อมต่อกันได้แก่

- พระที่นั่งองค์ทิศเหนือ เรียกว่า ท้องพระโรง อยู่ทางทิศเหนือ ใช้เป็นที่ออกขุนนาง ตรงกลางมีเสาไม้กลม 2 แถวๆ ละ 8 ต้น เรียกว่า ในประธาน เป็นที่รองรับเสด็จของขุนนางขณะเข้าเฝ้า ทางทิศใต้ยกพื้นสูง เรียกว่า มุขเด็จ ใช้เป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ขณะเสด็จออกว่าราชการ

- พระที่นั่งองค์ทิศใต้ ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของพระที่นั่งองค์แรก เรียกกันว่าพระที่นั่งขวาง เป็นส่วนพระราชมณเฑียรหรือพระราชฐานชั้นกลางอันเป็นที่ประทับส่วนพระองค์ของพระมหากษัตริย์

อาคารตำหนักเก๋งคู่ มีความเชื่อว่าตำหนักเก๋งคู่หลังเล็กนั้นเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช โดยจากบันทึกความทรงจำเกี่ยวกับพระราชวังเดิมของพลโท พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าทศศิริวงศ์ ทรงประทานแก่ พระวรวงศ์พจนสินธุ์ เมื่อวันที่ 6 พฤศจิกายน พ.ศ.2483 ทรงกล่าวถึงโบราณสถานในเขตพระราชวังเดิม เนื่องจากพระองค์ได้ประสูติและเติบโตมาในพระราชวังเดิม และได้ทรงเล่าถึงพระตำหนักเก๋งคู่นี้ว่า เป็นที่บรรทมของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ตามคำบอกเล่าของพระราชวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ โดยขณะนั้น พื้นชั้นล่างก่ออิฐ โบกปูน ชั้นบนเป็นไม้สูงจากพื้นดินประมาณเมตรครึ่ง มีร่องเจาะไว้สำหรับลงพระบังคน ทั้งนี้เนื่องจากสมัยนั้นเกรงว่าจะมีผู้ลอบปองร้ายพระองค์ได้⁴⁸

อย่างไรก็ตามจากการบูรณะพระราชวังของกองทัพเรือกลับสันนิษฐานว่าอาคารตำหนักเก๋งคู่นั้นถูกสร้างขึ้นในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์แล้ว โดยอาคารเก๋งคู่นี้สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะดำรงอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ได้เสด็จมาประทับ ณ พระราชวังเดิมในระหว่างปีพ.ศ. 2367-2394 โดยที่

⁴⁷ ดูแผนผังพระราชวังเดิมได้ในภาคผนวก ข.

⁴⁸ วีระชัย ธนาเศรษฐ์, เปิดวังสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช(กรุงเทพฯ:สำนักพิมพ์ธีรวิจิ, 2537), หน้า61-63.

ตัวอาคารเป็นสถาปัตยกรรมผสมผสานระหว่างสถาปัตยกรรมแบบจีนและแบบไทย ในส่วนของอาคารเก๋งหลังเล็กนั้น ตามหลักฐานที่พบจากการบูรณะของกองทัพเรือ สันนิษฐานว่า อาคารหลังนี้คงจะสร้างขึ้นในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ราวสมัยรัชกาลที่1-2 ทั้งนี้เนื่องจากฐานรากของอาคารอยู่ในระดับชั้นดินของยุคดังกล่าว⁴⁹

ดังนั้นความขัดแย้งกันของข้อมูลดังกล่าวอาจทำให้สันนิษฐานได้ว่าหลักฐานซึ่งเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนั้นอาจหลงเหลืออยู่เพียงห้องพระโรง ซึ่งใช้เป็นทั้งที่ประทับและที่ออกว่าราชการดังรายละเอียดที่กล่าวไปแล้ว ในส่วนของตำหนักเก๋งคู่อาจเป็นเพียงการบอกเล่าต่อๆ กันมาเพราะรูปแบบสถาปัตยกรรมนั้นมีการผสมผสานแบบจีน ความเชื่อที่ว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงมีเชื้อสายจีน จึงอาจทำให้ตีความไปว่าพระตำหนักเก๋งคู่นี้เป็นที่บรรทมของพระองค์ และหากจะพิจารณาถึงความเป็นไปได้ ที่ตั้งของพระตำหนักเก๋งคู่นี้สร้างขึ้นติดกับกำแพงวังทางด้านตะวันออก และใกล้กับแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งเมื่อดูความเหมาะสมแล้ว การที่พระมหากษัตริย์จะเลือกที่บรรทม ไม่น่าจะทรงเลือกสร้างพระตำหนักติดกับกำแพงพระราชวัง ซึ่งมีความปลอดภัยน้อย และด้วยสถานการณ์บ้านเมืองขณะนั้นที่ยังไม่หมดศึกสงคราม ความน่าเชื่อถือของข้อมูลในส่วนที่ว่าตำหนักนี้เป็นที่บรรทมของพระองค์จึงไม่น่าเป็นไปได้ ทั้งนี้ความในพระราชพงศาวดารก็ไม่ได้มีการกล่าวถึงหมู่พระราชมนเฑียร หรือที่ประทับของพระองค์แต่อย่างใด

ศาลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช สันนิษฐานว่าตัวศาลคงมีมาตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี แต่ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่าเดิมสร้างขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์ใด สันนิษฐานได้ว่าอาจเป็นศาลพระภูมิประจำพระราชวัง โดยสร้างอยู่ทางทิศเหนือของอาคารเก๋งคู และตั้งประดิษฐานติดกำแพงพระราชวังทางด้านทิศตะวันออก ศาลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชหลังปัจจุบันนี้สร้างขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดัย กรมพระจักรพรรดิพงศ์ ได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เสด็จมาประทับ ณ พระราชวังเดิมในระหว่างปีพ.ศ.2424 – 2443 และได้มีพระดำริให้สร้างศาลหลังปัจจุบันขึ้นแทนหลังเดิมที่มีสภาพชำรุดทรุดโทรม⁵⁰

จากการสำรวจทางสถาปัตยกรรมและโบราณคดีเมื่อปีพ.ศ.2540 พบว่า ศาลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชหลังปัจจุบันนี้สร้างขึ้นทับลงบนฐานของอาคารอีกหลังหนึ่ง

⁴⁹ มุลินธิอนุรักษโบราณสถานในพระราชวังเดิม,พระราชวังเดิมพ.ศ.2541(กรุงเทพฯ : อรุณการพิมพ์,2541), หน้า11-12.

⁵⁰ เรื่องเดียวกัน,หน้า10.

ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นศาลหลังเดิม⁵¹ โดยที่อาจสร้างขึ้นตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นหรือสมัยกรุงธนบุรี และความที่เชื่อกันว่าพระราชวังเดิมนี้ เป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ศาลหลังนี้จึงมีผู้เรียกกันว่า “ศาลเจ้าตาก” มาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างน้อย⁵²

ปัจจุบันภายในศาลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ภายในอาณาเขตพระราชวังเดิม ได้ประดิษฐานพระบรมรูปของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชประทับยืน ทรงพระแสงดาบ ขนาดประมาณหนึ่งเท่าครึ่งของพระองค์จริง⁵³

แม้ว่าหลักฐานเกี่ยวกับที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจะมีไม่มาก แต่ก็ได้สะท้อนให้เห็นสภาพการณ์ในขณะนั้นได้เป็นอย่างดี ประการหนึ่งคือ ความจำเป็นของบ้านเมืองซึ่งยังติดพันกับศึกสงคราม ความในพระราชพงศาวดารได้เล่าถึงการออกรบเกือบตลอดรัชสมัยของพระองค์ รวมทั้งภาวะข้าวยากหมากแพง ทำให้การจะสร้างที่ประทับให้ใหญ่โตโอ้อวดเช่นที่ประทับของกษัตริย์สมัยกรุงศรีอยุธยากระทำได้ยาก อย่างไรก็ตามสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชก็ยังทรงให้ความสำคัญกับการสร้างราชธานีของพระองค์ เพื่อให้เป็นไปตามขนบประเพณีของผู้เป็นกษัตริย์ พระราชวังที่กรุงธนบุรีแม้จะเป็นที่ประทับในเบื้องต้น แต่ก็มีลักษณะทางการก่อสร้างเป็นแบบเดียวกับการสร้างพระบรมมหาราชวังในสมัยกรุงศรีอยุธยา คือ มีวังและมีวัดอยู่ในอาณาเขตเดียวกัน ซึ่งเป็นการสะท้อนลักษณะของพระมหากษัตริย์ผู้เป็นพระจักรพรรดิราช ทรงเป็นผู้ปกป้องพระราชอาณาจักร และเป็นองค์จักรศาสนูปถัมภกในขณะเดียวกัน ลักษณะดังกล่าวของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเป็นรูปแบบของกษัตริย์เช่นเดียวกันกับกษัตริย์ในกรุงศรีอยุธยา และจะยังเห็นได้ชัดเมื่อพระราชพงศาวดารได้กล่าวถึงช่วงเวลาที่ยาวนานจากการทำสงครามก็ได้โปรดให้มีการก่อสร้าง และขยับขยายพระนครออกไป โดยในปีพ.ศ.2314 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เกณฑ์ข้าทูลละอองพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อย ทั้งทหารพลเรือนตั้งค่ายทำด้วยไม้ทองเหลืองทั้งต้นล้อมพระนครทั้งสองฝั่งมีการขุดคลองลอดเป็นคูพระนครทางด้านตะวันออก ขุดคลองวัดอรุณ กับคลองวิเศษการ เป็นคูพระนครด้านตะวันตก⁵⁴ แต่การสร้างพระบรมมหาราชวังก็ไม่แล้วเสร็จในรัชสมัยของพระองค์ โดยได้ดำเนินการสร้างต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ การก่อสร้างพระบรมมหาราชวังนั้น

⁵¹ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁵² วีรวัฒน์ พงษ์พิทักษ์, “ไปศึกษาพระราชวังพระเจ้าตาก”, ใน ศิลปวัฒนธรรม 5(พฤศจิกายน, 2526), หน้า 75.

⁵³ มูลนิธิอนุรักษ์โบราณสถานในพระราชวังเดิม, พระราชวังเดิม พ.ศ. 2541, หน้า 10.

⁵⁴ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 355.

สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชโปรดให้สร้างตั้งแต่กำแพง ป้อมประตู และหมู่พระที่นั่ง และโปรดให้ลอกแบบพระที่นั่งในสมัยกรุงศรีอยุธยามาสร้างขึ้น ได้แก่ พระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท เป็นปราสาทที่โปรดให้ลอกแบบพระที่นั่งสรรเพชญปราสาทที่กรุงศรีอยุธยา และเมื่อสร้างเสร็จ ก็โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้มีพระราชพิธียกยอดพระมหาปราสาท ครั้นในปีพ.ศ.2332 อสุนีบาตตกที่หน้ามุ้งเด็จพระที่นั่งเกิดเป็นไฟไหม้ขึ้นมา จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้รี้อพระที่นั่ง แล้วสร้างขึ้นใหม่โดยให้สูงใหญ่เท่ากับพระที่นั่งสุริยาศมรินทร์เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยา และได้พระราชทานนามใหม่ว่าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท⁵⁵

ที่ประทับของพระมหากษัตริย์นั้นถือเป็นส่วนหนึ่งซึ่งแสดงให้เห็นความแตกต่างระหว่างรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชและในสมัยต่อมา ทั้งนี้ความเป็นพระมหากษัตริย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนั้น เป็นไปได้ว่าความไม่พร้อมหลาย ๆ ด้านของบ้านเมืองทำให้การเป็นกษัตริย์ของพระองค์จึงไม่ได้เป็นไปตามแบบอย่างของกษัตริย์ในสมัยกรุงศรีอยุธยาอย่างสมบูรณ์แบบ ที่ประทับของพระองค์จึงเน้นที่ประโยชน์ใช้สอยมากกว่าสิ่งอื่น ความพยายามที่จะขยายพระนครนั้นดำเนินอย่างค่อยเป็นค่อยไปและมักมีเหตุการณ์อื่นมาขัดขวางการดำเนินการเสมอ ตัวอย่างเช่น หลังจากการสร้างกำแพงทางฝั่งพระนคร คือด้านตะวันออกของแม่น้ำในเขตป้อมวิไชยเณทร์เดิม และกำลังจะสร้างพระตำหนักที่ประทับ ก็ได้เกิดศึกอะแซหุ่นกี้เข้าทางด่านกาญจนบุรีเสียก่อน โดยอยู่ในระยะเวลาสงครามตั้งแต่ปีพ.ศ.2316-2319 ครั้นอะแซหุ่นกี้ถอนกำลังออกไป กองทหารไทยยังคงทำการขับไล่และจับกุมเชลยศึกพม่าต่อไปอีกหลายเดือน เรื่องการสร้างพระตำหนักที่ประทับทางป้อมวิไชยเณทร์จึงมิได้ลงมือต่อ จนกระทั่งเกิดเหตุวุ่นวายในปลายรัชกาล ดังนั้น สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจึงยังคงได้รับการเรียกขานพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชด้วยเหตุเพราะกรุงรัตนโกสินทร์ พระองค์ทรงปูพื้นฐานไว้เพียงให้ขุดคูเมือง และให้สร้างกำแพงเมืองเท่านั้น การสร้างปราสาทพระราชวังทั้งหมดนั้นได้มากระทำขึ้นอย่างครบถ้วนในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ผู้ซึ่งเมื่อครั้งในสมัยกรุงธนบุรี เป็นเพียง แม่กอง ควบคุมกำลังทหารผู้คนให้ทำการขุดคูเลนเพื่อสร้างพระนครขึ้น⁵⁶ ดังนั้น เมื่อเปรียบเทียบลักษณะของที่ประทับแล้วสถานะความเป็น

⁵⁵ คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยสำนักนายกรัฐมนตรี, ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่1-3(กรุงเทพฯ:กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร,2525),หน้า28-30.

⁵⁶ ขจร สุขพานิช, “ความสำคัญของกรุงธนบุรีในฐานะราชธานี” ,ข้อมูลจากอดีต(พระนคร:สำนักพิมพ์เคล็ดไทย,2518),หน้า79-80.

กษัตริย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจึงดูเหมือนแตกต่างไปจากกษัตริย์องค์อื่นๆ แต่ทั้งนี้ก็เป็นไปตามสภาพการณ์ของบ้านเมืองในแต่ละช่วงนั่นเอง

2.3.4 ข้อมูลจากหลักฐานต่างประเทศ

หลักฐานฝรั่งเศส

บาทหลวงฝรั่งเศสที่เข้ามาในสมัยกรุงธนบุรีได้บันทึกถึงสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชไว้ว่าพระองค์ไม่ได้ถือพระองค์ว่าเป็นกษัตริย์ผู้ทรงอำนาจสูงสุด ดังความปรากฏในรายงานของสังฆราชเลอบอง (Le Bon) ลงวันที่ 1 พฤษภาคม ค.ศ.1772 (พ.ศ.2315) มีว่า

...บรรดาคนทั้งหลายเรียกพระเจ้าตากว่าพระเจ้าแผ่นดินแต่พระเจ้าตากเองเรียกพระองค์เองว่าเป็นแต่เพียงผู้รักษากรุงเท่านั้นพระองค์ทรงทนทานต่อความ เหน็ดเหนื่อย ทั้งทรงกล้าหาญ และพระปัญญาที่เฉียบแหลม มีพระนิสสัยกล้าได้กล้าเสีย และพระทัยเร็ว ถ้าจะว่าก็เป็นทหารอันกล้าหาญคนหนึ่ง...⁵⁷

หลักฐานกัมพูชา

หลังจากสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงปราบดาภิเษกแล้ว ก็ได้มีพระราชสาส์นให้ทางกษัตริย์กัมพูชาส่งบรรณาการมายังสยาม แต่ทางกัมพูชาได้ปฏิเสธที่จะยอมรับพระองค์ขึ้นเป็นกษัตริย์องค์ใหม่⁵⁸ ดังที่มีบันทึกในพระราชพงศาวดารว่า

“..ทรงพระดำริเห็นว่า พระเจ้าตากนี้เป็นเสมอแต่บุตรจีนไหหง ตระกูลราชบุตรสามัญและมาตั้งตัวเป็นกษัตริย์ จะให้เจ้านาเครื่องราชบรรณาการ ดอกไม้ทองเงิน ไปถวายยอมเป็นเมืองขึ้นเช่นนี้ดูจะไรอยู่...”⁵⁹

กัมพูชาหรือเขมรเป็นอีกบทสะท้อนหนึ่งที่น่าสนใจ เพราะแต่เดิมนั้นไทยมักจะแผ่อิทธิพลเข้าไปในดินแดนกัมพูชาเป็นส่วนใหญ่ โดยที่กัมพูชาเองก็พยายามที่จะตั้งตัวเองให้เป็นอิสระจากอำนาจของไทย สลับกับการขอความช่วยเหลือจากเวียดนาม หรือ ญวน ซึ่งมักเข้ามา

⁵⁷ ขจร สุขพานิช, เรื่องเดียวกัน, หน้า4.

⁵⁸ สุวิทย์ ชีรสาคัด, ประวัติศาสตร์ไทย1 สมัยธนบุรี (เอกสารประกอบการศึกษาระดับมัธยมศึกษาปีที่ 1 คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2525), หน้า324.

⁵⁹ นักร้องคันทน์, ราชพงษาวดารกัมพูชา, หน้า139.

แทรกแซงการปกครองของกัมพูชาเช่นเดียวกัน⁶⁰ ในสมัยกรุงศรีอยุธยา นั้น กัมพูชาถือเป็นรัฐบรรณาการที่ต้องควบคุมอย่างใกล้ชิด โดยที่กัมพูชาเองก็เกรงในพระราชอำนาจของกษัตริย์อยุธยา เมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาในปีพ.ศ.2310 กัมพูชาจึงถือโอกาสตั้งตนเป็นอิสระ โดยใช้ข้ออ้างดังที่ปรากฏในเอกสารฝ่ายกัมพูชาเพื่อที่จะไม่ยอมอ่อนน้อมต่อสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ว่า "เป็นเสมอแต่บุตรีจีนไหหง ตระกูลราชฎรสามัญ" นั่นคือไม่ทรงมีพระเกียรติยศเพียงพอที่ทางกัมพูชาจะถวายบรรณาการให้ดังเช่นกษัตริย์สมัยกรุงศรีอยุธยา

การปฏิเสธของกษัตริย์เขมรได้สะท้อนให้เห็นว่าการขึ้นครองราชย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชยังไม่เป็นที่ยอมรับของประเทศอื่นๆ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งประเทศที่สำคัญคือ จีน

หลักฐานจีน

ในจดหมายเหตุจีนรัชกาลของพระเจ้าเฉียนหลงได้แสดงให้เห็นถึงความพยายามของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่ใช้เวลาเกือบตลอดรัชสมัยของพระองค์ในการจะพิสูจน์ความเหมาะสมในการเป็นกษัตริย์ ที่มาของสมเด็จพระเจ้าตากสินที่ทรงมีเชื้อสายจีนนั้นไม่ได้เป็นข้อได้เปรียบแต่อย่างใดในการที่จะทำการติดต่อกับราชสำนักจีน เพราะเหตุผลอื่นมีความสำคัญกว่า นั่นคือสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงไม่มีตรา (seal) ที่เป็นสัญลักษณ์ความเป็นกษัตริย์ซึ่งจีนมอบไว้ให้แก่กษัตริย์อยุธยา และการที่ทรงตั้งตัวขึ้นเป็นกษัตริย์ทั้งๆ ที่ไม่ได้เป็นเชื้อสายพระราชวงศ์เก่า ทำให้จีนไม่พอใจเพราะถือว่ามีไปไม่ตามประเพณีเดิม โดยทางจีนเห็นควรจะให้สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ซึ่งจีนเรียกว่า "เจิ้งเจา" หรือ "แต่เจียว" สืบหาองค์รัชทายาทเพื่ออัญเชิญขึ้นเป็นกษัตริย์แทนที่จะตั้งตัวขึ้นเป็นกษัตริย์เสียเอง⁶¹

ความพยายามของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่จะทรงขอให้จีนยอมรับนั้น ดำเนินไปผ่านการส่งราชทูตพร้อมเครื่องราชบรรณาการหลายครั้ง นอกจากนี้ยังมีการช่วยเงินจับตัวเชลยพม่าส่งไปให้ตามต้องการ ทั้งนี้เป็นเพราะสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงต้องการทำการค้ากับจีน เช่น ซื่อออวูธ กำมะถันและกะทะเหล็ก อีกทั้งเพื่อเสริมสถานะทางการเมืองของพระองค์ให้มั่นคงยิ่งขึ้นด้วย ในช่วงปลายรัชสมัยทางจีนเริ่มมีที่ท่าที่จะยอมรับความเป็นกษัตริย์ของสมเด็จพระเจ้า

⁶⁰ ถนอม อนุวัฒน์ , ความสัมพันธ์ระหว่างไทย เขมร ญวน ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2516), หน้า8-9.

⁶¹ ฌ็องซูภัทท์ จันทวิช , " ข้อเท็จจริงบางประการเกี่ยวกับประวัติศาสตร์สมัยอยุธยาตอนปลาย และกรุงธนบุรีจากจดหมายเหตุจีน" , หน้า100-101

ตากสินมหาราชมากขึ้น⁶² จนในท้ายที่สุดในปีที่พ.ศ.2325 สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชก็ทรงถูกสำเร็จโทษไป และหลังจากนั้นราชสำนักจีนก็ยอมรับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ที่ทรงใช้พระนามภาษาจีนว่า “เจิ้งหั่ว” หรือ “แต้ฮั่ว” เป็นกษัตริย์องค์ใหม่ ด้วยเข้าใจว่าทรงเป็น “ลูกเขย” ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนั่นเอง ดังนั้น การยอมรับของจีนที่มีต่อกษัตริย์ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์จึงเท่ากับเป็นการยอมรับสถานะของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชด้วย เพราะทางจีนเชื่อว่าจะมีความเกี่ยวข้องทางเชื้อสายกัน อย่างไรก็ตาม การยอมรับสถานะดังกล่าวจากจีนเกิดขึ้นก็เมื่อได้เปลี่ยนแผ่นดินใหม่ไปแล้ว

แม้ว่าหลักฐานร่วมสมัยกรุงธนบุรีจะมีอยู่ค่อนข้างน้อยและไม่สมบูรณ์ในหลายๆ ด้าน แต่เราก็สามารถที่จะพิจารณาถึงสถานะความเป็นกษัตริย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้ในระดับหนึ่ง คือ ต้องทรงดำรงสถานะความเป็นกษัตริย์ภายหลังการแตกสลายของกรุงศรีอยุธยา สภาวะบ้านเมืองที่ไม่สงบสุข ทำให้ไม่สามารถที่จะสถาปนาความเป็นกษัตริย์ได้อย่างเช่นสมัยกรุงศรีอยุธยา แต่ก็ทรงอยู่ในฐานะผู้นำสูงสุดของราชอาณาจักรขณะนั้น และด้วยพื้นฐานที่ว่าความเป็นกษัตริย์ของพระองค์นั้นมีลักษณะพิเศษ จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจะต้องทรงใช้ความพยายามในการที่จะรักษาสถานะความเป็นกษัตริย์ของพระองค์ไว้ให้คงอยู่

2.4. การรักษาสถานะของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

การเริ่มต้นเป็นผู้นำของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชตั้งแต่เริ่มแรกนั้น เริ่มด้วยการเป็นหัวหน้าของกลุ่มการเมืองที่มีจุดประสงค์เพื่อเอาตัวรอดจากสภาพบ้านเมืองที่มีศึกสงคราม อย่างไรก็ตามพระราชพงศาวดารก็ได้กล่าวถึงสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในแง่ที่ว่าทรงปรารถนาที่จะกอบกู้พระราชอาณาจักรอยุธยาให้คืนมาเป็นดังเดิม ตลอดจนทรงอยู่ในฐานะที่เป็นผู้ควบคุมกำลังคน และบัญชาการต่อสู้ ต่อเมื่อได้ทรงขึ้นเป็นกษัตริย์อย่างเป็นทางการแล้ว สถานะของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเป็นลักษณะของผู้นำที่บริหารจัดการด้วยวิธีการผสมผสานระหว่างกลุ่มชุมชนแบบเดิมและแบบอาณาจักรอยุธยา แต่เมื่อเวลาผ่านไป ปัจจัยต่างๆ รวมทั้งสภาพบ้านเมืองที่เปลี่ยนแปลงไป ทำให้สถานะความเป็นกษัตริย์ที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงเป็นนั้นได้รับผลกระทบไปด้วย และสิ่งที่พระองค์ทรงปฏิบัตินั้น ก็เป็นความพยายามที่จะรักษาสถานะความเป็นกษัตริย์ของพระองค์ไว้ให้คงอยู่

⁶² เรื่องเดียวกัน, หน้า 113.

ในช่วงต้นที่บ้านเมืองอยู่ในภาวะที่วุ่นวาย สถานะความเป็นกษัตริย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนั้นทรงอยู่ในฐานะจอมทัพที่มีพระปรีชาสามารถในการรบ ทรงรวบรวมผู้คน และบ้านเมืองให้เป็นปึกแผ่น การเป็นถึง “พระเจ้าอยู่หัวอันมีกนิหารนับในเนื้อหนอพุทธางกูรเจ้า” ย่อมแสดงถึงการเคารพยกย่องถวายพระเกียรติสูงสุด แต่ด้วยสถานะความเป็นกษัตริย์ของพระองค์ที่เรียบง่าย ดังที่ปรากฏในการแสดงออกของพระองค์ที่ทรงใกล้ชิดและทำตัวสนิทสนมกับราษฎร ไม่ได้ตามแบบอย่างธรรมเนียมกษัตริย์ของโบราณราชประเพณี อีกทั้งที่มาของพระองค์และวิธีการปกครองที่เน้นความเป็นผู้นำกลุ่มมากกว่าความเป็นสถาบัน เหล่านี้ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงมีวิธีการที่ทรงปฏิบัติเพื่อที่จะคงไว้ซึ่งลักษณะความเป็นกษัตริย์ตามแบบอย่างของพระองค์ นั่นคือ การเน้นความเป็นผู้นำเฉพาะบุคคล และที่สำคัญคือการแสดงความเป็นผู้ที่มีบุญบารมีสูงสุด

การแสดงให้เห็นบุญบารมีของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนั้นหากจะเป็นการแสดงในทางโลกหรือการเป็นกษัตริย์นั้น ย่อมไม่เป็นที่ผิดแปลกมากนัก เพราะความเชื่อของคนในสังคมที่ว่าผู้ซึ่งจะมาเป็นพระมหากษัตริย์นั้นได้บำเพ็ญบุญบารมีสั่งสมมาแต่ชาติก่อน แต่ทั้งนี้ในส่วนของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนั้น ได้ทรงนำเอาเรื่องของพระราชาจริยาวัตร ส่วนพระองค์ไปเกี่ยวพันกันกับศาสนา ซึ่งแน่นอนว่าเพื่อที่จะทรงแสดงให้เห็นถึงการมีพระราชอำนาจสูงสุดของพระองค์ในราชอาณาจักร และไม่ใช่บุญบารมีในฐานะกษัตริย์ซึ่งเป็นผู้ทำนุบำรุงศาสนา แต่เป็นการนำเอาอภินิหารซึ่งเป็นแนวทางปฏิบัติส่วนพระองค์เข้ามาเป็นสิ่งสำคัญ ดังเช่นในคราวที่ต้องทรงมีการชำระคณะสังฆมณฑลทางเหนือ ซึ่งในสมัยกรุงศรีอยุธยาเช่น สมัยสมเด็จพระนารายณ์ โปรดให้ขุนหลวงสรศักดิ์เป็นแม่กองชำระพระสงฆ์โดยการสอบความรู้พระปริยัติธรรม⁶³ แต่ในสมัยกรุงธนบุรีนั้นสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงโปรดให้คณะสงฆ์พิสูจน์ความบริสุทธิ์ด้วยการดำน้ำ และที่สำคัญคือการอ้ำพระบารมีของพระองค์มารวมอยู่ด้วย ดังความปรากฏอยู่ในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม) ว่า

....แต่เครื่องพลีกรรมเทวดาพร้อมแล้ว ทรงอธิษฐานให้พระบารมีนั้นช่วยอภิบาลรักษาพระสงฆ์ทั้งปวง ว่าภิกษุองค์ใดมิได้ขาดสิกขาบทจตุปาราชิก ขอให้พระบารมีโพธิญาณของโยมและอานุกาภาพเทวดาอันศักดิ์สิทธิ์ ช่วยอภิบาลรักษาพระผู้เป็นเจ้าของเจ้า...”

⁶³ สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ , ตำนานพระอารามและทำเนียบสมณศักดิ์(กรุงเทพฯ:พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าพระยาวิฑูริยวงษ์วุฒิไกร,2457),หน้า69-70.

ทั้งนี้ทั้งนั้น เนื่องจากว่าพระองค์ทรงเน้นบทบาทและหน้าที่ของกษัตริย์ในฐานะบุคคลมากกว่า จึงอาจเป็นไปได้ว่า แม้แต่เรื่องราวของทางสงฆ์ ซึ่งพระมหากษัตริย์ไม่ได้มีอำนาจปกครองโดยตรง แต่ในสมัยกรุงธนบุรีนี้ทรง “ก้าวล้ำ” ไปมากกว่าที่ควรจะเป็น แม้แต่การชำระพระสงฆ์ให้บริสุทธิ์ก็ยังคงอาศัยบารมีส่วนพระองค์เข้ามาเกี่ยวข้อง และยังมีพระราชจริยวัตรบางประการที่ดูจะเป็นข้อสนับสนุนความเกินพอดีในทางศาสนา ดังปรากฏในหลักฐานของชาวต่างประเทศว่า

...พระเจ้าตากเป็นคนที่มีความคิดพลิกแพลงอยู่เสมอ เพราะฉะนั้นจึงได้ทรงพระราชดำริจะเป็นพระพุทธเจ้า...ตามวิธีการที่ทรงพระราชดำริไว้ นั้นในขั้นต้นจะได้ทรงเหาะขึ้นไปตามอากาศก่อนและเพื่อจะเตรียมการที่จะทรงเหาะนี้ได้ทรงทำพิธีต่างๆ ในวัดและในวังมา 2 ปีแล้ว เพราะฉะนั้นในเวลาที่จะต้องถือพระเจ้าตากไม่ใช่มนุษย์ในโลกนี้แล้ว...⁶⁴

การเสด็จบารมีส่วนพระองค์นั้น เป็นความจำเป็นประการหนึ่งเพื่อที่จะรักษาไว้ซึ่งพระราชอำนาจของพระองค์และยิ่งเด่นชัดมากขึ้นในช่วงเกือบปลายรัชกาลเนื่องจากการเป็นกษัตริย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนั้นขัดกันกับการเป็นกษัตริย์แบบโบราณราชประเพณี เป็นไปได้ว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชอาจจะทรงเลือกที่จะรักษาสถานะของพระองค์ด้วยวิธีการนี้ เพราะในทางการศึกษาความนั้น นับว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ประสบความสำเร็จอย่างมาก ในขณะที่เดียวกันความพยายามจะเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงธรรมก็ได้ปรากฏขึ้นด้วยเช่นกัน แต่การที่ทรงปฏิบัติพระองค์ในฐานะผู้กุมพระราชอำนาจทั้งทางโลกและทางธรรมมากเท่าใดก็ยิ่งทำให้สถานะความเป็นกษัตริย์ของพระองค์ต้องได้รับผลกระทบมากขึ้นเท่านั้น เพราะเหตุว่า สภาวะบ้านเมืองในช่วงสมัยกรุงธนบุรีไม่ได้มีเป้าหมายเพื่อความอยู่รอดเช่นคราวเสียกรุงพ.ศ.2310 แต่เป็นการสานต่อความเป็นราชอาณาจักรแบบกรุงศรีอยุธยา ซึ่งสถานะความเป็นกษัตริย์แบบกลุ่มผู้นำเล็กๆ ที่เน้นตัวบุคคลไม่สามารถเป็นที่ยอมรับได้ อีกทั้งการที่พระองค์มีที่มาจากการเป็นสามัญชน มิได้เป็นเจ้านายในพระราชวงศ์ ดังนั้นสถานะความเป็นกษัตริย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจึงค่อยๆ ถูกปรับเปลี่ยนไป เป็นการเน้นพระราชอำนาจและบารมีส่วนพระองค์ให้มากที่สุด ซึ่งนั่นเป็นวิธีการที่ในท้ายที่สุดแล้วกลับส่งผลให้เป็นข้ออ้างในการเปลี่ยน

⁶⁴ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 39 จดหมายเหตุของพวกคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาตั้งกรุงศรีอยุธยาตอนแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศกับครั้งกรุงธนบุรีและครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น .หน้า 486.

“ผู้นำ” คนใหม่ในปลายรัชกาล เพราะสิ่งที่พระองค์ทรงปฏิบัตินั้นไม่ได้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมของบ้านเมืองที่ต้องการรูปแบบความเป็นราชอาณาจักรเช่นเดิม และการเป็นกษัตริย์ที่มุ่งในทางพุทธศาสนาแต่ด้วยทรงเลยเส้นที่คาดหมายไว้ตามลักษณะชนบประเพณีที่มีมา จนทำให้ในท้ายที่สุดแล้วกลับกลายเป็นความล้มเหลว เพราะประชาชนเองก็ไม่ได้เข้าใจหรือยอมรับสถานะความเป็นกษัตริย์ในแบบของพระองค์

ปัญหาการรักษาสถานะของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเริ่มต้นมาจากชาติกำเนิดของพระองค์เองที่เป็นเพียงสามัญชนเชื้อสายจีน การแก้ปัญหาดังกล่าวจึงจำเป็นต้องหันไปใช้คติทางพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับการอธิบายลักษณะของผู้ที่จะมาเป็นกษัตริย์ทั้งเรื่องความเป็นพระโพธิสัตว์ในอดีตชาติ และความเป็นธรรมราชา ซึ่งสิ่งเหล่านี้ไม่จำเป็นต้องใช้เรื่องชาติกำเนิด หรือพื้นฐานครอบครัวแต่อย่างใด โดยประกอบกันเข้ากับการใช้บารมีส่วนพระองค์เข้ามาด้วย อย่างง่ายก็ตามสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชก็ไม่ได้ประสบความสำเร็จในการแสดงสถานะของพระองค์ให้เป็นพุทธราชาที่สมบูรณ์แบบได้

แม้ว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจะทรงครองราชย์ในสภาวะที่บ้านเมืองระส่ำระสาย ด้วยปัจจัยทั้งที่มาของพระองค์ที่เป็นสามัญชน และไม่ใช่เชื้อสายราชวงศ์จึงทำให้เกิดการไม่ยอมรับสถานะของพระองค์จากชาติอื่นๆ ประกอบกับพระราโชบายส่วนพระองค์ที่ค่อนข้างแตกต่างไปจากพระมหากษัตริย์ในสมัยกรุงศรีอยุธยา แต่ในฐานะของการเป็นผู้นำของรัฐ หรืออีกนัยหนึ่งก็คือ หัวหน้าคนทั้งปวงนั้น การที่สมเด็จพระเจ้าตากสินจะทรงอยู่ในสถานะนี้สมบูรณ์คือทรงเป็นหัวหน้าของทุกคน และให้ความคุ้มครองคนทั้งหลายที่อยู่ในปกครองของพระองค์ การที่ทรงประกาศตัวเป็น ผู้นำของกลุ่มตั้งแต่แรกเริ่ม และการนำทัพออกรบด้วยพระองค์เองทุกครั้ง ดูจะเป็นลักษณะที่โดดเด่นของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ดังความในประชุมพงศาวดารภาคที่ 39 เรื่องจดหมายเหตุของพวกคณะบาทหลวงฝรั่งเศส ได้กล่าวยกย่องพระองค์ในเรื่องนี้เมื่อคราวที่ทรงยกทัพไปตีเมืองคันเคา⁶⁵ และ ป่าสัก ความว่า

“...เป็นธรรมเนียมของพระยาตากอย่างหนึ่ง ซึ่งต้องคุมกองทัพไปด้วยพระองค์เองเสมอ ครั้นเสด็จไปถึงเมืองคันเคา ก็ได้ทรงมีชัยชนะผู้ใดทำผิดพระยาตากก็ลงโทษเสียสิ้น...”

⁶⁵ เมืองพุทไธมาส

ในด้านการดูแลปกนิกรของพระองค์นั้นได้ทรงพยายามแก้ไขปัญหาของประชาชนในเรื่องความอดอยาก ภาวะข้าวยากหมากแพงช่วงสงคราม ซึ่งในข้อนี้ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้ทรงปฏิบัติพระองค์ในการช่วยเหลือราษฎร เช่นการแจกจ่ายข้าวสารแก่ผู้อดอยากด้วยพระองค์เอง นอกจากการดูแลทุกข์สุขของราษฎรแล้วสิ่งสำคัญคือสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชต้องทรงป้องกันภัยอันตรายจากข้าศึกศัตรูโดยเฉพาะพม่า ดังจะเห็นได้จากระยะรัชสมัยของพระองค์เป็นช่วงที่กำลังต้องสร้างความเป็นปึกแผ่นให้เกิดขึ้นเพื่อต่อสู้กับการรุกรานของพม่าความเฉียบขาดจึงเป็นสิ่งที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชต้องทรงปฏิบัติอยู่บ่อยครั้ง เช่นการประหารชีวิตผู้ที่กระทำความผิด ขัดรับสั่งพระองค์ เช่น ในตอนทำศึกที่บางแก้ว ทรงประหารพระเทพโยธาด้วยพระหัตถ์ของพระองค์ เพราะขัดรับสั่งที่ไม่ให้ทหารแวะบ้าน นอกจากความเฉียบขาดซึ่งเป็นบุคลิกเฉพาะพระองค์แล้ว อีกด้านที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้ทรงแสดงออกมาก็คือ ความเป็นกษัตริย์ธรรมราชานั้นคือการที่พระมหากษัตริย์ได้ทรงเป็นผู้รักษารัฐธรรม ปฏิบัติธรรม และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลต่างๆ แม้ว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจะทรงมีพระราชภารกิจทางด้านศึกสงครามเกือบตลอดเวลา แต่ก็ทรงให้ความสำคัญกับการพระพุทธศาสนาอย่างมาก การกอบกู้บ้านเมืองในช่วงแรกนั้น พระราชปณิธานประการหนึ่ง ก็คือการรักษาไว้ซึ่งพระพุทธศาสนาไม่ให้ถูกพม่ามาทำลายลงได้ ดังความในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ซึ่งตั้งปณิธานปรารถนาว่าจะแก้กรุงเทวมหานคร ทั้งบวรพุทธศาสนา ”

ครั้นเมื่อสถาปนากรุงธนบุรีแล้วก็ได้ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจในทางพุทธศาสนาหลายประการเป็นต้นว่า มีการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดต่างๆ เช่น วัดบางยี่เรือใต้(วัดอินทาราม) วัดบางหว้าใหญ่(วัดระฆังโฆสิตาราม) วัดแจ้ง(วัดอรุณราชวราราม) เป็นต้น นอกจากนี้ยังทรงเอาพระทัยใส่ในการสืบเสาะหาต้นฉบับพระไตรปิฎกตามบรรดาหัวเมืองต่างๆ หลังจากทีกระจัดกระจายและถูกทำลายลงไปในช่วงที่พม่าเข้ามารุกราน โดยโปรดให้นำมาคัดลอกจำลองไว้เพื่อเตรียมการสร้างเป็นพระไตรปิฎกฉบับหลวงต่อไป เช่นคราวที่เสด็จลงไปปราบชุมนุมที่นครศรีธรรมราชในปีพ.ศ.2312 ตอนเสด็จกลับก็โปรดให้ยืมคัมภีร์พระไตรปิฎกจากเมืองนครบวรทุกเรือนมาเพื่อคัดลอกในกรุงธนบุรี หรือการนำพระแก้วมรกตมาจากเวียงจันทน์ เป็นต้น ตลอดรัชสมัยของพระองค์นั้นโปรดเอา พระทัยใส่ในการพระพุทธศาสนามาก่อนข้างมาก

พระราชกรณียกิจประการหนึ่งซึ่งถือเป็นสิ่งสำคัญในฐานะของผู้เป็นพระมหากษัตริย์คือ การขยายพระราชอาณาเขต นอกเหนือไปจากการป้องกันพระราชอาณาเขตที่มีอยู่เดิม สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้ทรงมีพระปรีชาสามารถในด้านนี้เป็นอย่างยิ่ง พระองค์ได้ขับไล่

พม่าไปแล้ว ยังทรงปราบปรามและรวมเอากลุ่มอิสระต่างๆ ที่แตกแยกให้กลับมารวมเป็นพระราชอาณาจักรดั้งเดิมอีกด้วย

เมื่อบ้านเมืองเริ่มเป็นปึกแผ่นขึ้นมา สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชก็ได้แสดงพระปรีชาสามารถของพระองค์ในการขยายพระราชอาณาเขตออกไป ที่สำคัญเป็นต้นว่า การขยายไปยังหลวงพระบางและเวียงจันทน์ โดยในปีพ.ศ.2321 เจ้านครหลวงพระบางขอสวามิภักดิ์ต่อพระองค์ เพราะเกรงในกองทัพของทางฝ่ายกรุงธนบุรี ส่วนนครเวียงจันทน์นั้น สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชโปรดให้ยกทัพไปปราบได้ในปีพ.ศ.2322 และในการนี้ได้อัญเชิญ พระแก้วมรกต และพระบาง จากกรุงเวียงจันทน์มาประดิษฐาน ณ กรุงธนบุรีด้วย นอกจากนี้ ยังได้ทรงยกทัพไปตีเขมร หรือ กัมพูชาถึง 3 ครั้ง คือในปีพ.ศ.2321 พ.ศ.2314 และ พ.ศ.2323 โดยในครั้งสุดท้ายนั้น ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ครองกรุงกัมพูชา จนกระทั่งมีเหตุวุ่นวายในปลายรัชกาล

ในช่วงเวลาเพียง 15 ปีที่ครองราชย์ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้ขยายพระราชอาณาเขตออกไปกว้างขวาง นั่นคือ ทางด้านทิศเหนือ ถึงอาณาจักรล้านนา ทิศใต้ตลอดเมืองไทรบุรี ตรังกานู ทิศตะวันออกตลอดกัมพูชา จดเวียดนามตอนใต้ ทิศตะวันออกเฉียงเหนือได้ตลอดกรุงเวียงจันทน์ หัวเมืองพวน และหลวงพระบาง ทิศตะวันออกเฉียงใต้ครอบคลุมถึงเมืองพุกไธมาศ ทิศตะวันตกจดเมืองมะริดและตะนาวศรี เรียกได้ว่า พระองค์ได้แผ่พระราชอำนาจออกไปในทุกทิศ สถานะความเป็นกษัตริย์ในด้านการรบและขยายพระราชอาณาเขตจึงเป็นสิ่งที่โดดเด่นมากตลอดรัชสมัย ซึ่งการกล่าวถึงพระปรีชาสามารถดังกล่าวนี้ ก็มีปรากฏอยู่ในการเขียนพระราชพงศาวดารทั้งฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม) และพระราชพงศาวดารสมัยรัตนโกสินทร์ทุกฉบับ เหล่านี้เป็นบทพิสูจน์ถึงความ เป็นกษัตริย์ที่โดดเด่นทางด้านการรบของพระองค์

จากบทบาทของพระองค์ในด้านต่างๆ ทั้งในด้านการสงคราม การศาสนา การดูแลพลนิกร การบริหารบ้านเมือง เหล่านี้เป็นภาพสะท้อนรัชสมัยของพระองค์ ซึ่งมีทั้งการพยายามจะรักษาความสงบสุขของบ้านเมือง และความพยายามที่จะแก้ไขปัญหาหลายๆ อย่างที่เกิดขึ้น การเป็นพระมหากษัตริย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจึงไม่ใช่เรื่องง่ายและราบรื่น สถานะความเป็นกษัตริย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนั้นหากจะพิจารณาจากหลักฐานร่วมสมัยเราสามารถที่จะมองได้ว่า ในช่วงแรกนั้นด้วยสภาพการเมืองที่ราชอาณาจักรอยุธยาได้แตกสลายลงไป พร้อมๆ ไปกับการเกิดของกลุ่มอิสระต่างๆ หลายกลุ่มซึ่งมีเป้าหมายในการเอาตัวรอดจากภัยสงคราม ตรงนี้เองได้ทำให้กลุ่มของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้รวมตัวกัน

ขึ้น และพระองค์ก็ได้เป็น “ผู้นำ” นับตั้งแต่เริ่มแรก การมุ่งที่จะกอบกู้ความเป็นอยุธยาคืนมาพร้อมกับพระปรีชาสามารถส่วนพระองค์ในการรบ ทำให้ในที่สุดได้ทรงสถาปนาราชอาณาจักรแห่งใหม่ขึ้นมาได้ในนามของกรุงธนบุรี และสถานะความเป็นกษัตริย์อย่างเป็นทางการของพระองค์ก็ได้เริ่มต้นขึ้น แต่ด้วยปัจจัยหลายประการได้แก่ ที่มาของพระองค์เองซึ่งตามหลักฐานส่วนใหญ่ระบุตรงกันว่า ทรงเป็นสามัญชน ที่มีเชื้อสายจีน รวมทั้งพระราชจริยาวัตรและการปกครองของพระองค์ที่มุ่งจะใช้ลักษณะบารมีเฉพาะบุคคล และไม่ได้ดำเนินตามแบบอย่างกษัตริย์กรุงศรีอยุธยา จึงส่งผลกระทบต่อสถานะความเป็นกษัตริย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช มีทั้งผู้ที่ยอมรับและไม่ยอมรับพระองค์ ปัญหาดังกล่าวทำให้ทรงพยายามที่จะปรับเปลี่ยนสถานะความเป็นกษัตริย์ของพระองค์ไปในช่วงเกือบปลายรัชสมัย โดยยังคงรูปแบบวิธีการของ “ผู้นำกลุ่ม” มากกว่าจะเป็น “สถาบันกษัตริย์” และดึงเอาบารมีส่วนพระองค์มาใช้ในทางศาสนาเพื่อให้มีพระราชอำนาจสูงสุดในการปกครองทั้งทางโลกและทางธรรม แต่นั่นกลับส่งผลเสียต่อสถานะของพระองค์ซึ่งโดนใช้เป็นจุดอ่อนในเหตุการณ์กบฏปลายรัชกาล

จดหมายเหตุไทรกล่าวไว้ว่า วันสวรรคตของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ตรงกับวันที่ 10 เมษายน พ.ศ.2325⁶⁶ แต่ในหลักฐานของบาทหลวงฝรั่งเศส ซึ่งเขียนขึ้นภายหลังเหตุการณ์สวรรคตประมาณ 9 เดือนระบุไว้ว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชสวรรคตเมื่อวันที่ 7 เมษายน พ.ศ.2325⁶⁷ อย่างไรก็ตามวันที่ปรากฏในจดหมายเหตุไทร ซึ่งจะบันทึกเหตุการณ์ วันเวลา ศักราชไว้ น่าจะมีความถูกต้องมากกว่า โดยมีพระชนมายุรวม 48 พรรษา 15 วัน⁶⁸

ก่อนที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจะเสด็จสวรรคตนั้น พระราชพงศาวดารได้บันทึกเหตุการณ์ไว้ว่า ได้มีการปรึกษาโทษพระองค์ในหมู่ขุนมนตรี โดยมีเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกเป็นประธาน เมื่อวันเสาร์ เดือนห้า แรมเก้าค่ำ เพลาสองโมงเช้าเศษ ในปีพ.ศ.2325 ข้อกล่าวหาว่าเป็นพระเจ้าแผ่นดินอัสถ์ยอาธรรม ทรงกระทำให้สมณพราหมณาจารย์ ราชนิก ข้าราชการ ประชาราษฎร ประสบทุกข์ทรมารกรรม และพระพุทธรูปศาสนาทรุดมัวหมอง ทำให้แผ่นดินเดือดร้อนทุกเส้นหญ้า แล้วลงความเห็นว่าเป็นเสี้ยนหนามหลักตออันใหญ่อยู่ในแผ่นดิน จะละไว้เสียไม่ได้ ควรจะสำเร็จโทษเสีย ครั้นให้พระองค์กล่าวแก้ว่าโทษควรจะเป็นประการใด พระองค์ก็รับคำกล่าวโทษนั้น

⁶⁶ “จดหมายเหตุไทร” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม1,หน้า21.

⁶⁷ ประชุมพงศาวดารภาคที่39 จดหมายเหตุของพวกคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาตั้งครั้ง กรุงศรีอยุธยาตอนแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศกับครั้งกรุงธนบุรีและครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น, หน้า505.

⁶⁸ “จดหมายเหตุไทร” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม1,หน้า21.

ทุกประการ จึงมีคำสั่งให้สำเร็จโทษพระองค์ ณ หน้าป้อมวิไชยประสิทธิ์ แล้วให้นำพระศพไปฝังไว้ที่ วัดบางยี่เรือได้⁶⁹

เหตุการณ์เดียวกันนี้ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ได้กล่าวไว้ว่า

“...เมื่อปรึกษาว่าพระเจ้าแผ่นดินอาศัยไม่ทรงตั้งอยู่ในสุจริตยุติธรรม ก็นำเอาพระเจ้าแผ่นดินและโจทก์ทั้งปวงนั้น ไปสำเร็จ ณ ป้อมท้ายเมืองในทันใดนั้น...”⁷⁰

ทางด้านจดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี บันทึกเกี่ยวกับเหตุการณ์ก่อนสวรรคตว่า

“...เหตุผลกรรมของสัตว์ พื้นแผ่นดินร้อน ราษฎรเหมือนผลไม้ เมื่อต้นแผ่นดินเย็น ด้วยพระบารมีชุ่มพื้นขึ้นผลจนมีแก่น ปลายแผ่นดินแสนร้อนรุ่มสุ่มรากโคน โคนล้มถมแผ่นดิน ด้วยสิ้นพระบารมีแต่เพียงนั้น...”⁷¹

พระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีกล่าวถึงเกี่ยวกับเรื่องมีพระสติพินเพื่อนว่า พระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีในเรื่องรามเกียรติ์นั้น “ดังไฮกฮากหลายตอน” และเมื่อจวนจะทรง “คลั่ง” อยู่แล้ว ต้นเสียงพากษ์ร้องตอนฤๅษีถวายลิง ไม่ถูกต้อง ถูกโบายมากจนร้องได้ ทั้งทรงนิยมแก้ตอนรบทัพจับศึก กับเรื่องอิทธิฤทธิ์ทางนึ่งพระธรรม และทรงมีพระราชวิจารณ์สรุปไว้ว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนั้นทรง “อยู่ข้างพลุ่งพล่าน แต่ไม่ใช่ป่า”⁷²

นอกจากนั้น ได้มีการบันทึกของบาทหลวงฝรั่งเศสที่เข้ามาเผยแพร่ศาสนาในสมัยกรุงธนบุรี⁷³ ได้ทำรายงานที่เกี่ยวกับเหตุการณ์ในสมัยนั้น ส่งไปให้เจ้าคณะที่กรุงปารีสทราบ ดัง

⁶⁹ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้า 166-167.

⁷⁰ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม), หน้า 131.

⁷¹ จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีและพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 12.

⁷² เรื่องเดียวกัน, หน้า 160-161.

⁷³ ดูเพิ่มใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ 39 จดหมายเหตุของพวกคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาตอนปลายแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ กับครั้งกรุงธนบุรีและครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

เช่น รายงานของบาทหลวงคูเด(Coude) และบาทหลวงกาโนเลต์(Carnulet) ลงวันที่ 15 มิถุนายน ค.ศ.1779 (พ.ศ.2522) เขียนเป็นใจความว่า เมื่อบาทหลวงทั้งสองได้เข้าเฝ้าฯ ทุกครั้ง สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชรับสั่งว่า “เหาะเหินเดินอากาศได้” บาทหลวงทูลเสนอว่า “เป็นการที่เป็นไปไม่ได้” จนทรงเบื่อหน่ายแล้วมิได้รับสั่งให้เข้าเฝ้าฯ ไปนานได้หนึ่งปีแล้ว

บาทหลวงคูเด ได้เขียนรายงานตอนหนึ่งว่า อยู่ที่เมืองหลวงโดยสงบจนถึงเดือนกรกฎาคม พ.ศ.2322 ระหว่างนั้นพระสงฆ์กราบทูลว่า ถ้าสังฆราชและบาทหลวงยังอยู่ในพระราชอาณาเขต พระองค์จะเหาะเหินเดินอากาศไม่ได้ ในวันที่ 1 พฤศจิกายน พ.ศ.2322 สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช โปรดให้เจ้าพระยาพระคลังมาแจ้งให้สังฆราชและบาทหลวงทั้งสองออกไปจากพระราชอาณาจักร ทั้งหมดจึงต้องลงเรือในตอนกลางคืน ออกนอกประเทศไป เมื่อวันที่ 1 ธันวาคม พ.ศ.2322 สังฆราชเดินทางกลับยุโรป ส่วนบาทหลวงคูเดและบาทหลวงกาโนเลต์เดินทางไปยังเมืองปอนดิเชรี ประเทศอินเดีย

หลักฐานที่บันทึกถึงความผิดปกติดังกล่าวอาจจะไม่ใช่ข้อยุติของเหตุการณ์ความวุ่นวายในปลายรัชกาล ดังจะเห็นได้ว่าในช่วงที่บันทึกเหตุการณ์นั้น ยังทรงบริหารราชการได้ตามปกติ เช่น ในปีพ.ศ.2317 ได้เสด็จขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ได้สำเร็จ พ.ศ.2319 ทรงโปรดฯ ให้จัดงานพระศพเจ้านราสุริยวงศ์ พระเจ้าหลานเธอที่สิ้นพระชนม์ระหว่างครองเมืองนครศรีธรรมราช จนกระทั่งเป็นที่เรียบร้อย แล้วโปรดฯ ให้ตั้งเจ้านครศรีธรรมราช(หนู) เป็นผู้ครองเมืองนครศรีธรรมราชต่อไป ในปีพ.ศ.2324 โปรดฯ ให้เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกและเจ้าพระยาสุรสีห์ นำทัพไปปราบจลาจลที่กัมพูชา และโปรดฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ กรมขุนอินทรพิทักษ์ เสด็จไปในกองทัพด้วย เพื่อไปอภิเษกเป็นพระเจ้ากรุงกัมพูชาหลังเสร็จศึกการรบ⁷⁴

ความซับซ้อนทางการเมืองในช่วงปลายรัชกาลนั้นเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ กรณีสวรรคตของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชยังเป็นเรื่องที่คลุมเครือ แม้กระทั่งวิธีที่ใช้สำเร็จโทษพระองค์ ก็ยังมีหลักฐานที่ต่างกัน กล่าวคือ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ ใช้คำสองแบบคือ “ปริวรรตออกประหาร” ในตอนสั่งโทษ และใช้คำ “สำเร็จโทษ”⁷⁵ ในตอนประหาร ทางด้านพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ก็ใช้คำสองแบบเช่นกัน คือ ใช้คำว่า “ประหารชีวิต

⁷⁴ เฉลิม อยู่เวียงชัย “ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช สมัยกรุงธนบุรี” ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช (กรุงเทพฯ:กรุงสยามการพิมพ์,2521),หน้า249-250.

⁷⁵ จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีและพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ,หน้า131.

สำเร็จโทษ” ในตอนสังลงโทษ และใช้คำว่า “ประหารชีวิตตัดศีรษะ”⁷⁶ ในตอนประหาร ซึ่งโดยปกติแล้วการสำเร็จโทษพระเจ้าแผ่นดิน ตามประเพณีแล้วจะไม่ใช้วิธีประหารแบบตัดศีรษะแต่จะใช้การทุบด้วยท่อนจันทน์แทน

ดังนั้นความขัดแย้งในตัวหลักฐานเกี่ยวกับกรณีสวรรคตของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจึงมีอยู่ค่อนข้างมาก ซึ่งอาจเป็นสาเหตุหนึ่งให้เกิดเรื่องเล่าเกี่ยวกับกรณีสวรรคตตามมาในภายหลัง เช่นเรื่องที่ว่าพระองค์มิได้ถูกประหารชีวิตที่หน้าบ่อมิไชยประสิทธิ์ในปีพ.ศ.2325 แต่ได้เสด็จหนีมาประทับอยู่ ณ เมืองนครศรีธรรมราช⁷⁷ และสิ้นพระชนม์ในภายหลัง ซึ่งเรื่องเล่าดังกล่าวนี้ ก็ยังไม่มีหลักฐานข้อเท็จจริงเพียงพอที่จะรองรับคำอธิบายทั้งหมด

การประสบความสำเร็จในการกอบกู้บ้านเมืองจากพม่าในปีพ.ศ.2310 และการทำสงครามอย่างหนักเพื่อ ป้องกันพระราชอาณาจักรเกือบตลอดรัชสมัย เป็นสิ่งที่เพิ่มพูนพระเกียรติยศให้แก่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชอย่างไม่อาจปฏิเสธได้ แต่ในขณะเดียวกัน ชัยชนะอันยิ่งใหญ่แทบทุกครั้งก็เป็นการเพิ่มชื่อเสียง ตลอดจนการยอมรับนับถือให้แก่แม่ทัพนายกองของพระองค์เองด้วยเช่นกัน และเป็นสิ่งควรสังเกตว่า การขึ้นลงของผู้นำในหน้าประวัติศาสตร์ไทยนั้น ส่วนใหญ่แล้วขุนนางหรือนายทหารเอกมักเข้ามาเป็นตัวแปรสำคัญอยู่เสมอ และไม่ใช่ว่าเรื่องแปลกถ้าหากบุคคลในกลุ่มนั้นจะก้าวขึ้นเป็นผู้นำในฐานะพระมหากษัตริย์เสียเอง ในกรณีของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนั้นเป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นถึงธรรมชาติทางการเมืองดังกล่าว เมื่อถึงคราวที่พระราชอำนาจสิ้นสุดลง แม่ทัพของพระองค์เองที่ได้สร้างผลงานร่วมกันกับพระองค์มาตลอดรัชสมัย ก็ได้ขึ้นมาเป็นผู้นำแทนที่

อย่างไรก็ตาม จากการพิจารณาหลักฐานที่ปรากฏ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนั้นทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีลักษณะพิเศษเฉพาะของพระองค์เอง ในด้านหนึ่งทรงเป็นกษัตริย์ผู้มีพระปรีชาสามารถหลายด้าน ดังจะเห็นได้จากการยกย่องพระเกียรติพระองค์ในฐานะพระมหากษัตริย์ไว้ในพระราชพงศาวดารและงานวรรณกรรมในสมัยกรุงธนบุรี ในขณะเดียวกันอีกด้านหนึ่งของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนั้นทรงมีพระราชจริยาวัตรที่ต่างไปจากความเป็นกษัตริย์ในสมัยกรุงศรีอยุธยา เช่นการแสดงพระองค์ใกล้ชิดกับราษฎร ขุนนาง การเปลี่ยนแปลงชนบประเพณีเดิมในบางอย่าง ซึ่งลักษณะดังกล่าวเป็นรูปแบบของผู้นำชุมนุมทั่วไป สถานะทั้งสองประการดังกล่าวจึงเป็นสิ่งที่ปรากฏอยู่ตลอดสมัยกรุงธนบุรี ความเป็นกษัตริย์ของพระองค์นั้นแน่นอนว่าทรงเป็นผู้ปกครองที่มีพระปรีชาสามารถอย่างยิ่ง แม้ว่าการเป็นกษัตริย์ที่

⁷⁶ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม2, หน้า166-167.

⁷⁷ ดูเรื่องเล่าในกรณีดังกล่าวได้ในภาคผนวก ก.

เรียบง่ายของพระองค์จะเป็นสิ่งที่เหมาะสมกับสภาวะบ้านเมืองที่เริ่มตั้งตัวใหม่ แต่เรื่องดังกล่าวไม่ได้เป็นสิ่งช่วยเสริมพระราชอำนาจของพระองค์ เพราะสิ่งที่ทรงปฏิบัตินั้นกลับไม่ได้ดำเนินการตามรูปแบบความเป็นกษัตริย์ในอดีตซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นในการสนับสนุนสถานะความเป็นกษัตริย์ของพระองค์มากกว่า ดังนั้น สถานะความเป็นกษัตริย์ในสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจึงเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเฉพาะรัชสมัยของพระองค์ และถูกเปลี่ยนแปลงไปหลังการสถาปนาราชวงศ์ใหม่ในปีพ.ศ.2325 นั่นเอง

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 3

สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในสมัยก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง (พ.ศ.2325-2475)

3.1 การกำหนดสถานภาพโดยราชวงศ์จักรี

3.1.1 สมัยรัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 3

จากการที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีความแตกต่างหลายประการจากกษัตริย์องค์อื่นๆ ในอดีต ทั้งเรื่องที่มา พระราชจริยวัตร และนโยบายในการปกครอง ดังนั้นเมื่อสิ้นรัชกาลของพระองค์ นั้นก็หมายถึงการที่ผู้นำคนใหม่ต้องพิจารณาความเหมาะสมเกี่ยวกับสถานะของพระองค์ มากยิ่งกว่าการกล่าวถึงกษัตริย์องค์ใดๆ ก่อนหน้านั้นด้วยเช่นกัน เป็นความจริงที่ว่า การเปลี่ยนตัวผู้นำใหม่เป็นธรรมชาติทางการเมืองประการหนึ่งซึ่งเกิดขึ้นในหน้าประวัติศาสตร์ แต่สำหรับกรณีของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชแล้ว วัฏกรรมในการกอบกู้บ้านเมืองจากพม่าในพ.ศ.2310 เป็นสิ่งที่ละเอียดยากที่จะไม่กล่าวถึง ไม่ว่าจะมีการชำระพระราชพงศาวดารเกิดขึ้นมากน้อยแค่ไหน ราชวงศ์ใหม่เองก็ได้อาศัยเหตุการณ์ดังกล่าวเพื่อเชื่อมประวัติศาสตร์กรุงศรีอยุธยา กับประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์เข้าด้วยกัน ดังนั้นสิ่งที่เกิดขึ้นคือการเลือกที่จะกำหนดสถานะของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชให้เหมาะสมกับสถานะที่เปลี่ยนไป โดยไม่ลืมที่จะคงไว้ซึ่งความชอบธรรมของราชวงศ์ใหม่

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชได้สถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นในปีพ.ศ.2325 นั่นคือการเริ่มต้นจัดระบบบ้านเมืองใหม่อีกครั้งหนึ่ง ซึ่งเพียง 15 ปีในสมัยกรุงธนบุรี ไม่ได้ทำให้ชนชั้นนำล้มการเสียดังกรุงศรีอยุธยาในพ.ศ. 2310 แต่อย่างใด ชนชั้นนำโดยเฉพาะอย่างยิ่งที่อยู่ในส่วนกลางและมีความสัมพันธ์กับราชอาณาจักรอยุธยาโดยตรงได้ตระหนักในความสูญเสียที่เกิดขึ้น ซึ่งไม่ใช่แค่เพียงความสูญเสียทางวัตถุที่เป็นผลมาจากความพ่ายแพ้ต่อทัพพม่า แต่ลึกไปกว่านั้นคือตระหนักในการสูญเสียความเข้มแข็งของระบบการปกครองและการเมือง ความรุ่งเรืองที่เคยมีมายาวนานถึง 417 ปี เหล่านี้เองได้ทำให้เกิดความพยายามที่จะค้นหาตนเองขึ้นมาในแนวคิดของของหมู่ชนชั้นนำไทย ว่าอะไรคือความเข้มแข็ง วิถีปฏิบัติ ขนบประเพณีดั้งเดิมที่มีมาและจะต้องรักษาไว้ และอะไรคือความผิดพลาด ความอ่อนแอที่จะต้องมีการปรับปรุง ตลอดจนการสนองตอบแนวคิดดังกล่าวที่มีขึ้น นั่นคือ การมองย้อนกลับไปในอดีตเพื่อศึกษาเรื่องราวที่เป็น

มา โดยได้สะท้อนให้เห็นในการจัดทำพระราชพงศาวดารตลอดจนการชำระพระราชพงศาวดารครั้งใหญ่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

แม้ว่าเรื่องราวของกรุงศรีอยุธยาจะเป็นประเด็นสำคัญในการที่ชนชั้นนำในสยามจะพยายามรื้อฟื้นและให้ความสนใจ ทว่าเหตุการณ์รอยต่อระหว่างกรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์ ก็เป็นอีกสิ่งหนึ่งที่ราชวงศ์จักรีไม่ได้มองข้าม ดังจะเห็นได้จากการตรวจสอบเหตุการณ์ดังกล่าวและ “เรียบเรียง ชำระ” เสียใหม่ ทั้งนี้ก็เพื่อให้สอดคล้องกับอำนาจและอุดมการณ์ที่ผู้นำของผู้นำบ้านเมืองในขณะนั้น ซึ่งนั่นก็หมายถึงการสร้างความรู้ร่วมกันในเรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชด้วย

เหตุการณ์สมัยกรุงธนบุรีนั้นมีปรากฏโดยตรงในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงโปรดเกล้าฯ ให้ชำระขึ้นในปีพ.ศ.2338 อย่างไรก็ตาม พระราชพงศาวดารฉบับนี้ มีเหตุอันเชื่อได้ว่าได้เขียนขึ้นตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี หรืออย่างน้อยก็คัดลอกไปจากเอกสารที่เขียนขึ้นในสมัยกรุงธนบุรี เพราะมีการยกพระเกียรติและกล่าวถึงสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชว่า “อันมีอภินิหารนับในเนื้อหน่อพุทธรักษา” หรือการที่พระราชพงศาวดารฉบับนี้ไม่ได้สนใจจะเล่าพฤติกรรมของเจ้าพระยาสุรสีห์หรือเจ้าพระยาจักรีมากเป็นพิเศษ อันเป็นสิ่งที่พระราชพงศาวดารในสมัยต่อ ๆ มาพึงกระทำ เพราะรู้ว่าบุคคลทั้งสองจะกลายเป็นคนสำคัญหลังสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช¹

ความบางตอนในพระราชพงศาวดารฉบับนี้ถ้าเป็นเรื่องของพระปรีชาสามารถในการรบของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชก็จะถูกตัดตอนไป เป็นต้นว่า ตอนที่กล่าวถึงศึกอะแซหุ่ญก็ ก็ได้กลับเอาเรื่องของคำทำนายพุทธมหาไสยิตมาแทรก ศาสตราจารย์ ขจร สุขพานิช ได้เคยตั้งปัญหาในเชิงประวัติศาสตร์นิพนธ์ (Historiography) เกี่ยวกับผู้แต่งพระราชพงศาวดารฉบับนี้ โดยบอกว่า ผู้แต่งอาจเป็นอาลักษณ์ ชื่อ แก้ว ต่อมาออกบวชได้เป็นที่พระรัตนกวีในสมัยกรุงธนบุรี ก่อนจะมีเรื่องบาดหมางกับเจ้าพระยาสุรสีห์(กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท) และต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ก็ถูกลี้ก แต่ก็ได้รับราชการเป็นอาลักษณ์ดังเดิม² ดังนั้น การที่ผู้

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ,ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา(กรุงเทพฯ:บรรณกิจ,2523), หน้า40 - 50.

² ขจร สุขพานิช, “ใครคือผู้แต่งพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา” , ข้อมูลประวัติศาสตร์สมัยบางกอก (กรุงเทพฯ:องค์การคำครุสภา,2531),หน้า74.

แต่งพระราชพงศาวดารมีหน้าที่ราชการคาบเกี่ยวในสองแผ่นดินเนื้อความในพระราชพงศาวดารจึงอาจมีการ “ตัดต่อ” และ “ขาดตอน” เกิดขึ้น

พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศนี้เป็นแม่แบบให้กับการชำระพระราชพงศาวดารที่กระทำในสมัยราชวงศ์จักรีต่อมาทุกฉบับ ทั้งฉบับบริติชมิวเซียม ฉบับพระพันรัตน์ ฉบับหมอบรัดเลย์ หรือกระทั่งฉบับพระราชหัตถเลขา อย่างไรก็ตามเนื้อความที่น่าจะเขียนขึ้นในสมัยกรุงธนบุรีนั้นไม่สามารถกำหนดได้แน่นอนว่ามีมาถึงช่วงไหน หากทว่าเมื่อพิจารณาเนื้อความแล้วนับตั้งแต่ประมาณ พ.ศ.2321 เป็นต้นมา คือล่วงเข้าปลายรัชกาลนั้นการจดบันทึกเริ่มมีความผิดแปลกไป คือมีการกล่าวถึงเหตุการณ์อย่างรวบรัด พระนามที่ใช้เรียกก็ไม่ใช่เป็น “พระเจ้าอยู่หัวอันมีอภินิหารนับในเนื้อหน่อพุทธางกูรเจ้า” เช่นในต้นรัชกาล แต่กลับเรียกว่า “เจ้าแผ่นดิน” และนำไปสู่เรื่องของการจลาจลปลายรัชกาล ดังนั้นเนื้อความในพระราชพงศาวดารฉบับนี้คงเขียนขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชมาถึงประมาณไม่เกินพ.ศ.2321 และเนื้อความในส่วนที่เหลือก็เป็น การมาเพิ่มเติมกันในสมัยหลัง ซึ่งเป็นไปได้มากกว่า คือในคราวที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชโปรดเกล้าฯ ให้มีการชำระพระราชพงศาวดารฉบับนี้ในพ.ศ.2338 นั้นเอง

การที่พระราชพงศาวดารที่ว่าด้วยเรื่องของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้ถูกชำระในสมัยราชวงศ์จักรี ดังนั้น จึงไม่แปลกถ้าข้อความที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารจะต้องอยู่ในความควบคุมของผู้นำใหม่ด้วย การแต่งพระราชพงศาวดารหรือการชำระในทุกครั้งจึงหมายความว่า การจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมและการรับรู้ของผู้คนในแต่ละครั้งอยู่เสมอ การกล่าวถึงสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในเอกสารสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้น มีหลายประการที่แสดงให้เห็นถึงการไม่ได้ยกย่องพระองค์ให้เทียบเท่าสถานะของพระมหากษัตริย์มากนัก ดังจะเห็นได้จากตราตั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราชในปีพ.ศ.2327 ซึ่งมีความตอนหนึ่งว่า

“...พระยาตากสินได้ว่าราชการแผ่นดินครั้งนั้น กอปรไปด้วยเมหะ โลกะ มิได้ประพฤติการให้ชอบด้วยขนบโบราณ...”³

ลักษณะที่ไม่ยกย่องดังกล่าว ยังมีปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีที่ชำระในสมัยรัตนโกสินทร์ ในตอนที่ว่าด้วยเรื่องราวปลายรัชกาล โดยพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศกล่าวว่า

³ ตี อมาตยกุล, รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช (พระนคร:พิมพ์ในงานศพ พลเอกเจ้าพระยาบดินทรเดชาอนุชิต, 2505), หน้า 188-192.

“...ขอให้ปริวรรตออกประหารเสีย ฝ่ายแก้ตัวทหารทั้งปวงมีใจเจ็บแค้นเป็นอันมาก ก็นำเอาเจ้าแผ่นดินและพวกโจทก์ทั้งปวงนั้นไปสำเร็จ ณ ป้อมท้ายเมืองในทันใดนั้น...”⁴

นอกจากในพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศที่มีการตัดตอนข้อความและใช้คำที่ไม่เป็นการยกย่องในปลายรัชกาลแล้ว ในพระราชพงศาวดารฉบับพระพันรัตน์ ซึ่งแต่งในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ก็ได้มีการแก้ไขข้อความ ตลอดจนลดการใช้คำที่สรรเสริญพระเกียรติของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเช่นกัน ดังมีปรากฏให้เห็นในตอนทีกล่าวถึงศึกพม่าที่บางกุ้ง โดยพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศได้พรรณนาความเมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้ทรงทราบข่าวการศึกว่า

...ครั้นทรงทราบในทันใดนั้น มีพระราชหฤทัยประดุจได้ลาภอันอุดมกว่าลาภทั้งปวง พระทัยพร้อมด้วยพิพิศัยตราฤทธิ์ ก็ยกพลนิยาศโดยทางชลมารคด้วยอาการอันรวดเร็ว ดุจพระยาขวัญราชหงส์อันนำหน้าสุวรรณหงส์ทั้งปวงไปในราตรีนั้น...⁵

ข้อความนี้พระราชพงศาวดารพระราชพงศาวดารฉบับพระพันรัตน์ได้ตัดออกไป โดยระบุว่าโปรดให้พระมหามนตรี ซึ่งก็คือพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชในเวลาต่อมา เป็นทัพหน้า และให้เพียงทัพหน้าเท่านั้นที่เป็นผู้ตีพม่าจนแตกไป ในขณะที่ฉบับพันจันทนุมาศกล่าวบรรยายการเข้าตีด้วยพระองค์เองของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชอย่างสมพระเกียรติ

แม้ว่าจะมีการตัดทอนและเปลี่ยนแปลงข้อความที่ยอพระเกียรติของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชไปในหลายส่วน ทว่าก็มีการได้ “คงไว้” ซึ่งข้อความบางส่วนโดยเฉพาะในช่วงต้นรัชสมัยให้เป็นการยกย่องพระเกียรติของพระองค์ ดังเช่นความที่ว่า

“...ขณะเมื่อกรุงเทวมหานครยังมีได้เสียนั้น พระเจ้าอยู่หัวอันมีอภินิหารนับในเนื้อหน่อพุทธรังษลเจ้าตรัสทราบพระญาณว่า กรุงศรีอยุธยาจะเป็นอันตรราย แต่เหตุที่อธิบดีเมืองและราษฎรมิเป็นธรรม...”⁶

⁴ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม), หน้า 131.

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 31.

⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 13.

ข้อความนี้ไม่ได้เปลี่ยนแปลงไปเลยในการชำระพระราชพงศาวดารในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ทั้งนี้เพราะถ้อยคำดังกล่าวไม่ถือว่าเป็นการยกย่องจนเกินไป ลักษณะแนวคิดที่ว่า บุคคลที่เป็นพระเจ้าแผ่นดินก็ย่อมอยู่ในฐานะที่เป็นพระพุทธรูปเจ้าในอนาคต ดังเช่นตำแหน่งลูกหลวงในสมัยกรุงศรีอยุธยาที่ใช้คำว่า “หน่อพุทธางกูร” แม้กระทั่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชและกรมพระราชวังบวรฯ เอง ก็ทรงได้รับการสรรเสริญในลักษณะเดียวกัน ดังปรากฏในเทศนาจุลยุทธการวงศ์คือ

“...ทั้งสองพระองค์ผู้เป็นพงศ์พุทธางกูร ทรงบำเพ็ญพุทธการกรจริยา ปราบณาพระปรมาภิเชกสมโพธิญาณ...”⁷

ลักษณะดังกล่าวยังสอดคล้องกับคติการใช้พุทธศาสนาเข้ามาเป็นอุดมการณ์ทางการเมืองในสมัยต้นรัตนโกสินทร์อีกด้วย ดังนั้นข้อความใดในพระราชพงศาวดารที่ไม่เป็นการขัดแย้งกับแนวปฏิบัติที่ ผู้นำในราชวงศ์จักรีทรงปราบณา ก็ไม่ได้รับการตัดทอนไปแต่อย่างใด

นอกจากพระราชพงศาวดารแล้ว เรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในภาพที่ไม่ต่างไปจากการเขียนพระราชพงศาวดารยังมีปรากฏในงานทางศาสนาสมัยนี้อีกด้วยนั่นคือ ปรากฏในสังคีตยวงส์ ซึ่งผู้แต่งคือสมเด็จพระพันรัตน์ หรือ พระวันรัตน์แห่งวัดพระเชตุพนฯ ซึ่งเป็นบุคคลที่มีชีวิตร่วมสมัยกับรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช โดยสังคีตยวงส์นี้ได้ถูกแต่งขึ้นเพื่อการสมโภช สังคายนาพระไตรปิฎกในปีพ.ศ.2332

เดิมนั้นสมเด็จพระพันรัตน์หรือพระพิมลธรรมเป็นพระภิกษุที่ถูกถอดสมณศักดิ์ในสมัยกรุงธนบุรี แต่ก็ได้รับการแต่งตั้งกลับมาเป็นที่พระพิมลธรรมอีกในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เพราะทรงมีความเคารพนับถือมาแต่เดิม และพระพิมลธรรมได้เลื่อนสมณศักดิ์เป็นที่สมเด็จพระพันรัตน์ในปลายรัชกาลที่ 1 งานนิพนธ์ของสมเด็จพระพันรัตน์ดังเช่น สังคีตยวงส์นี้ได้แต่งขึ้นเพื่อทูลเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชในคราวที่ทรงเป็นผู้ทรงอุปถัมภ์การสังคายนาพระไตรปิฎก โดยตอนที่กล่าวถึงเหตุการณ์ในสมัยกรุงธนบุรีนั้น สมเด็จพระพันรัตน์ได้กล่าวถึงเจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยาสุรสีห์ว่า

⁷ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา, หน้า 47.

“...ครั้งนั้นมีพระราชอาชญากรรมที่พระองค์พี่น้องเป็นพระโศกสัสดีห่อหุ้มทางกูร...ได้ทรงประกอบความชอบด้วยความเพียรอยู่หลายปี จนมีผลกำลังมาก แต่หากยังไม่ได้โอกาส จึงได้ยับยั้งอยู่...”⁸

และในส่วนของเหตุการณ์ปลายรัชกาลนั้น ในสังคีตยวงศักกล่าวว่

...ลู่พระพุทศักราช 2325 ล่วงแล้วปีชกาล ครั้นความโลกปริเทวทุกขัโหมนั้สแลอันตรายมีประการต่างๆ บังเกิดขึ้นแก่ชนเหล่านั้น คือบังเกิดขึ้นแก่ภิกษุ เพราะบุคคลลามกโกหกมารยาเป็นอันมากในพระพุทศาศนา แลบังเกิดขึ้นแก่คฤหัศถัเป็นอันมาก สมเด็จพระผู้ทรงพระมหากรุณาทั้งสองพระองค์นั้นได้ทอดพระเนตรเห็นเหตุการณ์นั้นๆ ก็มีพระกมลหทัยหวั่นไหวไปด้วยพระเมตตากรุณาแก่สรรพสัสดี ได้โอกาสระงับชนพวกอัสจธรรมทั้งหลาย กระทำให้มหาชนได้เกษมสุขแล้ก็ก็มีพระจำนงจะใคร่สร้างพระมหานคร...⁹

ภาพของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในประวัติศาสตร์ช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นดังกล่าวจึงต้องถูกนำเสนอในฐานะของผู้ปกครองซึ่งไม่ชอบธรรม โดยแบ่งเป็น 2 สิ่งคือ การกดขี่ต่อไพร่ฟ้าประชาชนประการหนึ่ง และการทำอันตรายต่อพระพุทศาศนาประการหนึ่ง เช่น ในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีกล่าวถึงว่

“...พระเจ้าแผ่นดินมิได้ตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรมสุจจริต...”

“...กดขี่ข่มเหงไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินอย่างทารุณร้ายกาจ...”¹⁰

“...เอาบุตรภรรยาผู้ไปทัพมาจงจำทำโทษแล้วโดยตีพระภิกษุสงฆ์”

“...เร่งรัดเอาทรัพย์สินโดยผลการด้วยหาความผิดมิได้ กระทำให้แผ่นดินเดือดร้อนทุกเสี้ยนหญ้า ทั้งพระพุทศาศนาก็เสื่อมทรุดเศร้าย่อมองดูจเมื่องมิจฉาทิฎฐิ...”¹¹

⁸ สมเด็จพระพันรัตน, สังคีตยวงศัก (กรุงเทพฯ: พิมพ์ในงานศพพระอุบาลีคุณูปมาจารย์, 2521), หน้า 424-425.

⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

¹⁰ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาที่ 4 (พระนคร: กองวิชาการ, 2479), หน้า 195-197.

¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 207.

ทั้งนี้ทำให้ความชอบธรรมในการขึ้นมาแทนที่ของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเป็นสิ่งที่สามารถยอมรับกันได้นั่นเอง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเองก็ไม่ได้ทรงมีความพยายามที่จะกล่าวถึงการขึ้นครองราชย์ของพระองค์ให้เป็นอย่างอื่นนอกเหนือไปจากการ “ปราบดาภิเษก” หรือการ “นำเอาเจ้าแผ่นดินและพวกใจทักทั้งปวงนั้นไปสำเร็จ ณ บ้อมท้ายเมืองในทันใดนั้น...”¹² ข้อความในลักษณะดังกล่าวนี้ เป็นสิ่งที่มิกล่าวไว้ในงานประวัติศาสตร์สมัยต้นรัตนโกสินทร์อย่างไม่ปิดบัง

อย่างไรก็ตามตัวตนของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่เป็นกษัตริย์มีบุญญาบารมีและประกอบวีรกรรมสำคัญคือการกอบกู้บ้านเมืองไม่ได้ถูกเน้นย้ำมากนัก หากเราจะเทียบเคียงกับการถวายพระเกียรติแด่พระมหากษัตริย์อยุธยาพระองค์หนึ่งซึ่งมีวีรกรรมในการศึกสงครามกับพม่าเช่นกัน นั่นคือ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช

ภาพลักษณ์ของสมเด็จพระนเรศวรที่ปรากฏอยู่ในความทรงจำอย่างเด่นชัดนั้นคือผู้ที่สามารถกอบกู้บ้านเมืองจากพม่าในพ.ศ.2112 พระองค์มีพระราชประวัติอันประกอบไปด้วยบุญญาบารมี มีกษัตริย์ภาพอันยิ่งใหญ่นับตั้งแต่พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐซึ่งสมเด็จพระนารายณ์มหาราชมีรับสั่งให้ชำระขึ้นในปี พ.ศ.2227 บทบาทของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชที่เป็นกษัตริย์ที่มีบุญญาบารมีนี้ได้รับการบอกเล่าสืบต่อกันมา ดังปรากฏในคำให้การชาวกรุงเก่า และคำให้การขุนหลวงหาวัดซึ่งกล่าวว่าสมเด็จพระนเรศวรทรงเป็นผู้มีบุญญาธิการ แม้แต่ทางฝ่ายกษัตริย์พม่าเองก็รับรู้ดี ดังความว่า

“...อันนเรศร์กุมารนี้ชัยชาญนัก เจ้าอย่าทะนงใจ วันหนึ่งพอนี้ให้หาขึ้นมาบนปราสาท ปราสาทไหว พ้อทำนายไว้ว่าเขาจักได้เป็นใหญ่ในโลกา จักมีฤทธิ์ยิ่งกว่าอุปราชา ถึงรามัญที่ในหงสาวดีจะได้ไปเลี้ยงช้างที่เมืองกรุงศรีอยุธยา...”¹³

ความทรงจำในบุญญาบารมีพระเกียรติยศขององค์สมเด็จพระนเรศวรนั้น เป็นความทรงจำอันยิ่งใหญ่อันเนื่องมาจากชัยชนะที่มีเหนือพม่า กษัตริย์ภาพของพระองค์มีอยู่เกือบทุกช่วงเวลา ไม่ว่าจะพระองค์เสด็จไปไหน จะพบพระบรมสารีริกธาตุปรากฏเวียนอยู่รอบกองทัพทุกครั้ง ดังความว่า

¹² ประชุมพงศาวดารภาคที่65 พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม),หน้า131.

¹³ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่า(กรุงเทพฯ : คลังวิทยา,2515),หน้า 304.

“...กอรไปด้วยเพชรฤกษ์เสด็จทรงคชาธารพร้อมด้วยพยุหแสนยากร ทอดพระเนตร
เห็นพระสารีริกธาตุเสด็จปาฏิหาริย์แต่บุรพทิศ ผ่านพระคชาธารไปโดยประฉิมทิศเท่าผลมะพร้าว
ปอกแล้ว จึงเสด็จยกตราทัพหลวงโดยประตู่ชัยแสน...”

“...ให้เรียกข้างพระที่นั่ง ประทับเกย เห็นพระบรมสารีริกธาตุเสด็จปาฏิหาริย์แต่
ตะวันตก ผ่านข้างพระที่นั่งมาทางตะวันออก...”¹⁴

นอกจากนี้พระเกียรติของสมเด็จพระนเรศวรยังได้ถูกนำมาแต่งเป็นงานวรรณกรรม
ชิ้นสำคัญในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ในเรื่อง ลิลิตตะเลงพ่าย
ซึ่งยังเป็นการเน้นย้ำความเป็นกษัตริย์ที่มีบุญญาธิการอย่างมากดังปรากฏว่า

บุญเจ้าจอมภพพื้น	แผ่นดินสยาม
แสงพระยศยินขาม	ขาดเกล้า
พระฤทธิ์ตั้งฤทธิ์ราม	รอนราวพณ์ แลฤ
ราญอริราชแผ้ว	แผกแพ้ทุกราย
ไพบรินทรนาศเพียง	พลมาร
พระดั่งองค์อวดตาร	แต่ก็
แสนเค็ก่อนหาญราญ	รฤฤทธิ์ พระฤ
ดาดตระดกเดชดี	ประลาดเหล่าแหล่งสยาม
เสด็จเสวยศวรรยศอ้าง	ไอศูรย์ สรวงฤ
เย็นพระยศปูนเดือน	เด่นฟ้า
เกษมสุขสองสมบุรณ์	บานทวีป
สว่างทุกซ์ทุกธเรศ	แหล่งล้วน สรรเสริญ ¹⁵

¹⁴ พระราชพงศาวดารกรุงสยามฉบับบริติชมิวเซียม, หน้า80-90.

¹⁵ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, ลิลิตตะเลงพ่าย(กรุงเทพฯ:คลังวิทยา ,2517),

น่าสังเกตว่าแม่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจะเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงกอบกู้บ้านเมืองจากข้าศึกเช่นพม่าเหมือนกัน แต่การถวายพระเกียรติยศของพระองค์ในลักษณะดังกล่าวไม่ได้มีปรากฏให้เห็นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นแต่อย่างใด

สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจึงทรงเป็นเหมือนผู้ที่เชื่อมรอยต่อระหว่างกรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์ วิจารณ์ในการขับไล่พม่าของพระองค์เป็นสิ่งที่ยอมรับกันได้ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เพราะนั่นคือผลงานซึ่งราชวงศ์จักรีเองก็นำมาใช้ให้เป็นประโยชน์ด้วยการอ้างความสืบเนื่องกับศูนย์กลางราชอาณาจักรเดิม แต่ทว่า การยกย่องสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนั้น ไม่ได้มีการยกย่องพระเกียรติยศให้สูงส่งแต่ประการใด แนวคิดที่ว่าทรงปกครองด้วยความไม่ชอบธรรมถูกนำมาอธิบายในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ ดังนั้นประวัติศาสตร์ในสมัยนั้นจึงให้ภาพของพระองค์ในลักษณะที่ไม่ได้เป็นผู้มีความสำคัญมากนักเมื่อเทียบกับกษัตริย์กรุงศรีอยุธยาหรือแม้แต่กษัตริย์ในราชวงศ์จักรีเอง

3.1.2 สมัยรัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 5

ความเข้มข้นในการสร้างอุดมการณ์เพื่อมองอดีตร่วมกันซึ่งสะท้อนให้เห็นได้จากการชำระพระราชพงศาวดารที่กระทำครั้งใหญ่มาแล้วในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้ค่อยๆ ลดลงไปด้วยเหตุว่ารัฐสยามในขณะนั้นมีความมั่นคงปลอดภัยมากยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน อำนาจที่ถูกสถาปนาขึ้นในล้านนาและลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่างนั้นมีที่ท่าที่จะขยายออกไป ซาติตะวันตกเช่นอังกฤษเพิ่งได้ดินแดนริมฝั่งทะเลด้านตะวันตกเพียง 3 จุดคือ ปีนัง มะละกา และสิงคโปร์ เหล่านี้ทำให้สยามปราศจากศัตรูสำคัญที่อาจคุกคามความมั่นคงลงไป เสถียรภาพทางการเมืองตลอดจนอุดมการณ์ที่ถูกสถาปนาขึ้นตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชยังคงมีอยู่อย่างต่อเนื่อง ทำให้ความสนใจอดีต ซึ่งมีต่อเนื่องในระยะแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ได้คลายตัวลงไป ไม่ได้มีการแต่งพระราชพงศาวดารครั้งใหญ่ จะมีบ้างก็เป็นการชำระพระราชพงศาวดารโดยอาศัยงานเก่าเป็นต้นแบบเท่านั้น¹⁶

¹⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “200ปีของการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยและทางข้างหน้า”(พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพลตรี สหวิภู(อุดม) ปัญญาสุข, 2540), หน้า 109.

ความตื่นตัวเริ่มมีขึ้นเด่นชัดอีกครั้งในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งบรรยากาศของสงครามกับเพื่อนบ้านเช่นพม่า เขมร เริ่มแปรเปลี่ยนมาเป็นการเผชิญกับการขยายอำนาจของชาติตะวันตก การคุกคามดังกล่าวนั้นได้ส่งผลกระทบในทาง วัฒนธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งความเป็นตัวของตัวเอง การเผชิญกับวิกฤตการณ์ทางเอกลักษณ์นี้ได้ผลักดันให้มีการกลับมามองตนเองอีกครั้งหนึ่งของบรรดาชนชั้นนำในราชสำนักและได้ทำให้เกิดการรวบรวมหลักฐาน การสืบเสาะเรื่องราวในอดีตอีกครั้ง ความสนใจดังกล่าวเห็นได้จากองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองที่สนพระทัยทั้งในเรื่องประวัติศาสตร์และโบราณคดี เป็นต้นว่าการค้นพบและให้ความสำคัญกับศิลาจารึกหลักที่ 1¹⁷ และที่สำคัญคือได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการชำระพระราชพงศาวดารอีกครั้งจนก่อให้เกิดพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาขึ้น ดังความปรากฏตามที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงพระนิพนธ์อธิบายที่มาของพระราชพงศาวดารฉบับนี้ไว้ว่า

...หนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขานี้ได้ความว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิททรงชำระแก้ไขเพิ่มเติมของเก่าหลายแห่ง เนื้อความบริบูรณ์ขึ้นมาก ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเมื่อกรมหลวงวงศาธิราชสนิททรงชำระแล้วนำต้นฉบับขึ้นทูลเกล้าถวาย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ไขจึงปรากฏพระราชหัตถเลขาอยู่ในต้นฉบับหลวง ...”¹⁸

ท่ามกลางบรรยากาศของการสืบค้นอดีตอีกครั้งนี้ เรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชก็เป็นเรื่องหนึ่งที่มีการเสริมแต่งเพิ่มเติม เป็นที่น่าสังเกตว่า ในส่วนเรื่องราวปลายรัชกาลเป็นสิ่งที่มีการเปลี่ยนแปลงถ้อยคำอยู่เสมอ โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระราชพงศาวดารฉบับหมอบรัดเลย์ ซึ่งเป็นพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีที่มีการเพิ่มเติมข้อความในปลายรัชกาลมากกว่าฉบับอื่นๆ ก่อนหน้า ได้กล่าวถึงตอนสำเร็จโทษสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชความว่า

“...ประหารชีวิตตัดศีรษะเสีย ถึงแก่พิราลัย จึงรับสั่งเอาศพไปฝังไว้ ณ วัดบางยี่เรือใต้...”

¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า, 110.

¹⁸ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, หน้าคำนำ.

สิ่งที่ต่างไปจากพระราชพงศาวดารในสมัยต้นรัตนโกสินทร์เช่นฉบับพันจันทนุมาศ คือ การเน้นรายละเอียดที่แสดงถึงการไม่ได้ถวายพระเกียรติสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในฐานะพระมหากษัตริย์ เช่นการใช้คำ “ตัดศีรษะ” “ถึงแก่พิราลัย” และเรียกพระบรมศพว่า “ศพ” เป็นต้น ลักษณะดังกล่าวยังสืบเนื่องมาถึงพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ซึ่งพรรณนาถึงความเดือดร้อนที่บังเกิดขึ้นในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชว่า

“...ฝ่ายการแผ่นดินข้างกรุงธนบุรีนั้นผันแปรต่างๆ เหตุพระเจ้าแผ่นดินทรงนั่งพระกรรมฐาน เสียพระสติ พระจริตก็ผันเพี้ยนไป ฝ่ายพุทธจักรและอาณาจักรทั้งปวงเล่า ก็แปรปรวน วิปริตมิได้ปกติเหมือนแต่ก่อน...”¹⁹

และในส่วนที่ว่าด้วยตอนปลายรัชกาล กล่าววว่า

“...เจ้าตากสินก็รับผิดทั้งสิ้นทุกประการ มีรับสั่งให้เอาตัวไปประหารชีวิตสำเร็จ โทษเสีย เพชฌฆาตกับผู้คุมก็ลากเอาตัวขึ้นแคร่หามไปกับทำสังขลิกพันธนาการ...ตัดศีรษะถึงแก่พิราลัย”²⁰

การเน้น “ความสมควรแก่โทษ” ซึ่งสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชพึงได้รับนั้น อาจเขียนขึ้นเพื่อให้เหมาะสมกับการเสด็จขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ดังความปรากฏในพระราชพงศาวดารฉบับเดียวกันนั้นว่า

“...ในทันใดนั้น จึงทำพระยามุขมนตรีก็ชาติและราษฎรทั้งหลาย ก็พร้อมกัน กราบทูลวิงวอนอัญเชิญเสด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกขึ้นครองพิภพเสวยสวรรยาธิปัตติภพด้วยราชย์ ดำรงแผ่นดินสืบไป สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็ทรงรับอาราธนาด้วยพระอาการดุษณีภาพ...”²¹

จะเห็นได้ว่าความพยายามที่จะเน้นความชอบธรรมในการปกครองของราชวงศ์จักรี ได้เพิ่มขึ้นมากในช่วงสมัยนี้ โดยสอดคล้องกับแนวคิดเรื่องการสืบราชสมบัติ ซึ่งแต่เดิมการเสด็จขึ้นครองราชย์โดยการปราบดาภิเษกนั้น ยังคงเป็นสิ่งที่กระทำกันมานับตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาและมาถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ด้วย โดยเฉพาะในสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 224.

²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 230.

²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

มหाराชและพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ที่ปรากฏความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่าทั้ง 2 พระองค์ทรง “ปราบดาภิเษก” ขึ้นเป็นกษัตริย์ วิธีการดังกล่าวเป็นเรื่องปกติที่เกิดขึ้นก่อนมีความพยายามที่จะให้แนวคิดแบบ “เอนกชนนิกรสโมสรสมมติ” เข้ามาเป็นคำอธิบายการขึ้นครองราชย์ของกษัตริย์สมัยรัตนโกสินทร์แทน โดยเป็นแนวคิดของกลุ่มชนชั้นนำรุ่นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา และได้ปรากฏให้เห็นชัดดังเช่นการใช้ข้อความว่า

“...จึงทำพระยามุขมนตรีกรีฑาชาติและราษฎรทั้งหลาย ก็พร้อมกันกราบทูลวิงวอนอัญเชิญเสด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกขึ้นครองพิภพเสวยสวรรยาธิปัตติวัลยศราชย์ดำรงแผ่นดินสืบไป...”

ดังนั้นภาพของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจึงได้ถูกเน้นย้ำในเรื่องปลายรัชกาล ทั้งนี้ก็เพื่อรองรับแนวคิดเรื่องการสืบราชสมบัติที่เริ่มปรากฏตัวในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั่นเอง

นอกจากนี้แล้วการให้ที่มาของบุคคลสำคัญเริ่มปรากฏในระยนี้ด้วย โดยที่พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาได้เพิ่มเติมเรื่องราวอันเป็นส่วนหนึ่งของพระราชประวัติของเจ้านายในราชวงศ์จักรี โดยเฉพาะของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชและกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เป็นต้นว่าข้อความตอนหลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรีได้เข้าถวายตัวรับราชการโดยมีพระมหามนตรีน้องชายเป็นผู้ชักนำความว่า

“...ขณะนั้นพระมหามนตรีจึงกราบทูลพระกรุณาว่า จะขอไปรับหลวงยกกระบัตรราชบุรีผู้พี่นั้นเข้ามาถวายตัวทำราชการ จึงโปรดให้ออกไปรับเข้ามา แล้วทรงพระกรุณาโปรดตั้งให้เป็นพระราชรินทร์...”²²

ความตื่นตัวในการสนใจประวัติศาสตร์ในสมัยรัชกาลที่ 4 – รัชกาลที่ 5 นี้ เป็นผลมาจากเงื่อนไขทางสังคมที่เป็นยุคแห่ง “การปฏิรูป” นั่นคือกษัตริย์หรือชนชั้นนำได้พยายามปรับเปลี่ยนรูปแบบจิตสำนึกของตัวเองให้ทัดเทียมต่อความเจริญเหมือนอารยชนต่างชาติ ทั้งนี้เพื่อป้องกันการแข่งขันกิจการภายในของสยาม โดยนอกจากนี้แล้วบนพื้นฐานที่เริ่มเปลี่ยนไปคือการ

²² พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 ,หน้า 167.

สำนึกในความเป็น “วงศ์ตระกูล” ของตนเองมากขึ้น ระบบการเมืองแบบจารีตที่มีการคัดสรรผู้นำตามความสามารถเริ่มหมดความสำคัญลง เรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในช่วงระยะเวลาดังกล่าว ก็ถูกทำให้ผูกพันอยู่กับสภาพสังคมและแนวคิดของคนในขณะนั้น งานประวัติศาสตร์นิพนธ์ที่เกี่ยวข้องกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่ผลิตออกมาจึงยังคงมีความพยายามที่จะรักษาความชอบธรรมของราชวงศ์จักรีซึ่งสมควรที่จะมีการ “กราบทูลวิงวอนอัญเชิญเสด็จขึ้นครองพิภพ”

ควบคู่ไปกับความพยายามที่จะรักษาความชอบธรรมของราชวงศ์ใหม่ ยังมีข้อควรพิจารณาอีกด้านคือ การพูดถึงสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในลักษณะต่างๆ เพื่อประโยชน์ทางการเมืองของผู้นำเอง ดังเช่นในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงพัฒนารูปแบบสถาบันกษัตริย์ขึ้นมา จากเดิมนั้นรูปแบบสถาบันกษัตริย์ในราชวงศ์จักรีนับตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเป็นต้นมาได้วางรากฐานของสถาบันกษัตริย์สมัยรัตนโกสินทร์ให้มีลักษณะที่พิเศษต่างจากสมัยกรุงศรีอยุธยา คือ กษัตริย์มิใช่เป็นแต่เพียง เทวะ ของโลก ที่สถิตย์อยู่เหนือเขาพระสุเมรุเท่านั้น แต่ทรงเป็น พุทธ ของโลก ซึ่งจะนำมาซึ่งความหลุดพ้นแก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย²³ ความเป็นธรรมราชาของกษัตริย์ในราชวงศ์จักรีนี้นี้ มิได้ตั้งอยู่บนความมั่งงายหรือยึดมั่นในสิ่งที่มีอาจอธิบายได้ แต่เป็นการยึดถือที่อาศัยเหตุผลและมีคำอธิบายที่พิสูจน์ได้เป็นบรรทัดฐาน²⁴

ความคิดทางการเมืองและรูปแบบของสถาบันกษัตริย์ราชวงศ์จักรี ยังคงรูปแบบดังกล่าวในสองรัชกาลถัดมา ภารกิจหลักของพระเจ้าแผ่นดินคือการป้องกันราชอาณาจักรและการสถาปนาความมั่นคงภายใน ซึ่งรวมไปถึงการทะนุบำรุงราษฎร และรักษาพระศาสนา โดยถือกันว่าเกียรติยศของกษัตริย์คือการขยายอิทธิพลของราชอาณาจักรออกไป อย่างไรก็ตาม พระราชภารกิจดังกล่าวเริ่มมีการปรับเปลี่ยนเมื่อสภาพแวดล้อมของประเทศตลอดจนบริบททางสังคมเปลี่ยนแปลง ปัญหาของราชอาณาจักรมิใช่การแข่งขัน หรือปะทะกับศัตรูที่เป็นประเทศเพื่อนบ้านในภูมิภาคเดียวกัน เช่น พม่า ญวน กัมพูชา หากแต่เป็นการเผชิญหน้ากับอีกประเทศอีกภูมิภาคหนึ่งซึ่งมีอารยธรรม และเทคนิควิทยาการที่ก้าวหน้าในด้านต่างๆ ดังพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ว่า

²³ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา, หน้า 19.

²⁴ อัจฉราพร กมฺพพิสมัย, ประวัติศาสตร์สังคมและการเมืองไทย หน่วยที่ 7 (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมราชา, 2544), หน้า 353.

“...การศึกสงคราม ข้างญวน ข้างพม่า เห็นจะไม่มีแล้ว จะมีอยู่ที่แต่ข้างพวกฝรั่ง ให้ระวังให้ดีอย่าให้เสียที่แก่เขาได้ การงานสิ่งใดของเขาที่ควรคิด ควรเรียนเอาไว้ก็ให้เอาอย่างเขา แต่อย่าให้นับถือเลื่อมใสไปเสียทีเดียว...”²⁵

พระราชภารกิจของกษัตริย์ในยุคสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงต้องปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับสภาพการณ์ คือ เกียรติยศของกษัตริย์มิได้อยู่ที่การขยายดินแดน แต่เป็นการรักษาดินแดนส่วนใหญ่ไว้ให้ได้ และกษัตริย์ต้องเป็นผู้นำของสังคมในการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงสิ่งต่างๆ ให้ทันสมัย รูปแบบสถาบันกษัตริย์ในสมัยดังกล่าวจึงมิใช่แค่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่อยู่ไกลเกินกว่าจะสัมผัสได้ สถาบันกษัตริย์มีความสัมพันธ์กับประชาชนมากขึ้น แต่ยังคงไว้ซึ่งการรักษาพระเกียรติยศแม้ว่าบางอย่างจะเป็นการปฏิบัติตามคตินิยมของชาติตะวันตก เช่น การสวมเสื้อของข้าราชการเวลาเข้าเฝ้า²⁶ การให้ยื่นเฝ้าฯ ได้ในท้องพระโรง การที่โปรดให้สร้างเครื่องราชอิสริยาภรณ์พระราชทานแก่บุคคลต่างๆ เป็นต้น²⁷ .พระมหากษัตริย์จึงทรงมีบทบาทมากขึ้น เป็นทั้งผู้ปกป้องและผู้นำ ในภาวการณ์ที่เปลี่ยนไปนี้ กษัตริย์คือเจ้าชีวิต หากแต่เป็นเจ้าชีวิตที่ให้การคุ้มครอง ควบคุม ปลอดภัยแก่ราษฎรในทุกๆ ด้าน²⁸

พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่อง “ราษฎรพึงระลึกพระเดชพระคุณพระเจ้าแผ่นดิน” เป็นงานที่สะท้อนนโยบายรูปแบบสถาบันกษัตริย์ในสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี เพราะได้ทรงอธิบายถึงภาระหน้าที่ของกษัตริย์ที่ต้องดูแลปกป้องราชอาณาจักร และคุ้มครองประชาราษฎร์มาโดยตลอด ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นสิ่งที่ราษฎรพึงระลึกถึง และแสดงออกด้วยการถวายความจงรักภักดี ซึ่งแน่นอนว่าโดยนัยยะดังกล่าว ย่อมส่งผลดีต่อความมั่นคงของพระราชอำนาจอย่างไม่ต้องสงสัย ในพระราชนิพนธ์เรื่องดังกล่าวได้ทรงยกตัวอย่างสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเพื่อสนับสนุนแนวคิดดังกล่าวด้วย ความว่า

²⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ , พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร,2481),หน้า368 – 370.

²⁶ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ , พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 (พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา ,2521),หน้า6.

²⁷ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมทิพย์มาลา , ความทรงจำ(พระนคร: โรงพิมพ์เจริญกิจ,2518),หน้า220.

²⁸ อัจฉราพร กุมพพิสมัย,ประวัติศาสตร์สังคมและการเมืองไทย หน่วยที่7,หน้า354.

...เจ้าตากสินรวบรวมคนตั้งแผ่นดิน ต่อรบพม่าคืนแผ่นดินไทยตั้งเป็นเอกราชขึ้นได้ แต่ต้น ทำให้เป็นโทษทุกข์แก่คนที่ไม่เข้าด้วย แลทำไม่ได้ตั้งใจเท่าไรด้วยความร้ายกาจ แต่เพราะการที่ประพุดนั้นเป็นความรักชาติคนทั้งปวงโดยมาก ก็มีผู้ยกบุญยกคุณว่าเป็นคนดีจนได้เป็นใหญ่ในแผ่นดินสยามอันนี้ เท่ากับที่พระองค์พระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนได้ครองมา ครั้นภายหลังเสียอารมณืคิดผิดๆ ไป ทำให้ราษฎรร้อนรนทั่วทุกหน้า ตลอดจนสมณพราหมณืในพระพุทธศาสนา ราษฎรเดือดร้อนเหลือทน ร้องหาขอให้ข้าศึกศัตรูที่มากวาดต้อนเอาไปเป็นเชลยเสียบ้านอื่นเกิด จะดีกว่าอยู่ในพระราชอาณาจักกรนี้ ก็เป็นเพราะทำความร้อนแก่ราษฎรเหลือหลาย เกินเยี่ยงอย่างที่เคยมีมาหลายเท่า เหลือที่ข้าราชการแลราษฎรจะทนได้ จนภัยมีมาเป็นเหตุให้ต้องเสียแผ่นดิน ถึงกระนั้นก็ยังมีคนเป็นอันมากคิดถึงบุญคุณอยู่ ไม่ลบหลู่ปัจฉิมบุรุษที่เกิดในตระกูลนั้น ยังนับถือเป็นน้องเจ้าราชินิกุล เรียกว่าคุณเรียกว่าหม่อมอยู่จนทุกวันนี้ ว่ามานี้ให้เห็นว่าท่านผู้เป็นเจ้าของแผ่นดินได้ครองแผ่นดินมาแต่ละพระองค์ๆ มีพระเดชพระคุณแก่คนเป็นอันมาก ถึงมีความผิดความร้ายความชั่วเท่าใดๆ จะมาลบล้างความดีให้หลุดไปหมดก็ไม่ได้...²⁹

แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะยกเรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชมาพูดถึงในฐานะที่ทรงเป็น “กษัตริย์” หรือ “พระเจ้าแผ่นดิน” พระองค์หนึ่ง เพื่อสนับสนุนพระราชโบายทางการเมืองของพระองค์ แต่พระราชนิพนธ์ดังกล่าวก็ยังแสดงให้เห็นถึงการไม่ได้ยกย่องพระเกียรติคุณของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชอย่างเต็มที่ มีการอ้างถึงความทุกข์ร้อนของราษฎรก่อนที่จะมีการเปลี่ยนแผ่นดิน การปฏิบัติพระองค์ “ผิดๆ ไป” และ “ทำความเดือดร้อนแก่ราษฎรเหลือหลาย” จนเป็นเหตุให้ “ต้องเสียแผ่นดิน” เหล่านี้เป็นคำอธิบายที่ดีและค่อนข้างเหมาะสมสำหรับพระมหากษัตริย์พระองค์หนึ่งที่เรื่องราวของพระองค์ยังมีผลต่อความชอบธรรมในการขึ้นมาใช้อำนาจของราชวงศ์ใหม่ฯ

อย่างไรก็ตามสิ่งที่แตกต่างไปจากการรับรู้ในสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 คือ การพูดถึงวีรกรรมในการกอบกู้บ้านเมืองของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเพิ่มมากขึ้น นอกจากพระบรมราชาธิบายในรัชกาลที่ 4 แล้ว ยังจะเห็นได้ชัดจากพระราชนิพนธ์ พระราชวิจารณ์จดหมายเหตุ

²⁹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ,”ราษฎรพึงระลึกถึงพระเดชพระคุณพระเจ้าแผ่นดิน”, ใน ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระนคร:โรงพิมพ์สหกรณ์ขายส่งแห่งประเทศไทย ,2508),หน้า6-7.

ความทรงจำจดหมายเหตุการณ์หลวงนรินทรเทวี ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทั้งหมดก็ได้อิงอยู่กับบริบทของสังคมในยุคสมัยนั้นเป็นสิ่งสำคัญ

ภาพลักษณ์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในฐานะผู้มีความแปลกแยกในความคิดของราชวงศ์จักรีจะถูกทำให้คลี่คลายลงไปในสมัยรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ ด้วยเหตุว่า แนวคิดเรื่องผู้รักษาความมั่นคงของรัฐในรัชสมัยของพระองค์ได้ถูกนำไปเชื่อมต่อกับความเป็นผู้กอบกู้บ้านเมืองของตัวสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเอง

หากเราจะพิจารณาภาพทางประวัติศาสตร์ในสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้วจะพบว่า นับตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นต้นมา หลังจากที่รัฐสยามได้รวบรวมเป็นปึกแผ่นมั่นคงภายใต้รูปแบบรัฐจารีต ก็ได้ถูกกระทบกระเทือนทางพระราชอำนาจโดยการขยายตัวของมหาอำนาจทางตะวันตก เช่น อังกฤษและฝรั่งเศสที่พยายามแสวงหาดินแดนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เป็นอาณานิคม ประเทศต่างๆ โดยรอบสยามได้สูญเสียอำนาจให้แก่มหาอำนาจตะวันตกอย่างต่อเนื่อง เช่น จีน พ่ายแพ้อังกฤษในสงครามฝิ่น พ.ศ. 2385 พม่าตกเป็นอาณานิคมของอังกฤษในพ.ศ. 2428 การขยายตัวไปในอินโดจีนของฝรั่งเศส เหล่านี้เป็นต้น

ด้วยภาวะการณ์ดังกล่าว ได้กดดันให้มีความจำเป็นในสยามที่จะต้องปรับแนวคิดเรื่องรัฐให้เป็นแบบใหม่ โดยนำเอาความเป็นศูนย์กลางแห่งพระราชอำนาจมาไว้ที่ตัวกษัตริย์ มีอาณาจักร ดินแดนที่มีการกำหนดขอบเขตแน่นอน มีการกำหนดพระราชอำนาจอย่างชัดเจนกว่าเดิม ดังจะเห็นได้จากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกาศตนเป็นเจ้าแห่งสยามประเทศ ดังปรากฏในพระราชสาส์นต่างๆ ที่ส่งไปยังชาติมหาอำนาจตะวันตก แนวคิดเรื่องรัฐแบบใหม่นี้ได้รับการพัฒนาต่อมาจนเป็นรัฐระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว³⁰

การปรับแนวคิดมาเป็น “รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์” มีปรากฏให้เห็นในหนังสือธรรมเนียมเทศนาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในหัวข้อ “ทศพิธราชธรรมจริยาทิกกา” ซึ่งเทศนาถวายในงานพระราชพิธีรัชดาภิเษก เมื่อพ.ศ. 2437 โดยกล่าวถึงภาระหน้าที่ของกษัตริย์ว่า

³⁰ คุวาลละเอียดใน สุเนตร ชุตินธรานนท์, บูรณอนงกะยอดดินนรธา กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย (กรุงเทพฯ: อัมรินทร์, 2539)

“...ทรงพระวิริยะอุตสาหะเอาพระหฤทัยใส่สอดส่องในการปกครอง พระราชอาณาจักรและประชาชนให้เกษมสุขปราศจากภัยอันตรายปราบปรามโจรผู้ร้ายแลศัตรูให้สงบราบคาบเป็นอันดีด้วย...”³¹

ดังนั้นแนวคิดหลักในสมัยนี้คือ การที่กษัตริย์ต้องปกป้องพสกนิกรจากศัตรูที่เข้ามาในพระราชอาณาเขต

แนวคิดเกี่ยวกับการปกป้องพระราชอาณาเขตที่ปรากฏในอดีตนั้น ได้ถูกนำมาให้ความสำคัญอีกครั้งในช่วงเวลาที่สถานการณ์บ้านเมืองกระทบกับกระแสอาณานิคม ซึ่งนั่นก็เป็นการคุกคาม “ราชอาณาจักร” ที่ไม่ต่างอะไรไปจากการที่พม่ายกทัพมาตีกรุงศรีอยุธยาในปีพ.ศ.2112 และพ.ศ.2310

ความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับฝรั่งเศสที่เริ่มเสื่อมลงตามลำดับนับตั้งแต่ปีพ.ศ.2435 เมื่อฝรั่งเศสได้อ้างสิทธิเหนือดินแดนทั้งหมดบริเวณฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง จนในท้ายที่สุดเมื่อวันที่ 13 กรกฎาคม พ.ศ.2436 เรือรบฝรั่งเศสสองลำได้แล่นฝ่าแนวป้องกันขึ้นมาตามลำน้ำเจ้าพระยา และเมื่อรัฐบาลสยามไม่ยอมรับข้อเสนองทั้งหมดของฝรั่งเศสได้ เรือรบของฝรั่งเศสจึงเริ่มทำการปิดปากอ่าวไทยจนรัฐบาลสยามต้องยอมรับข้อเสนองทั้งหมดของฝรั่งเศสในวันที่28 กรกฎาคม พ.ศ.2436 โดยต้องยอมยกดินแดนบนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทั้งหมดให้ฝรั่งเศส ถอนกองกำลังทางทหารในบริเวณนั้นทั้งหมดให้ห่างจากฝั่งแม่น้ำ 25 กิโลเมตร พร้อมทั้งอนุญาตให้ฝรั่งเศสค้าขายได้โดยไม่เสียภาษีสินค้าเข้าและขาออก ชดใช้ค่าเสียหายต่อฝรั่งเศสสองล้านฟรังก์ และยอมยกจันทบุรีและตราดให้ฝรั่งเศสครอบครอง จนกว่าข้อตกลงในสนธิสัญญาจะมีผลสมบูรณ์³²

เหตุการณ์ดังกล่าวแม้จะไม่ได้ทำให้ไทยต้องตกเป็นอาณานิคมของชาติตะวันตก แต่ผลจากการสูญเสียในดินแดนบางส่วนตลอดจนสิทธิประโยชน์หลายประการ กล่าวกันว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวิตกกังวลถึงเสวยและบรรทมไม่ได้ตามปกติ จนกระทั่งทรงพระประชวร พร้อมทั้งต้องพระราชประสงค์จะสวรรคต หากต้องเสียบ้านเมือง³³ ดังปรากฏข้อ

³¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, (พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2514), หน้า35-40.

³² เศษ บุนนาค, การปกครองระบบเทศบาลของประเทศสยามพ.ศ.2435-2458, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2532), หน้า 124.

³³ หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล, สิ่งที่ข้าพเจ้าพบเห็น (กรุงเทพฯ:คลังสมอง, 2534), หน้า 212.

ความในพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระราชทานไปที่สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความว่า

เจ็บหน้ายี่กหน้ายี่นิตย	มะนะเรื่องบำรุงกาย
ส่วนจิตบมีสบาย	ศิระกลุ่มอุราตริง
แม่หายก็พลันยาก	จะลำบากฤทัยพียง
ตรีแต่จะถูกตริง	อุระรัตและอัตรา
กลัวเป็นทวิราช	บตรีบ้องอยุธยา
เสียเมืองจึงนินทา	บละเวนถ่วงววย
คิดใดจะเกียงก็	บพบซึ่งเงื่อนสาย
สบหน้ามมนุษย์อายุ	จึงจะอุคแดเลยสูญ ³⁴

ความเกรงในการที่จะต้องเสียบ้านเมืองไปจนทรงนำไปเปรียบเทียบกับคราวเสียกรุงศรีอยุธยา นั้น ได้สะท้อนให้เห็นอีกครั้งในช่วงเวลาต่อมาที่ทรงให้ความสำคัญกับเรื่องของการเป็น ผู้ปกป้องพระราชอาณาจักร ดังเช่นการหยิบยกเรื่องราวของบุคคลสำคัญที่ได้ชื่อว่ากอบกู้บ้านเมืองคืนมาหลังจากการเสียกรุงไป สิ่งที่สะท้อนแนวคิดดังกล่าวคือ พระราชวิจารณ์จดหมายเหตุความทรงจำ

พระราชวิจารณ์จดหมายเหตุความทรงจำซึ่งทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นนั้นได้สะท้อนให้เห็นตัวตนของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชอีกด้านหนึ่งซึ่งพระราชพงศาวดารไม่ได้ให้ความสำคัญมากนัก นั่นคือ ฐานะของผู้ที่ประกอบวีรกรรมในการขับไล่พม่าออกไป แม้จะมีได้ปฏิเสธ แต่การเขียนถึงสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในพระราชพงศาวดารก็กระทำในลักษณะที่เขียนตามความจำเป็นมากกว่าจะให้ความสนใจจริงจัง การเลือกที่จะพิจารณาเรื่องของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชซึ่งปรากฏในงานพระราชวิจารณ์นี้ก็ย่อมเกิดความสอดคล้องกับสภาวะบ้านเมือง เราจะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าได้ทรงเน้นสาเหตุของการสูญเสียดังกล่าวว่าเป็นเพราะขาดคนดี มีความสามารถ ดังความว่า

³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 213-214.

...ในแผ่นดินเจ้าฟ้าพร ...ตลอดมาจนเวลาเสียกรุงถือนครครั้งที่หนึ่งในประเพณีที่ไม่ใช่สำคัญอันใดมาก หูตาไมใคร่ไว...เหตุที่คนเกิดขึ้นหลังในแผ่นดินนั้นดีไม่ทัน หรือไม่มีท่าทางที่จะดีได้ เพราะคนที่มีสติปัญญาและมีมือดีๆ ได้ตายเสียตั้งแต่เกิดขบถทำลายวงศ์เจ้าแผ่นดินโบราณ...³⁵

ดังนั้นการที่จะเลือกให้ความสนใจกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจึงเป็นผลสะท้อนมาจากการพยายามมองวิวัฒนาการของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่เป็นผู้กอบกู้บ้านเมืองคืนมา ท่ามกลางสภาวะการณ์ที่ไม่มี “คนมีสติปัญญาและมีมือดีๆ” ซึ่งในขณะเดียวกันความสนใจดังกล่าวก็สอดคล้องกันกับภาพลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองที่ทรงต้องเผชิญกับการคุกคามของชาติตะวันตก และทรงเป็นผู้ที่ได้พำรัฐสยาม ผ่านพ้นวิกฤตการณ์ในขณะนั้นมาได้

นอกจากความสนใจในเรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่สามารถอธิบายได้ด้วยบริบทที่ต่างไปจากสมัยรัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 4 แล้ว ตัวตนของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชแม้ว่าจะได้รับการสนใจในฐานะที่ทรงกอบกู้บ้านเมือง แต่ทว่าก็ไม่ได้ถูกนำเสนอในภาพของกษัตริย์ที่มีพระเกียรติยศสูงเทียบเท่ากษัตริย์ในราชวงศ์จักรีแต่อย่างใด การตอกย้ำในเรื่องความชอบธรรมของกษัตริย์ในราชวงศ์จักรี ซึ่งก็หมายรวมถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองนั้นยังคงมีปรากฏอยู่ให้เห็นในงานประวัติศาสตร์นิพนธ์พระราชวิจารณ์จดหมายเหตุความทรงจำนี้ ดังเช่นคำเรียกขานพระนาม ที่ใช้ว่า “เจ้ากรุงธนบุรี” ในขณะที่จดหมายเหตุใช้ว่า “แผ่นดินต้น” ซึ่งเป็นคำที่แสดงถึงการยกย่องมากกว่า³⁶

นอกจากนี้ในตอนที่กำลังกล่าวถึงการถวายพระเพลิงพระบรมศพของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในจดหมายเหตุกล่าววว่า

“...ณ ปีมะโรงฉศก ถวายพระเพลิงแผ่นดินต้นที่วัดบางยี่เรือ มีการมหรสพสมโภชพร้อมเสร็จ...”

ในขณะที่พระราชวิจารณ์มีว่า

“...ฉาปณกิจเจ้ากรุงธน วัดบางยี่เรือ ตรงกับพงศาวดาร...”³⁷

³⁵ จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีและพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 71.

³⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 77.

³⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 208.

นอกจากนี้แล้ว ยังมีหลายสิ่งที่ได้สะท้อนให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองทรงมีความพยายามที่จะเชิดชูไว้ซึ่งราชวงศ์จักรี ดังเช่นข้อความที่แสดงความชื่นชมในการสถาปนาพระราชวงศ์ใหม่ ดังความว่า

“...วันเสาร์เดือน 5 แรม 9 ค่ำ ลุศักราช 1144 ปีชาลจัตวาศก ...เสด็จเข้าพระนครปราบดาภิเษกอดิเรกเฉกสมบัติจักรพรรตตรา...แล้วมีพระราชโองการรับสั่งให้ตั้งกรุงเทพมหานครยังฝั่งบูรพาพิศ...”³⁸

พระราชวิจารณ์ความตอนนี้มีว่า

“...ตอนนี้เป็นลี้มมาก เลยรวมความเสียมหมด...”³⁹

แนวคิดในการประดิษฐานพระราชวงศ์นั้นยังมีปรากฏในตอนที่มีเหตุการณ์ไฟไหม้พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ในปีพ.ศ.2327 โดยในจดหมายเหตุความทรงจำกล่าวว่าการที่ไฟไหม้ครั้งนี้เป็นการสิ้นพระเคราะห์เมืองและหลังจากนี้ก็จะมีการถวญรำดับกษัตริย์ถึง 150 ปี แต่ทว่าพระราชวิจารณ์ได้แสดงให้เห็นว่าระยะเวลาดังกล่าวนี้น้อยเกินไป ดังความว่า

“...คำที่ว่าถวญรำดับกษัตริย์ถึง 150 ปีนั้น ดูปรารภน่าน้อยเกินนัก ถ้าหากว่าจะใช้กำหนดปีควรจะใช้ว่าถวญรำดับกษัตริย์ถึง 150 นี้ไม่ใช่เช่นนั้น ใช้ว่ารำดับกษัตริย์ถ้าจะว่า 150 องค์หรือ 150 ชั่วไม่ได้หรือ...”⁴⁰

ภาพลักษณ์ตัวตนของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่ปรากฏในจดหมายเหตุความทรงจำนั้นผู้เขียนแสดงออกถึงความเคารพพระองค์ มีการเรียกขานพระนามอย่างยกย่องซึ่งในรายละเอียดที่เป็นส่วนของสมัยกรุงธนบุรีนั้นก็ได้เป็นส่วนหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสนใจ จนกระทั่งนำไปสู่การหยิบยกเรื่องราวของพระองค์มาพูดถึงในลักษณะที่ไม่ใช่การเรียบเรียงในพระราชพงศาวดาร วีรกรรมที่พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ให้ความสำคัญแค่เพียงเป็นการเชื่อมต่อกรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์เข้าด้วยกัน ได้ถูกทำให้โดดเด่นขึ้นมาในรูปแบบของผู้ที่ได้ทำการกอบกู้บ้านเมืองจากผู้รุกราน ซึ่งเป็นภาพที่ถูกเสนอขึ้นมาในกระแสของการคุกคามจากชาติตะวันตก แต่ในขณะเดียวกัน การยกย่องสมเด็จพระเจ้าตาก

³⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 15.

³⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 184-185.

⁴⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 220-221.

สินมหาราชแต่พอควร ในด้านที่จะสอดคล้องกับแนวคิดของผู้นำและสังคมในขณะนั้น ก็เป็นสิ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดี ทั้งนี้ ก็เพื่อรักษาไว้ซึ่งความชอบธรรมของราชวงศ์ของพระองค์ ที่สืบทอดขึ้นมาหลังการสิ้นอำนาจของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

ตัวตนของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่อยู่ในพระราชวิจารณ์นี้แม้จะเป็นการให้ความสำคัญในลักษณะที่ไม่ใช่ทางการเป็นครั้งแรก แต่ก็ยังอยู่ในความนึกคิดของผู้นิพนธ์ในการที่จะจัดการอย่างเหมาะสมกับเรื่องราวทั้งหมด เพื่อที่จะให้สัมพันธ์กับแนวทางและอุดมการณ์ในช่วงนั้น ซึ่งได้พยายามกระตุ้นและให้ความสำคัญกับการร่วมมือกันเพื่อรักษาเอกราชของชาติไว้ โดยสิ่งที่ได้กระทำคือการดึงเอาบุคคลสำคัญในอดีตมาพูดถึง แต่เมื่อบุคคลดังกล่าวอาจมีสถานะที่เกี่ยวข้องกับความชอบธรรมในราชวงศ์ ทางเลือกที่เหมาะสมคือ การละเว้นที่จะไม่ยกพระเกียรติให้เทียบเท่ากษัตริย์องค์อื่นๆ ซึ่งก็ได้ปรากฏอยู่อย่างแยบยลในที่นี้

มีงานประวัติศาสตร์นิพนธ์อีกด้านหนึ่งซึ่งได้กล่าวถึงประวัติศาสตร์สมัยกรุงธนบุรีไว้อย่างน่าสนใจ นั่นคือ หนังสือแบบเรียนหลวงพงษาวดารสยาม บริเฉท ที่ 2 ซึ่งกรมศึกษาธิการ ในขณะนั้น เป็นผู้จัดพิมพ์ขึ้น ในพ.ศ.2446 หรือ ร.ศ.121 ในหนังสือแบบเรียนหลวงนี้ ได้ใช้คำเรียกขานสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชแตกต่างกันหลายแห่ง เช่น ในช่วงต้นซึ่งอยู่ในระยะรวบรวมผู้คนได้ ขานพระนามว่า “เจ้าตาก” เมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว ขานพระนามว่า “ขุนหลวงตาก” “สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี” “สมเด็จพระบรมราชาที่ 4 พระเจ้ากรุงธนบุรี” และปลายรัชกาลก็กลับมาเรียกขานพระนามว่า “เจ้าตาก” อีกครั้ง การขานพระนามในลักษณะที่แตกต่างกันดังกล่าวนี้ สอดคล้องกับเนื้อหาสาระในหนังสือแบบเรียนหลวง ซึ่งจะเรียกพระนามอย่างยกย่องเมื่อตอนบ้านเมือง “เป็นปกติสุข” ดังความว่า

...สมเด็จพระบรมราชาที่ 4 พระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงพระดำริห์จะจัดการพระนครให้เรียบร้อยราบคาบ จึงโปรดตั้งเจ้าเมืองกรมการให้ออกไปอยู่รักษาหัวเมืองตามเขตรแขวงที่ใกล้ๆ กรุงธนบุรีนั้นก่อน...พระองค์ผ่านผู้ประพฤติเป็นโจรผู้ร้ายก็ปราบปรามด้วยพระราชนาฎภาพ จนโจรผู้ร้ายที่เบียดเบียนพิ่งชิงกันก็ค่อยสงบเบาบางลงราษฎรได้ทำไร่่นาหากิน พ่อค้าวานิชก็ไปมาค้าขายเปนสุข เข้าปลาเสเปียงอาหารก็ค่อยบริบูรณ์ขึ้น ทุกที่ ...⁴¹

⁴¹ กรมศึกษาธิการ, หนังสือแบบเรียนหลวง พงษาวดารสยาม บริเฉท ที่ 2 (พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ ,2446), หน้า12-13.

แต่เมื่อเริ่มเหตุการณ์วุ่นวาย ก็ใช้คำเรียกพระองค์ว่า “เจ้าตากสิน” จนกระทั่งสิ้นรัชกาล ดังความว่า

...สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกจึงปรึกษาพร้อมด้วยข้าราชการทั้งปวงว่า “เมื่อพระเจ้าแผ่นดินประพาศการดังนี้ ท่านทั้งปวงจะเห็นประการใด” ข้าราชการพร้อมกันมีเสนาบดีลูกขุนเป็นประธานกราบทูลว่า “พระเจ้าแผ่นดินประพาศการทุจริตผิดด้วยราชประเพณีนี้ ก็เห็นว่าเป็นเลี่ยนหนามหลักตออันใหญ่ ทำให้สมณพราหมณาจารย์ ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน ได้ความเดือดร้อนเป็นอันมาก ข้าศึกศัตรูภายนอกล่วงรู้ก็จะพากันกำเริบขึ้น จะละไว้ไม่ได้ ควรให้สำเร็จโทษเสีย” ครั้นได้ทรงฟังคำปรึกษาดังนั้นจึงดำรัสให้สำเร็จโทษเจ้าตากเสียดังคำปรึกษา ผู้คุมแลเพ็ชฌฆาตก็เอาตัวเจ้าตากสินไปประหารชีวิตเสียที่ป้อมวิไชยประสิทธิ์ แล้วเอาศพไปฝังไว้ ณ วัดบางยี่เรือได้ ...⁴²

การใช้คำเรียกขานพระองค์โดยไม่ได้คำนึงถึงพระเกียรติยศในฐานะ “พระเจ้าแผ่นดิน” อีกทั้ง การใช้คำว่า “ประหารชีวิต” หรือ “ศพ” ซึ่งไม่ใช่คำราชาศัพท์นั้น สะท้อนให้เห็นว่า กรณีเหตุวุ่นวายที่เกิดขึ้นปลายสมัยธนบุรีเป็นสิ่งที่ทำให้สถานะความเป็นกษัตริย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชถูกลดต่ำลงไป และในขณะเดียวกัน ก็จะช่วยส่งเสริมให้สถานะของ “สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก” ผู้มาขจัดความวุ่นวายทั้งปวงมีความโดดเด่นขึ้น จึงไม่แปลกที่ประวัติศาสตร์ซึ่งถูกเขียนขึ้นมาในลักษณะดังกล่าวนี้ จะช่วยเน้นย้ำให้ภาพของการสถาปนาของราชวงศ์จักรีในปี พ.ศ. 2325 ให้เป็นไปอย่างถูกต้อง เหมาะสม และชอบธรรมทุกประการ

สถานะทางประวัติศาสตร์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนอกเหนือไปจากที่ปรากฏในงานประวัติศาสตร์ฉบับทางการของ “ชนชั้นนำ” แล้ว ยังมีการรับรู้ตัวตนของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชผ่านงานประวัติศาสตร์นิพนธ์ของ “สามัญชน” ผู้เป็นนักคิดนักเขียนในสมัยนั้น นั่นคือ ก.ศ.ร.กุหลาบ

⁴² เรื่องเดียวกัน, หน้า 58-59.

ก.ศ.ร.กุหลาบ⁴³ เป็นนักคิดนักเขียนที่มีผลงานแสดงให้เห็นถึงโลกทัศน์ของสามัญชน ในยุคนั้น อาศัยความเป็นผู้ที่มีความรู้ อ่าน เขียน เป็นอย่างดี เคยบวชเรียนในพระพุทธศาสนา และเข้ารับราชการในตำแหน่งมหาดเล็กไล่กามาตั้งแต่รัชกาลของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว⁴⁴ จึงนับว่าเป็นผู้ที่มีความคุ้นเคยกับราชสำนักอยู่มาก งานชิ้นสำคัญของ ก.ศ.ร.กุหลาบ คือ ได้ออกหนังสือพิมพ์ชื่อ “สยามประเพณี”⁴⁵ ในปีพ.ศ.2441 และต่อมาในปีพ.ศ.2443 หรือตรงกับ ร.ศ.117 ก.ศ.ร.กุหลาบก็ได้ตีพิมพ์เรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชภายใต้ชื่อว่า “อภินิหารประจักษ์แห่งพระเจ้ากรุงธนบุรีศรีอยุธยา”⁴⁶ ต่อมาในปี พ.ศ.2453 หรือ ร.ศ.128 ก.ศ.ร.กุหลาบ ได้พิมพ์พระราชประวัติของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชขึ้นมาอีกเล่มหนึ่ง ในชื่อ “หนังสือพระราชประวัติพระเจ้าตาก(สิน)”⁴⁷ โดยอ้างว่าได้ข้อมูลมาจากหลักฐานสามชิ้นด้วยกัน คือ ไบลาน 1 ผูก มีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา สมุดไทยขาว 2 เล่ม เขียนโดย พระยาพจนนิกรมณ์ หรือ พระวันรัตน์ทองอยู่ ซึ่งเคยเป็นนักธรรมเอก (เปรียญธรรม 9 ประโยค) วัด

⁴³ ก.ศ.ร.กุหลาบ เดิมชื่อ กุหลาบ ตฤณานนท์ (นามสกุลพระราชทาน เมื่อพ.ศ.2460) เกิดเมื่อวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ.2377 เป็นบุตรนายเส็ง ชาวจีนซึ่งเกิดในเมืองไทย กับนางตรุษ ซึ่งสืบเชื้อสายมาจากกรมการเมือง นครราชสีมา แม้จะไม่มีหลักฐานใดกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างครอบครัวก.ศ.ร.กุหลาบกับเจ้านายพระองค์ใด แต่ในสมัยรัชกาลที่3 นั้น พระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ 3 พระองค์หนึ่งคือ พระองค์เจ้ากนิรี ก็ได้ขอก.ศ.ร.กุหลาบไปเลี้ยงไว้ขณะที่มีอายุเพียง 4 ปี ต่อมา ก.ศ.ร.กุหลาบได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กในรัชกาลที่ 3 ได้ศึกษาวิชาความรู้กับ พระรัตนมณี วัดพระเชตุพนฯ อีกทั้งได้บรรพชาเป็นสามเณรโดยมีสมเด็จพระ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส รับเป็นพระอุปัชฌาย์ ได้รับฉายาเมื่อบวชว่า “เกศโร” ซึ่งต่อมา ก.ศ.ร.กุหลาบ ได้นำชื่อนี้มาย่อเป็นคำนำหน้าตนเองตลอดมาว่า ก.ศ.ร.กุหลาบ (ดูเพิ่มเติมใน มนัญญา ธนะภูมิ ,ก.ศ.ร.กุหลาบ(กรุงเทพฯ : เอกสารวิชาการ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ,2525),หน้า5-6.)

⁴⁴ ก.ศ.ร.กุหลาบ, เฉลิมพระเกียรติรัชกาลที่4 รัชกาลที่5(พิมพ์สำหรับทูลเกล้าฯ ถวายในคราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายในโอกาสครบ 100 ปี วันคล้ายวันพระราชสมภพพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่24 ตุลาคม ร.ศ.123),หน้าคำนำ.

⁴⁵ ชื่อเต็มคือ “สยามประเพณี สุนทโรวาทพิเศษ” ก.ศ.ร.กุหลาบได้พิมพ์รายละเอียดของหนังสือไว้ว่า “เป็นสรรพตำราความรู้ฉลาดทางคตินิยมแลคติโลกย์ หนังสือพิมพ์ฉบับนี้ออกเดือนละ 4 ครั้ง เงินบำรุงปีละ 12 บาท นายก.ศ.ร.กุหลาบ เอดิเตอร์ อายุ 71 ปี เป็นผู้เรียบเรียงลงพิมพ์ ที่โรงพิมพ์สยามประเพณี ริมนัดราชบพิธ ถนนเฟื่องนคร กรุงเทพฯ” (อ้างใน สยามประเพณี เล่ม 5 ตอนที่ 28 วันที่ 24 ตุลาคม ร.ศ.123)

⁴⁶ ก.ศ.ร.กุหลาบ, “อภินิหารการประจักษ์แห่งพระเจ้ากรุงธนบุรีศรีอยุธยา”, สยามประเพณี ปีที่1 เล่มที่5 (เมษายน ร.ศ.117)

⁴⁷ ทั้ง “อภินิหารประจักษ์แห่งพระเจ้ากรุงธนบุรีศรีอยุธยา” และ “หนังสือพระราชประวัติพระเจ้าตาก(สิน)” ทั้งสองเล่มมีเนื้อหาที่คล้ายคลึงกับหนังสือ “อภินิหารบรรพบุรุษ” ซึ่งเป็นหนังสือเก่าซึ่งเขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่4-5 เช่นกัน แต่นามาสตีพิมพ์ครั้งแรกในพ.ศ.2474 และสันนิษฐานว่า ก.ศ.ร.กุหลาบ น่าจะมีส่วนเกี่ยวข้องในการแต่งหนังสือเล่มนี้เช่นกัน (ดูใน นิธิ เอียวศรีวงศ์,การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า98.)

ประดิษฐ์กรรม ในกรุงศรีอยุธยา และสมุดไทยดำ 30 หน้า อักษรตัววง เขียนโดยเจ้าพระยาศรีธรรมราชิราช(บุญรอด) สมัยที่ยังเป็นขุนราชฤทธานนท์ กรมวังสมัยรัชกาลที่ 1

งานของ ก.ศ.ร.กุหลาบ นับว่ามีความน่าสนใจคือ เป็นการเผยแพร่พระราชประวัติของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ตั้งแต่แรกประสูติ โดยเน้นกฤษฎีการของพระองค์ตั้งแต่ต้น ซึ่งเป็นเนื้อหาที่ต่างไปจากพระราชพงศาวดาร ที่เน้นนำเสนอพระราชประวัติของพระองค์เมื่อเข้ารับราชการแล้ว งานของ ก.ศ.ร.กุหลาบนับว่าสอดคล้องกับภาวะของสังคมในช่วงรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 ซึ่งมีความตื่นตัวที่จะศึกษาประวัติของบุคคลต่างๆ มากกว่าเดิม และการรับรู้ตัวตนของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในลักษณะที่ว่า พระราชบิดาของพระองค์เป็นจีนไฮฮอง พระราชมารดา ชื่อ นางนกเอี้ยง เมื่อพระราชสมภพได้ 3 วัน ได้มีงูใหญ่เข้าไปขดรัดรอบกระดิ่ง เป็นเหตุให้พระราชบิดาต้องนำพระองค์ไปทิ้งไว้ที่หน้าบ้านของเจ้าพระยาจักรี ซึ่งได้เป็นผู้เลี้ยงดู และนำขึ้นถวายตัวเข้ารับราชการในเวลาต่อมา⁴⁸ ก็ได้กลายเป็น “แบบแผน” ในการที่จะอธิบายพระราชประวัติของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชไปโดยปริยาย

จากภูมิหลังของ ก.ศ.ร.กุหลาบที่มีความใกล้ชิดกับราชสำนัก ประกอบกับการได้รับใช้สมเด็จพระ กรมพระปรมาธิบดีชิโนรส เจ้านายพระองค์สำคัญที่มีงานนิพนธ์ออกมามากมาย ข้อมูลที่ ก.ศ.ร.กุหลาบได้นำมาตีพิมพ์เป็นหนังสือต่างๆ เป็นไปได้มากกว่าอาจได้รับอิทธิพลมาจากเอกสารที่ตนได้เคยรู้เห็นจากราชสำนัก ดังเช่น “สยามประภท” ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์พงศาวดาร ประวัติบุคคล และตำนานต่างๆ ถึงขนาดที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงกล่าวว่า ก.ศ.ร.กุหลาบได้ความรู้ต่างๆ มาจากการแอบคัดลอกหนังสือจากหอหลวง โดยทำตัวประจบประแจงและทำกลอุบายยืมหนังสือไปจากอาลักษณ์ เมื่อยืมแล้วก็ได้จ้างทหารมหาดเล็กจำนวนหนึ่งแบ่งกันคัดลอกที่บริเวณระเบียงวัดอรุณราชวราราม เมื่อคัดลอกไปแล้ว ก.ศ.ร.กุหลาบเกรงว่าจะมีความผิด จึงคิดอุบายแก้ไขสำนวน และเพิ่มข้อความแทรกเข้าไป ทำให้มีเนื้อหาแปลกไปจากเดิม รวมทั้งได้อ้างว่าเป็นหนังสือฉบับใหม่ คือมีชื่ออื่นๆ ซึ่งไม่ตรงกับฉบับของหอหลวง⁴⁹ แม้ว่าจะไม่เป็นที่แน่ชัดว่าข้อมูลที่ ก.ศ.ร.กุหลาบนำมาเผยแพร่เป็นข้อมูลจากเจ้านายในราชสำนักหรือมีการดัดแปลงข้อความอย่างที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพกล่าวไว้ แต่สิ่งที่แสดงให้เห็นคือ

⁴⁸ ก.ศ.ร.กุหลาบ,พระราชประวัติพระเจ้าตาก(สิน)(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สยามประภท ,2453),หน้า 5-7.

⁴⁹ ดูเพิ่มเติมใน สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, “เรื่องหนังสือหอหลวง”,ใน นิทานโบราณคดี, (ม.ป.ท.:ม.ป.พ.,2509)

งานของก.ศ.ร.กุหลาบค่อนข้างมีลักษณะพิเศษ การนำพระราชประวัติของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชมาตีพิมพ์มีข้อความที่ต่างไปจากพระราชพงศาวดารส่วนใหญ่ มีการพูดถึงอิทธิพลต่างๆ ซึ่งเป็นไปได้มากกว่าได้ส่งอิทธิพลมายังสมัยต่อมา ดังเช่นหนังสืออิทธิพลบรรพบุรุษ ที่ก.ศ.ร.กุหลาบอาจมีส่วนเกี่ยวข้องตั้งแต่แรกเริ่ม การรับรู้ตัวตนของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจึงเริ่มแพร่หลายมากขึ้น ถึงจะเป็นในลักษณะที่ “เกินความเป็นจริง” ก็ตาม

งานของก.ศ.ร.กุหลาบเป็นความต่อเนื่องของการผลิตงานประวัติศาสตร์นิพนธ์ว่าด้วยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ในลักษณะที่อาศัยข้อมูลจากการบอกเล่า หรือการจดจำเรื่องต่างๆ นับตั้งแต่ “จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี” ที่บอกเล่าเรื่องราวสมัยกรุงธนบุรีในลักษณะที่มากไปด้วยรายละเอียดต่างจากการบันทึกพระราชพงศาวดาร การรับรู้เรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจากเรื่องเล่าได้เริ่มขยายตัวมากยิ่งขึ้นเมื่อมีงานของก.ศ.ร.กุหลาบพิมพ์เผยแพร่ออกมา และยิ่งเห็นชัดยิ่งขึ้นเมื่อมีการพิมพ์เผยแพร่หนังสืออิทธิพลบรรพบุรุษในช่วงหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตย ซึ่งกระแสของเรื่องเล่าดังกล่าวก็ได้ดำเนินควบคู่ไปกับกระแสการรับรู้แบบทางการที่ผู้นำในแต่ละช่วงเป็นผู้กำหนดขึ้นด้วย

แม้บรรยากาศของการเน้นถึงความชอบธรรมในการขึ้นมามีอำนาจของราชวงศ์จักรีจะยังไม่ได้ลดน้อยลงไปในสมัยรัชกาลที่ 4 – 5 แต่รายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชก็เริ่มขยายตัวจากที่มีปรากฏอยู่แต่ในพระราชพงศาวดาร ภาพผู้นำที่ต้องเปี่ยมไปด้วยบุญญาบารมีในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ค่อยๆ ถูกปรับเปลี่ยนไปเป็นผู้นำที่จำเป็นต้องมีความสามารถปกป้องอาณาจักรจากผู้รุกรานได้ ความสำนึกเรื่องรัฐชาติที่ก่อตัวขึ้นนั้นส่งผลให้วีรกรรมในการกอบกู้บ้านเมืองของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชถูกนำมาเน้นย้ำมากขึ้น อย่างไรก็ตาม การกำหนดสถานะของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชก็ยังคงอิงอยู่กับบริบทในขณะนั้นที่ต้องการเชิดชูบุคคลผู้มีวีรกรรมในการป้องกันบ้านเมืองจากศัตรูผู้รุกราน มากกว่าจะเป็นมุ่งเชิดชูตัวตนจริงๆ ของพระองค์ และแนวทางดังกล่าวก็ยังคงสืบเนื่องต่อมา ในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ภายใต้บรรยากาศของการเริ่มต้นของแนวคิด “ชาตินิยม”

3.1.3 สมัยรัชกาลที่ 6 - รัชกาลที่ 7

เมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์ในปีพ.ศ.2453 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะสร้างประเทศให้มีความทันสมัย เจริญก้าวหน้าทัดเทียมกับนานาอารยประเทศ อย่างไรก็ตาม การที่จะทำเช่นนี้ได้จำเป็นจะต้องให้ประชาชนมีแนวคิด อุดมการณ์ และสำนึก เพื่อเป็นพลังคอยกระตุ้นการกระทำต่างๆ ดังนั้น แนวคิดที่พระองค์ทรงเล็งเห็นว่าควรจะต้องเกิดขึ้นก็คือ แนวคิดชาตินิยม⁵⁰

การริเริ่มสร้างแนวคิด หรือความรู้สึกชาตินิยมขึ้นมานั้น มุ่งในสาระสำคัญคือความรักชาติ ความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ และความยึดมั่นในศาสนา แนวความคิดดังกล่าวพระองค์ได้นำมาจากการอ้างถึง “ พระผู้เป็นเจ้า พระมหากษัตริย์ และประเทศชาติ (God King and Country) ของประเทศอังกฤษ⁵¹ โดยได้ทรงอธิบายสถาบันทั้งสามประการให้ประชาชนเข้าใจโดยการตีความหมายให้เหมาะสมด้วยวิธีการของพระองค์เอง ปัจจุบันที่มีอิทธิพลต่อแนวพระราชดำรินเรื่องชาตินิยม ได้แก่ การที่ได้ทรงศึกษาในประเทศอังกฤษเป็นเวลานาน ได้ทรงรับรู้ความเจริญก้าวหน้าของประเทศอังกฤษ ความสำเร็จในการพัฒนาประเทศของญี่ปุ่น รวมทั้งแนวคิดชาตินิยมในประเทศจีน เป็นต้น

วิธีการสร้างแนวคิดชาตินิยมของรัชกาลที่ 6

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีวิธีการ หรือเครื่องมือในการสร้างแนวคิดดังกล่าวอยู่ 2 ประการด้วยกัน คือ ประการที่หนึ่ง ทรงใช้บทพระราชนิพนธ์ พระบรมราโชวาท และพระราชดำรัสในวาระโอกาสต่างๆ ประการที่สอง ทรงเลือกใช้วิธีการสร้างสถาบัน สมาคมต่างๆ รวมไปถึงการกำหนดสัญลักษณ์ เครื่องหมาย ซึ่งจะช่วยสนับสนุนแนวคิดชาตินิยมให้มีเพิ่มขึ้น⁵² ดังนี้

⁵⁰ คูใน กรรภิรมย์ สุวรรณานนท์, “พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการสร้างชาติไทย”, วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2524.

⁵¹ ยูพา ชุมจันทร์, “พระบรมราโชบายลัทธิชาตินิยมของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว”, จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 3(เมษายน – มิถุนายน 2519) หน้า29.

⁵² กรรภิรมย์ สุวรรณานนท์, “พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการสร้างชาติไทย”, หน้า 152-154.

ประการที่หนึ่ง การใช้บทพระราชนิพนธ์ พระบรมราชาโฆวาท และพระราชดำรัสในวาระโอกาสต่างๆ เพื่อเป็นการกระตุ้นให้เกิดแนวคิด ความรู้สึกชาตินิยมขึ้นมา ดังเช่นบทพระราชนิพนธ์เรื่อง “อย่าเผลอ” บทพระราชนิพนธ์นี้ พระองค์ทรงเขียนเตือนสติคนไทย ให้มีความสำนึกในความเป็นไทย และรักชาติไทย โดยทรงสรุปในการเตือนสติไว้ดังนี้คือ

1. อย่าลืมนี่ว่าเราเป็นคนไทย
2. อย่าลืมนี่ว่าชาติไทยต้องเป็นไทยจริงๆ จะยอมอยู่ในความครอบงำหรืออุปถัมภ์ของชาติอื่นไม่ได้ทั้งสิ้น ไม่ว่าจะประเสริฐเลิศฟ้าปานใด
3. อย่าลืมนี่ว่าคนไทยก็มีสมองคิด จะยอมให้ชนชาติอื่นมาให้นะคิดหรือมาคิดแทนเราไม่ได้
4. อย่าลืมนี่ว่าเมืองไทยเป็นเมืองกำเนิดของเรา บิดามารดา วงศาคณาญาติของเราเป็นไทย เพราะฉะนั้นถึงแม้ว่าจะได้รับการศึกษามาจากเมืองต่างภาษาเมืองใดก็ดี หรือแม้จะมีการทำมาหากินติดต่อกับชาวต่างชาติต่างภาษาใดๆ ก็ดี ความรักดีของเราต้องอยู่ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของเรา และในกรุงสยามมากกว่าแห่งใดๆ ถึงเมืองใดจะมีบุญคุณแก่เราสักปานใด ก็ไม่เท่าบุญคุณที่เมืองไทยมีแก่เราเพราะเป็นเมืองพ่อเมืองแม่เรา⁵³

กรณีของการใช้พระบรมราชาโฆวาทเพื่อสร้างแนวคิดชาตินิยมโดยมากจะเป็นพระบรมราชาโฆวาทที่พระราชทานแก่เสือป่า เช่นเมื่อคราวที่พระราชทานเมื่อวันที่ 21 พฤศจิกายน พ.ศ.2457 ความตอนหนึ่งว่า

“... การที่ไทยยังยืนมาได้จนทุกวันนี้ ก็เพราะบรรพบุรุษของชาติมีความรักชาติด้วยใจจริง เต็มใจเต็มทีเสมอที่จะทำการอะไรเพื่อประโยชน์ของชาติ ไม่ได้ดีแต่พูด หรือตะโกนว่าตนเป็นไทยรักชาติไทย...”⁵⁴

ประการที่สอง การใช้สถาบัน และการกำหนดสัญลักษณ์ขึ้นมา เพื่อใช้กระตุ้นและส่งเสริมให้เกิดแนวคิดชาตินิยม

⁵³ หอขริวราชานุสรณ์ แฟ้มที่ ว 01121/ป3 สำเนาร่างบทความพระราชนิพนธ์ “เรื่องอย่าเผลอ”

⁵⁴ ส.วัฒนเศรษฐ์(รวบรวม), “พระบรมราชาโฆวาทพระราชทานแก่คณะเสือป่า วันที่ 21 พฤศจิกายน 2457”, วาทะพระมงกุฎ(ม.ป.ท : ม.ป.พ., ม.ป.ป.)หน้า121.

กรณีของการใช้สถาบันนั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงตั้งและรับสมาคมต่างๆ ไว้ในพระบรมราชูปถัมภ์หลายแห่ง เพื่อที่จะให้เป็นที่ยอมรับของบุคคลต่างๆ ในสังคมให้มาพบปะกัน ทำกิจกรรมร่วมในแนวทางเดียวกัน อันจะทำให้เกิดความสามัคคี และการที่ทรงรับไว้ในพระบรมราชูปถัมภ์ก็เพื่อต้องการให้คณะสมาคมต่างๆ มีจุดศูนย์รวมอยู่ที่องค์พระมหากษัตริย์ด้วย สมาคมแรกที่ทรงตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ.2454 คือ กองเสือป่า ดังที่พระองค์ได้ชี้แจงพระราชประสงค์ของการจัดตั้งขึ้นมาความตอนหนึ่งว่า

...การจัดตั้งกองเสือป่าก็ด้วยมุ่งหมายที่จะให้คนไทยทั่วกันรู้สึกถึงความจงรักภักดีต่อผู้ดำรงรัฐสีมาอาณาจักรโดยต้องตามมติธรรมประเพณีประการหนึ่ง ความรักชาติบ้านเมือง และนับถือศาสนาประการหนึ่ง ความสามัคคีในคณะและไม่ทำลายซึ่งกันและกันประการหนึ่ง ทั้ง 3 ประการนี้เป็นมูลฐานแห่งความมั่นคงและจะทำให้ชาติของเราดำรงอยู่เป็นไทยได้สมนาม มิให้เสียที่ที่บรรพบุรุษของเราทั้งหลายได้สู้ก่อสร้างปลูกฝังชาติเราไว้ในแว่นแคว้นไทยนี้...⁵⁵

สำหรับสมาคมอื่นๆ ที่ได้ทรงตั้งขึ้นมา เช่น ในปีพ.ศ.2457 โปรดเกล้าฯ ให้ตั้ง “ราชนาวิสมาคมแห่งกรุงสยาม” เพื่อประโยชน์ในการป้องกันชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ในปีพ.ศ.2465 โปรดเกล้าฯ ให้ตั้ง “จิตรดดาสมาคม” โดยมีวัตถุประสงค์ของการจัดตั้งสมาคมนี้เพื่อรวบรวมบรรดาข้าราชการบริพารที่ใกล้ชิด ให้มีความรู้สึกเป็นหมู่คณะ สามัคคีรวมใจกันจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ เป็นต้น⁵⁶

นอกจากนี้ ในกรณีของการกำหนดสัญลักษณ์เพื่อสื่อแนวคิดชาตินิยม เช่น การที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ประดิษฐ์ธงชาติขึ้นใหม่ ในปีพ.ศ.2460 โดยมีลักษณะเป็นธงสามสี และพระราชทานชื่อว่า “ธงไตรรงค์” ประกอบไปด้วยสีแดง สีขาว และสีน้ำเงิน เพื่อเป็นเครื่องหมายแทนสถาบันสูงสุดทั้ง 3 สถาบัน คือ สถาบันชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ ตลอดจนจะมีการพระราชทานธง เครื่องหมาย สิ่งของต่างๆ เช่น เข็มตรา แก้วหน่วยงาน กรมกองต่างๆ เพื่อเป็นเครื่องเตือนใจให้มีการสำนึกถึงหน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติ เพื่อรักษาชื่อเสียง เกียรติยศ

⁵⁵ กรรภิรมย์ สุวรรณานนท์, “พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการสร้างชาติไทย”, หน้า 244.

⁵⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 119.

ของหมู่คณะ ตลอดจนเพื่อให้สำนึกในพระมหากรุณาธิคุณของพระมหากษัตริย์ผู้ได้พระราชทาน⁵⁷ พระบรมราชาโหวาทของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 เรื่อง “เสือป่าคืออะไร” พระราชทานแด่เสือป่า เมื่อวันที่ 26 พฤศจิกายน 2454 พระบรมราชาโหวาทนี้แสดงให้เห็นถึงสถานะของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในช่วงเวลาดังกล่าวคือ อยู่ในฐานะวีรบุรุษของชาติ โดยการนำวีรกรรมในการปกป้องบ้านเมืองของพระองค์มาเป็นตัวอย่าง เพื่อเป็นแนวทางปฏิบัติตนของเสือป่ารวมถึงราษฎร พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเปรียบเทียบอุปนิสัยของผู้นำ 2 พระองค์คือ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช และ พระเจ้าเอกทัศ แห่งกรุงศรีอยุธยา ว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงมีลักษณะที่เรียกว่า มีจิตใจแบบเสือป่า ดังนี้

...เมื่อเกิดจลาจลเสียกรุงแก่พม่า ก็มีเจ้ากรุงธนบุรีเป็นผู้ต้องลักษณะเสือป่าอย่างดี เป็นผู้กู้ชาติไทยไว้ได้เมื่อกรุงได้เสียแก่พม่า เพราะขุนหลวงสุริยาศน์อมรินทร์ผู้มีได้เป็นเสือป่า ชาติไทยเราได้กระจัดกระจายแตกฉาน เจ้ากรุงธนบุรีได้เป็นผู้รวบรวมคนไทยให้ตั้งตัวเป็นชาติขึ้นได้อีกนับว่าเป็นผู้ที่ได้ทำคุณประโยชน์แก่ชาติบ้านเมืองอย่างประเสริฐ ควรที่เราทั้งหลายจะจดจำกำหนดไว้ในใจไม่ควรจะนึกถึงเจ้ากรุงธนบุรีแต่ในตอนหลังเมื่อมีสติพินเพื่อนเสียแล้ว เพราะคนเสียจริตจะถือโทษไปหนักหนาทำไม อย่างไรก็ตาม เจ้ากรุงธนบุรีก็ยิ่งดีกว่าพระเจ้าแผ่นดินบางองค์ มีขุนหลวงสุริยาศน์อมรินทร์เป็นต้น...⁵⁸

นอกจากนี้ ยังมีบทพระราชนิพนธ์เรื่อง “เจ้าตากสิน” ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชนิพนธ์ไว้ในรูปแบบของ บทมหาอุปรากรภาษาอังกฤษ 3 องก์ (Chao Tak Sin an opera in 3 acts)⁵⁹ ซึ่งในเวลาต่อมา ม.ล.ปิ่น มาลากุล ได้แปลบทพระราชนิพนธ์ ดัง

⁵⁷ จุมพล นิคมพานิช, ประวัติศาสตร์สังคมและการเมืองไทย หน่วยที่ 9 (กรุงเทพฯ:มหาวิทยาลัยสุโขทัย ธรรมมาธิราช, 2544), หน้า 476.

⁵⁸ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, “เสือป่าคืออะไร” , ปลุกใจเสือป่า (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2530), หน้า 4.

⁵⁹ ตามต้นฉบับพระราชนิพนธ์บอกไว้ว่า เดิมมีผู้เขียนเป็นภาษาเยอรมัน แล้วพระยานนทบุรีได้จัดเป็นมหาอุปรากร 3 องก์ โดยใช้บทของเจ้าพระยาศรีธรรมมาธิการ และพระยาประสิทธิ์ศีลการแปลเป็นภาษาอังกฤษ อย่างไรก็ตาม สันนิษฐานว่าบทละครเรื่องนี้ น่าจะเป็นพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเอง ดังที่ ม.ล.ปิ่น มาลากุลได้ให้ข้อสังเกตไว้ว่า “ แต่ดูตัวพระราชนิพนธ์มีชื่อเต็มแก่ ถ้าคัดบทของพระยาประสิทธิ์ศุภการมา จะไปแก้ของเขาได้อย่างไร ”

กล่าวเป็นบทละครสังคีตภาษาไทย ในชื่อ “ เจ้าตากสิน บทมหาอุปรากรภาษาอังกฤษ 3 องก์” และได้จัดแสดงครั้งแรกที่หอวิภาวดีอนุสรณ์ เมื่อวันที่เสาร์ที่ 16 สิงหาคม พ.ศ.2529

เนื้อหาในบทพระราชนิพนธ์กล่าวเฉพาะเหตุการณ์ปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาเมื่อโดนพม่าเข้ามารุกราน และสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช หรือ “เจ้าตากสิน” ได้ประกอบวีรกรรมขับไล่พม่าออกไปได้สำเร็จ นำสังเกตว่า เป็นการกล่าวเน้นเฉพาะเหตุสำคัญ 2 เหตุการณ์คือ การเสียกรุงศรีอยุธยา และการกอบกู้บ้านเมืองของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเท่านั้น โดยมี “นางเงือก(Mermaid) และปีศาจ (Spirit) เป็นผู้เล่าเหตุการณ์ โดยได้กล่าวถึงการเสียกรุงว่า เป็นเพราะกษัตริย์อยุธยาทรงเชื่อในคำยุยงของข้าราชการ ชุมนางที่ไม่ดี เป็นเหตุให้ชุนนาง ทหารที่ดีมีฝีมือต้องโดนลงโทษ ประหารชีวิตไปจนหมด และได้กลายมาเป็นภูตผีดิบบันดาลให้กรุงศรีอยุธยาเกิดความเดือดร้อนวุ่นวาย⁶⁰ ดังบทละครฉบับภาษาไทย ว่า

ปีศาจ : เจ้าจงฟังข้าพาทิ เรื่องแต่ก่อนนี้ ที่ทำให้ข้าแค้นใจ

คือว่าพระองค์ทรงชัย ครอบครองเมืองไทย แต่ขาดซึ่งความกรุณา
เมื่อข้ายังมีชีวิธา ข้ายอมเป็นข้า ด้วยใจจงรักภักดี
แต่ข้าราชบริพารมากมี อิจฉาสิ้นดี กลั่นแกล้งใส่ไคล้ใจทราชม
หาว่าข้าพยายาม โดยไม่เกรงขาม กบฏต่อพระภูธร
ทรงเชื่อผู้ปากบอน ไม่สอบสวนก่อน สั่งประหารทันที
ข้าจึงกลายเป็นภูตผี มาแก้คดี โดยผลาญเมืองทั่วไป⁶¹

เนื้อหาในพระราชนิพนธ์ดังกล่าวสอดคล้องกับแนวคิดของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่พระราชทานแก่เสื่อป่า คือ การกล่าวเปรียบเทียบสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช กับพระเจ้าเอกทัศน์ ซึ่งเป็นกษัตริย์องค์สุดท้ายก่อนที่จะเสียกรุงศรีอยุธยาว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงเป็นผู้ที่รักชาติ และเป็นผู้ที่มากอบกู้บ้านเมืองจากพม่า ดังนั้น บทพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีเนื้อหาที่สอดคล้องกับบริบททางประวัติศาสตร์ในขณะนั้นมาก โดยเฉพาะแนวคิดที่ว่าด้วยชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และสมเด็จพระ

⁶⁰ เก็บความจาก “Chao Tak Sin an opera in 3 acts” (ฉบับพระราชนิพนธ์ภาษาอังกฤษ)

⁶¹ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว,เจ้าตากสิน บทมหาอุปรากรภาษาอังกฤษ 3 องก์ (ม.ล. ปิ่น มาลากุล แปลเป็นบทละครสังคีตภาษาไทย มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระบรมราชูปถัมภ์ จัดพิมพ์ในงานพระบรมราชานุสรณ์ 11 พฤศจิกายน 2511)

พระเจ้าตากสินมหาราชก็ได้ถูกกำหนดสถานะให้เป็นตัวอย่างที่ดีในเรื่องความรักชาติ รักบ้านเมืองด้วย

ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 ได้มีการจัดประกวดการแต่งหนังสือขึ้นในปีพ.ศ.2471 และหนังสือเรื่อง “หลักไทย” ของขุนวิจิตรมาตรา⁶² ได้รับคัดเลือกจากคณะกรรมการราชบัณฑิตยสภา⁶³ ให้เป็นผู้ชนะและได้รับรางวัลพระราชทาน โดยผู้เขียนได้แสดงจุดประสงค์ของการแต่งหนังสือ ความว่า

...หนังสือนี้เรียบเรียงขึ้น ด้วยความมุ่งหมายที่จะส่งเสริมให้ไทยมีใจจงรักต่อชาติ เลื่อมใสในทางศาสนา และภักดีต่อพระมหากษัตริย์ การกล่าวตำนานแห่งชาติ กล่าวประวัติย่อแห่งพระพุทธศาสนา และสรรเสริญพระเกียรติแห่งพระราชาธิบดี เป็นวิธีซึ่งผู้แต่งหวังว่าจะยังให้เกิดผลเช่นที่กล่าวมานั้น ที่จริงการเขียนตำนานของชาติไทยอาจพิศดารยิ่งกว่านี้ แต่ความจำนงของหนังสือนี้ไปอย่างหนึ่ง ทั้งพงศาวดารที่กล่าวถึงชาติไทยต่างๆ ก็มีอยู่อย่างพิศดารโดยเฉพาะแล้ว หนังสือนี้จึงเป็นแต่เพียงแสดงเกียรติของชาติไทยให้เห็นเป็นลำดับมาเท่านั้น ในส่วนศาสนากับพระมหากษัตริย์ก็เช่นเดียวกัน...⁶⁴

เมื่อพิจารณาหนังสือ “หลักไทย” ซึ่งผู้แต่งได้กล่าวถึงการเรียบเรียงหนังสือเล่มนี้ว่าสำเร็จได้ด้วยการอ่านค้นหนังสือ หรือคัมภีร์ประวัติศาสตร์ พงศาวดาร ตำนาน จุดหมายเหตุศาสนาและธรรม กับหนังสือเบ็ดเตล็ดทางคติโลกคดียุทธธรรม ทั้งฝ่ายไทยและต่างประเทศประกอบกัน⁶⁵ การสนับสนุนของทางการให้มีการประกวดแต่งหนังสือในลักษณะดังกล่าวอาจเป็นผลมาจากความต้องการของทางการที่พยายามจะลดกระแสความขัดแย้งทางการเมืองขณะนั้นระหว่างสถาบันกษัตริย์กับกลุ่มปัญญาชนในการเรียกร้องระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตย

⁶² นามเดิม รองอำมาตย์โท สง่า กาญจนาคพันธุ์

⁶³ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งราชบัณฑิตยสภาขึ้นในปี พ.ศ.2469 เพื่อส่งเสริมการศึกษาด้านวิจิตรศิลป์ วรรณคดี ประวัติศาสตร์และโบราณคดี และโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงดำรงตำแหน่งนายกสภาเป็นพระองค์แรก

⁶⁴ ขุนวิจิตรมาตรา, หลักไทย, พิมพ์ครั้งที่ 18 (พระนคร: บารุงสาส์น, 2518), หน้าคำแถลง.

⁶⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙.

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีกระแสพระราชดำรัสพระราชทานแก่นักหนังสือพิมพ์ในประเทศสหรัฐอเมริกาในช่วงระยะเวลาก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองเพียง 1 ปี เกี่ยวกับแนวทางทางการเมืองในประเทศที่ไม่ตรงกันในขณะนั้น และทรงกล่าวถึงบทบาทหน้าที่อันสำคัญของพระมหากษัตริย์ที่มีมาทุกยุคสมัยไว้เป็นอย่างดีว่า

...มีพระราชประสงค์จะให้ออกกฎหมายเทศบาลใหม่ และให้ราษฎรเลือกตั้งคณะกรรมการกันขึ้นเอง ราษฎรควรมีเสียงในการเมืองของประเทศ ตั้งพระราชหฤทัยจะฝึกหัดราษฎรชาวสยามขึ้นในทำนองนี้ ทรงเห็นว่าการที่จะให้มีปาลิเมนต์ก่อนที่ราษฎรรู้ความเป็นไปในแคว้นของตนนั้นไม่เหมาะสมมาก ในประเทศสยามนั้น การเจริญใดๆ ที่แล้วมาย่อมมาจากเบื้องสูงคือพระเจ้าแผ่นดินทรงประสาท หาได้มาจากเบื้องต่ำไม่ พระราชกิจของพระเจ้าแผ่นดินนั้นก็คือต้องทรงทำนุบำรุงราษฎร และให้รัฐบาลประสาทความสุขให้แก่พลเมือง เพราะเจ้าแผ่นดินเมืองไทยมีหน้าที่เป็นพระชนกของราษฎรๆ เหมือนลูกจะต้องฟังคำสั่งสอนของบิดา พระเจ้าแผ่นดินเมืองไทยไม่ทรงถือว่ามีพระราชอำนาจเยี่ยงพระเจ้าบดินทร์ ในพระปรมาภิไธยปรากฏมีพระนามเป็นบิดา พระเจ้าแผ่นดินทรงนำแลราษฎรดำเนินตาม ความเคารพเช่นนี้เกิดแต่ความรักที่ราษฎรมีต่อพระเจ้าแผ่นดินหาใช่เกิดความกลัวไม่ สิ่งเหล่านี้ เป็นไปโดยไม่มีอาการบังคับ ในประเทศสยามความเป็นมาเช่นนี้ ตลอดมาแต่ดึกดำบรรพ์...⁶⁶

ดังนั้นจากกระแสพระราชดำรัสข้างต้นได้สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามเน้นความสำคัญของสถาบันพระมหากษัตริย์ซึ่งถือว่าเป็นผู้นำความเจริญทั้งปวงมาสู่ประชาชน การสนับสนุนแนวคิดดังกล่าวนี้ส่วนหนึ่งจึงได้จัดให้มีการประกวดแต่งหนังสือรางวัลพระราชทาน เพื่อคัดเลือกให้มีหนังสือที่ “ส่งเสริมให้ไทยมีใจจงรักต่อชาติ เพิ่มพูนความเลื่อมใสในศาสนา และภักดีต่อพระมหากษัตริย์” ขึ้นมา โดยทางการกำหนดให้เป็นหนังสือเล่มใหญ่ และผู้ชนะการประกวดจะต้องพิมพ์ขึ้นเป็นเล่มให้แพร่หลายด้วย⁶⁷

⁶⁶ หนังสือพิมพ์เดลิเมต์ วันที่ 3 มิถุนายน พ.ศ.2474 เรื่อง จะพระราชทานเสียงการปกครองแก่ราษฎรสยาม

⁶⁷ ชุนวิจิตรมาตรา, หลักไทย, หน้า ก.

หนังสือ หลักไทย ได้รับการสนับสนุนให้พิมพ์เผยแพร่ถึง 3 ครั้ง ในระหว่าง พ.ศ.2471 – 2478 ซึ่งเป็นช่วงเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตย⁶⁸ น่าสังเกตว่าใน หลักไทย ก็ได้ให้ความสำคัญกับวีรกรรมของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในตอนที่ว่าด้วยกรุงธนบุรีด้วยเช่นกัน โดยมีการสรุปข้อความเทิดพระเกียรติพระองค์ไว้ว่า

...กรุงธนบุรีได้ตั้งอยู่เป็นเวลาสิบห้าปี สิบห้าปีนั้นแม้จะนับว่าสั้นก็เป็นสมัยสำคัญในตำนานชาติไทย เพราะในยุคนี้อาณาจักรสยามได้แตกกระจายป่นปี้ยับเยินหมดสิ้นแล้ว แต่กลับรวบรวมกันเข้าเป็นมหารัฐได้อย่างน่ามหัศจรรย์ การที่พระเจ้ากรุงธนบุรีกู้ประเทศให้คืนคงเป็นอิสรภาพจากพม่า กลับเป็นอาณาจักรสยามขึ้นมาใหม่นี้ นับว่าพระองค์เป็นกษัตริย์ที่ทรงพระเกียรติพระองค์หนึ่งของชนชาติไทย...⁶⁹

แต่วีรกรรมของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในสมัยกรุงธนบุรีก็เป็นเพียง “กษัตริย์ที่ทรงพระเกียรติพระองค์หนึ่งของชนชาติไทย” เท่านั้น ในขณะที่เมื่อความในหนังสือเริ่มต้นสมัยกรุงเทพมหานคร กลับปรากฏความว่า

...ตำนานชาติไทยสมัยพระมหากษัตริย์บรมราชจักรีวงศ์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นปฐมกษัตริย์เถลิงถวัลย์ราชสมบัติ ณ กรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์ตั้งแต่ปี พ.ศ.2328 เป็นต้นมา มีเรื่องราวที่เชิดชูเกียรติของไทยวิเศษยิ่งกว่าสมัยที่แล้วมาทั้งสิ้น...การที่ไทยสยามคลาดแคล้วสรรพภัยอันตรายมาได้โดยสวัสดิภาพนี้มีโชติอันไกล เป็นด้วยเดชพระบารมีพระราชกฤษฎาภินิหารแห่งพระมหากษัตริย์บรมราชจักรีวงศ์แต่ละพระองค์ต่างทรงปกครองสยามประเทศมาเหมาะแก่กาลแก่สมัยเป็นอย่างดีวิเศษ...⁷⁰

⁶⁸ หลักไทย พิมพ์ครั้งแรกพ.ศ.2471 ครั้งที่2 พ.ศ.2472 และครั้งที่ 3 ในพ.ศ.2478 ก่อนที่จะทิ้งช่วงไปหลายปีถึงได้มีการพิมพ์ครั้งที่ 4 ในพ.ศ.2506

⁶⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 199 – 200.

⁷⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า203.

หนังสือบอกเล่าประวัติศาสตร์ ราชวงศ์พระราชนันทนันทน์ แม้จะมีการกล่าวถึงพระ
เกียรติสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช แต่ก็ไม่ได้มุ่งที่จะให้การยกย่องพระองค์เท่ากับพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรี อาจเป็นได้ว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์
หนึ่งที่ได้ถูกยกเรื่องราวขึ้นมาพูดถึงเพื่อตั้งความสนใจและความจงรักภักดี ให้กลับมาอยู่ที่สถาบัน
กษัตริย์เหมือนเดิมนั่นเอง

ในช่วงระยะเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็น
ระบอบประชาธิปไตยใน พ.ศ.2475 สถานะของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชมีความโดดเด่นมาก
ยิ่งขึ้น พระราชประวัติ วีรกรรมของพระองค์ได้รับการเผยแพร่มากยิ่งขึ้น นอกไปจากงานพระราช
นิพนธ์แล้ว ยังมีหนังสือแบบเรียนที่ว่าด้วยเรื่องราวของประวัติศาสตร์ธนบุรีโดยเฉพาะเกิดขึ้นด้วย
ดังเช่น หนังสือ “แบบเรียนพงศาวดาร พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี แผ่นดินสมเด็จพระบรม
ราชาธิราชที่ 4 (พระเจ้าตากสิน)” ของกรมวิชาการ⁷¹ กระทรวงธรรมการ ซึ่งได้นำเรื่องราวตาม
พระราชพงศาวดารมาเรียบเรียงขึ้นใหม่ หรือ หนังสือ “บันทึกพงศาวดารกรุงธนบุรี” ซึ่งรวบรวมโดย
รองอำมาตย์ตรี โสภา ปาลบุตร ป.ม. ซึ่งหนังสือเล่มนี้ได้ใช้เป็นคู่มือประกอบของนักเรียนฝึกหัด
ครูมูลและนักเรียนมัธยม เมื่อพิจารณาแล้วตัวผู้รวบรวมหนังสือเรียนเล่มนี้เป็นผู้มีความรู้ถึงระดับ
ประโยคครูมัธยม ซึ่งก็ได้กล่าวถึงการรวบรวมข้อมูลจากแหล่งความรู้ต่างๆ ในการแต่งหนังสือเรียน
เล่มนี้ขึ้นมาคือ

...ข้อความที่บันทึกในหนังสือเล่มนี้ ได้ค้นคว้ามาจากที่อื่นบ้าง ประมวลเหตุการณ์
จากพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีบ้าง และขอความเห็นจากท่านผู้รู้และถนัดใน
ทางประวัติศาสตร์บ้าง เมื่อได้แนวความเห็นและความรู้แล้ว ข้าพเจ้าจึงรวบรวม
และเรียบเรียงไว้สำหรับอธิบายแก่นักเรียน...⁷²

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁷¹ คำว่า “กรมวิชาการ” ใช้อักษรวิจิตรตามชื่อหนังสือต้นฉบับ ทำให้ลักษณะการเขียนต่างไปจากคำปัจจุบัน
ที่ใช้ว่า “กรมวิชาการ”

⁷² รองอำมาตย์ตรี โสภา ปาลบุตร, บันทึกพงศาวดารกรุงธนบุรี (พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2477),
หน้าค่านำ.

การกล่าวถึงสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในหนังสือเรียนเล่มนี้ค่อนข้างยกย่อง
สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช มีการเปรียบเทียบส่วนดี และส่วนเสียของพระองค์ให้เห็นเป็น
ข้อๆ⁷³ ดังนี้

- ส่วนดี
- 1) สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้กู้ชาติไทยให้กลับคืนเป็นอิสระภาพพ้นจาก
เงื้อมมือข้าศึก
 - 2) ได้ปราบข้าศึกศัตรูจนราบคาบ บ้านเมืองมีความสงบสุข ราษฎรได้ทำ
มาหากินถ้วนหน้า
 - 3) บำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง
 - 4) เลี้ยงดูทแกล้วทหารตามความดีความชอบ ด้วยความเที่ยงธรรม
 - 5) ถ้าไม่ได้พระองค์กู้บ้านเมืองไว้ บ้านเมืองของเราจะเป็นอย่างไรก็ยังไม่
รู้ไม่ได้ การที่เรายังคงเป็นเอกราชมาจนทุกวันนี้ ก็เพราะพระองค์ยอม
สละเลือดเนื้อพร้อมด้วยพวกบรรพบุรุษของเรานั้นกู้บ้านเมืองไว้
นับว่าประเทศสยามและคนไทยทุกคนเป็นหนี้บุญคุณของพระองค์อยู่
มากมาย

- ส่วนเสีย
- 1) ทำให้อาณาประชาราษฎร สมณพราหมณาจารย์ ได้รับความเดือดร้อน
ต่างๆ ในปลายรัชกาล ขณะที่พระองค์มีพระสติพินเพื่อน
 - 2) ทำให้พระศาสนาเศร้าหมอง เช่น ทำโทษพระสงฆ์ที่กราบไม่กราบไหว้
พระองค์ และตั้งพระสงฆ์ที่ยอมกราบไหว้ให้เป็นเจ้าพนักงานในกิจ
การต่างๆ ของบ้านเมือง ราษฎรที่นับถือพระพุทธศาสนามีความเศร้า
สลดใจ เพราะเห็นว่าการปฏิบัติในพระพุทธศาสนาปรวนแปรไป
 - 3) ข้าราชการและราษฎรบางคนที่ไม่มีความผิด ก็ให้เอาไปคุมขังและทำ
โทษต่างๆ

และผลสรุปก็คือ

“...เมื่อสรุปความแล้ว ข้าพเจ้าอาจกล่าวได้ว่า พระเกียรติคุณความดีของสมเด็จพระ
เจ้ากรุงธนบุรีนั้น มีน้ำหนักมากกว่าส่วนที่เสียเป็นแน่ ขอให้คนไทยทุกคนจงระลึกถึงคุณูปการ
ของพระองค์ไว้ชั่วกัลปาวสาน...”⁷⁴

⁷³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 41 - 42.

แบบเรียนเล่มนี้จึงเท่ากับเป็นการประมวลเรื่องราวที่เกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจากหลักฐานต่างๆ แล้วผู้เขียนได้เรียบเรียงขึ้นเอง ดังจะเห็นได้จากมีการให้คำอธิบายตลอดจนให้ข้อสรุปเกี่ยวกับพระเกียรติคุณของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ว่ามีมากกว่าด้านลบของพระองค์

ช่วงเปลี่ยนผ่านระหว่างระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตยสถานะของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจึงเริ่มได้รับการยกย่องมากขึ้น เรื่องราวปลายรัชกาลไม่ใช่สิ่งที่ลดพระเกียรติคุณของพระองค์เหมือนดังเช่นสมัยต้นรัตนโกสินทร์ แต่สิ่งที่ได้รับการเน้นย้ำตลอดมาคือ วีรกรรมในการกอบกู้บ้านเมืองของพระองค์ แต่ทั้งนี้ ทั้งหมดได้ดำเนินไปภายใต้บริบทและแนวคิดแต่ละสมัย ที่จะเน้นย้ำเรื่องดังกล่าวไปก็เพื่อวัตถุประสงค์ใดวัตถุประสงค์หนึ่งนั่นเอง

3.2 เชื้อสายสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชกับการจัดการทางการเมืองของราชวงศ์จักรี

การเมืองไทยแบบจารีตนั้นการจัดการกับผู้ที่เป็คู่แข่งหรือเป็นอันตรายต่อความมั่นคงเพื่อให้ได้มาซึ่งอำนาจการปกครองด้วยวิธีการรุนแรงเด็ดขาด เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นบ่อยครั้ง ดังเช่นในสมัยกรุงศรีอยุธยาที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงขึ้นครองราชย์จากการชิงราชสมบัติจากพระศรีสุธรรมราชา ผู้เป็นอา หรือออกพระเพทราชา ขุนนางผู้มีอิทธิพลสูงสุดก็ได้ทำการยึดอำนาจจากเจ้านายขุนนางทั้งหมด หลังจากการสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระนารายณ์ แล้วสถาปนาตนเองเป็นกษัตริย์ ภาวะการณ์ดังกล่าวเกิดขึ้นได้ด้วยเหตุว่าระบบการสืบทอดราชสมบัติยังไม่ได้ถูกกำหนดขึ้นอย่างชัดเจนในการเมืองไทยแบบจารีต การเสด็จขึ้นครองราชย์โดยการปราบดาภิเษกยังคงเป็นสิ่งที่กระทำกันมานับตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาและมาถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ด้วย โดยเฉพาะในสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชและพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ที่ปรากฏความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่าทั้งสองพระองค์นั้น ได้ทรง “ปราบดาภิเษก” ขึ้นเป็นกษัตริย์ วิธีการ ดังกล่าวเป็นเรื่องปกติที่เกิดขึ้นก่อนมีความพยายามที่จะให้แนวคิดแบบ “เอนกชนนิกรสโมสรรสมมติ” เข้ามาเป็นคำอธิบายการขึ้นครองราชย์ของกษัตริย์สมัยรัตนโกสินทร์แทน โดยเป็นแนวคิดของกลุ่มชนชั้นนำรุ่นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา และได้ปรากฏให้เห็นชัดยิ่งขึ้นในการชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ซึ่งกระทำโดยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา...

⁷⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 43.

ราชอาณาจักรที่เปลี่ยนแปลงข้อความเดิมไปเป็นจำนวนมาก⁷⁵ ทั้งนี้ก็เพื่อให้สอดคล้องกับแนวคิดเรื่อง การมอบราชสมบัติให้แก่รัชทายาท

การให้ภาพรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในตอนท้ายว่าเต็มไปด้วยเหตุการณ์วุ่นวายเดือดร้อน จนต้องมีผู้ที่มีมาระดับทุกข์เข็ญนั้นเห็นได้ชัดว่า มีปรากฏอยู่ในงานประวัติศาสตร์นิพนธ์ช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ความไม่เหมาะสมของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในฐานะ กษัตริย์หรือผู้นำเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นจากงานประวัติศาสตร์ที่ผลิตออกมาในช่วงระยะเวลาดังกล่าว คำอธิบายที่มีให้คือ การใช้เหตุผลดังกล่าวเป็นตัวสนับสนุนการขึ้นครองราชย์ของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช การแย่งชิงราชสมบัติถูกนำมาเป็นข้อกล่าวหาในสมัยหลัง ในขณะที่ตามความเป็นจริงแล้ว หากย้อนกลับไปในสมัยกรุงศรีอยุธยา การเปลี่ยนตัวผู้นำด้วยวิธีการรุนแรงนั้นมีปรากฏบ่อยครั้ง และเราอาจถือได้ว่านั่นเป็นลักษณะของระบบการเมืองแบบจารีตที่จำเป็นต้องมีการเลือกสรรผู้นำซึ่งมีคุณลักษณะเป็นบุคคลที่เข้มแข็ง มีความสามารถ และได้รับการสนับสนุนเพียงพอเป็นผู้ปกครอง ในระบบการเมืองการปกครองที่ให้ความสำคัญแก่พระมหากษัตริย์เป็นสิทธิขาดทั้งทางนิติบัญญัติและทางการบริหาร วิธีการดังกล่าวจะได้ผลที่สุดในการที่จะเปลี่ยนแปลงตัวผู้นำเสียใหม่เพราะผู้นำคนเก่านั้นปฏิบัติหน้าที่ไม่เป็นผลสำเร็จ

เพื่อที่จะให้เห็นถึงการกำหนดสถานะของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชหลังจากสถาปนาราชวงศ์ใหม่ สถานภาพของสมาชิกในราชวงศ์เดิมภายใต้ผู้นำใหม่ก็เป็นบทสะท้อนที่ดีประการหนึ่ง ดังนั้นควรที่จะได้พิจารณาวิธีการที่ราชวงศ์จักรีใช้ควบคุมกลุ่มเชื้อสายราชวงศ์ธนบุรีเดิมประกอบ ซึ่งแสดงให้เห็นธรรมชาติทางการเมืองสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้อย่างน่าสนใจ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์นั้น จำเป็นที่จะต้องเร่งสร้างความมั่นคงให้แก่ราชวงศ์ใหม่ ประการหนึ่งที่สำคัญคือการจัดการกับราชวงศ์เดิมในปี พ.ศ.2325 และได้มีการสำเร็จโทษสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี พร้อมพระราชโอรสและเจ้านายขุนนางที่สำคัญๆ ไป และกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเองได้ทูลขอให้ทรงจัดการกับเชื้อสายของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีที่เหลือให้หมดทุกพระองค์ดังความว่า

⁷⁵ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมเกี่ยวกับการชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้ใน จีรพล เกตุจุมพล , “ การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างขององค์ความรู้ของกลุ่มชนชั้นนำสยามรุ่นใหม่ พ.ศ.2367-2468(ศึกษากรณีการชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่4),วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,2539)

...แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรฯ เสด็จลงมาเฝ้า กราบทูลว่าบรรดา บุตรชายน้อยๆของเจ้าตากสินจะขอรับพระราชทานเอาใส่เรือไปลมน้ำเสียให้สิ้น คำ บุราณกล่าวไว้ ตัดหวายอย่าไว้หนามหน่อ ฆ่าพ่ออย่าไว้ลูก ซึ่งจะเลี้ยงไว้หา ประโยชน์ไม่ จะเป็นเสียหนามไปภายหลัง...⁷⁶

แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชก็ไม่ได้ทรงปฏิบัติตามคำขอ ของกรมพระราชวังบวรฯ ดังความปรากฏในพระราชวิจารณ์จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี มีอยู่ว่า

“...นี่ถึงการเก่า เมื่อเวลาเปลี่ยนแผ่นดินครั้งแรก วังหน้าทูลขอจะให้เอาลูกเจ้ากรุง ธนไปลมน้ำเสียตามคำสุภาสิตเขาว่าตัดหวายอย่าไว้หนามหน่อฆ่าพ่ออย่าไว้ลูกแต่วังหลวงทรงเห็น เป็นการดูร้ายเหลือเกินนักไม่ยอมให้ทำ...”⁷⁷

จากการที่ยังมีเชื้อสายสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชหลายพระองค์มีพระชนม์ต่อ มาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์⁷⁸ ประการหนึ่งคือ อาจเป็นสิ่งที่บั่นทอนเสถียรภาพของราชวงศ์ใหม่ได้ เพราะปรากฏว่ามีความพยายามที่จะจัดการกับเจ้านายในราชวงศ์เก่าเพื่อให้อยู่ในสถานะที่ควบคุมได้ ทั้งในรูปแบบของการจัดการขั้นเด็ดขาดและรูปแบบของการประนีประนอมกันของทั้ง 2 ฝ่าย เนื่องจากสถานการณ์ในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้นเป็นช่วงที่การเมืองแบบจารีตของไทยยัง ต้องเร่งสร้างความมั่นคงค่อนข้างมากเพราะเพิ่งเปลี่ยนตัวผู้นำโดยการล้มล้างราชวงศ์เก่าไป อย่างไรก็ตามเชื้อสายพระราชวงศ์ธนบุรีก็ยังคงมีอยู่ หลังจากการสำเร็จโทษสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี พร้อมพระราชโอรส เจ้านาย และข้าราชการ ขุนนางเป็นจำนวนมากไปในปีพ.ศ.2325 เจ้านาย เล็กๆ ที่คงพระชนม์ชีพต่อมาไม่ได้ถูกนำไปลมน้ำตามพระประสงค์ของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทนั้น ด้วยเหตุว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงเห็นว่าการกระทำ เช่นนั้นเป็นการ “ดูร้ายเหลือเกินนัก”⁷⁹ ประกอบกับเจ้านายเหล่านั้นบางพระองค์ก็มีความผูกพัน

⁷⁶ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม2, หน้า459-460.

⁷⁷ จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีและพระราชวิจารณ์ใน พระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า327.

⁷⁸ ดูรายละเอียดของเชื้อสายสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้ในภาคผนวก ค

⁷⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

ส่วนพระองค์อยู่ด้วย ดังกรณีของเจ้าฟ้ากรมขุนกษัตราวุฒิตที่เป็น “หลานตาคนแรก” อย่างไรก็ตาม บรรดาเชื้อสายสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทุกพระองค์ ก็ยังคงถูกควบคุมภายใต้อำนาจการปกครองของเจ้านายในราชวงศ์จักรี โดยปรากฏออกมาในรูปแบบวิธีการเพื่อการควบคุมใน 3 ประการ ดังต่อไปนี้

- การอ้างความมั่นคงทางการเมือง
- การใช้ความสัมพันธ์ทางเครือญาติ
- การใช้ระบบอุปถัมภ์

3.2.1. การอ้างความมั่นคงทางการเมือง

สิ่งที่ผู้นำทางการเมืองเน้นปฏิบัติในทุกยุคทุกสมัยคงหลีกเลี่ยงไม่พ้นการพยายามสร้าง ความมั่นคงให้เกิดขึ้น สำหรับในช่วงต้นรัตนโกสินทร์การปราบดาภิเษกของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโดยมีการสำเร็จโทษเจ้านายในราชวงศ์ธนบุรีไปได้สร้างความมั่นคงทางการเมืองให้กับพระองค์ได้ในระดับหนึ่ง จนเมื่อสิ้นรัชสมัยของพระองค์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยซึ่งขณะนั้นอยู่ในตำแหน่งพระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคลกลับไม่ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ด้วยความราบรื่นแต่อย่างใด เพราะยังต้องตระหนักถึง “คู่แข่ง” คนสำคัญซึ่งมีพระราชอำนาจมาตั้งแต่รัชกาล พระราชบิดาของพระองค์ นั่นคือสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนกษัตราวุฒิต ดังเช่นข้อความในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 1 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่าพระเจ้าแผ่นดินเวียดนามถึงกับมีพระราชสาส์นมาเตือนพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ให้จัดการสถาปนากรมพระราชวังบวรฯ คนใหม่โดยเร็วว่า

...ครั้นมา ณ เดือน 8 ราชทูตญวนเข้ามาถึง เจ้าเวียดนามมีพระราชสาส์น แต่งให้ กวานเทียงดาวกำซาบเจืองคุมสิ่งของเข้ามาทูลเกล้าฯถวาย...กับมีพระราชสาส์น เตือนพระสติเข้ามาด้วยฉบับว่า สมเด็จพระอนุชาธิราชซึ่งเป็นกรมพระราชวังบวรฯ สวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระชราลงทุกวัน ยิ่งแต่พระเจ้า ลูกยาเธอพระเจ้าหลานยาเธอ มีกำลังมากเสมอกันอยู่ การข้างหน้ากลัวจะไม่ เรียบร้อย ขอให้ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร

ขึ้นดำรงตำแหน่งที่กรมพระราชวังบวรฯจะได้มีกำลังและพาหนะมากขึ้น บ้านเมือง
จึงจะเรียบร้อย...⁸⁰

ความดังกล่าว ย่อมแสดงถึงพระราชอำนาจของเจ้าฟ้ากรมขุนกษัตราธิบดี ผู้
เป็นรัชทายาทโดยตรงของราชวงศ์ธนบุรีที่สืบเนื่องกับราชวงศ์ใหม่และยังเป็นที่โปรดปราน
เมตตาสงสารของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จึงได้สถาปนาให้ทรงกรมด้วย
ด้วยเหตุตั้งนั้นเพื่อสร้างความชอบธรรมและความมั่นคงให้กับพระองค์เอง พระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัยต้องดำเนินนโยบายเพื่อจัดการลดบทบาทและอำนาจของเชื้อสาย
พระราชวงศ์ธนบุรีผู้นี้ด้วยวิธีการเด็ดขาดโดยเหตุการณ์เผชิญอำนาจกันของทั้ง 2 ฝ่ายปรากฏ
ออกมาในกรณีกบฏเจ้าฟ้ากรมขุนกษัตราธิบดี

ตามความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ที่ระบุไว้ว่าเมื่อพระยาอนุกิต
ราชา(น้อย) กราบบังคมทูลเรื่องเก็บหนังสือได้ที่ต้นแจงหน้าพระมหาปราสาทและกล่าวฟ้องเจ้าฟ้า
กรมขุนกษัตราธิบดีกับพี่น้องร่วมบิดาเดียวกันอีก 2 คน คือ นายหนูดำ และเจ้าจอมมารดาสำลี
ในกรมพระราชวังบวรมหาเสนาฯผู้รักคบคิดกับขุนนางหลายนายจะชิงราชสมบัติ พระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัยจึงโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าลูกเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ จับกุมทั้งหมด
มาสอบสวน เมื่อได้รับความรับว่าเป็นจริงก็โปรดเกล้าฯ ให้ถอดยศลงเป็นเพียง หม่อมหมื่น แล้วนำไป
ประหารชีวิตพร้อมโอรสธิดาทั้งหมด พร้อมทั้งนายหนูดำ เจ้าจอมมารดาสำลี ขุนนางสิบคน กับ
ข้าในกรมทั้งชายหญิงอีก⁸¹

กล่าวได้ว่ากรณีกบฏและมีการปราบปรามเด็ดขาดนี้เข้าในลักษณะ “ตัดหวายไม่ให้
หนามหน่อ ฆ่าพ่อไม่เลี้ยงลูก” แม้ว่าจะไม่มีหลักฐานอื่นมาแสดงให้เห็นว่ากรมขุนกษัตราธิบดีและ
เจ้านายพี่น้องของพระองค์ได้แสดงความไม่จงรักภักดี นอกจากหนังสือกล่าวโทษดังกล่าว แต่นี่ก็เป็น
การควบคุมอำนาจบุคคลผู้ซึ่งสามารถสร้างผลกระทบต่อความมั่นคงในการขึ้นครองราชย์ได้
นอกจากนี้ ข้อความที่ทรงมีไปถึงพระเจ้าแผ่นดินเวียดนาม และศุภอักษรที่ทรงมีไปถึงเจ้าเมือง
ประเทศราชหัวเมือง ก็ได้แสดงให้เห็นถึงการประกาศว่าพระองค์ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ด้วยความ
ชอบธรรมหลังการปราบกบฏเรียบร้อยดังความว่า

⁸⁰เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่1(กรุงเทพฯ:องค์การตำรา
สภา,2516),หน้า185-186.

⁸¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์,พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่2,หน้า2-3.

... พระราชสาส์นไป ณ วัน6 ฯ 11 ค่ำ จุลศักราช 1171 ปีมเสงเอกศก พระราชสาส์นสมเด็จพระเจ้ากรุงพระมหานครศรีอยุธยาปราบดาภิเษกใหม่ จำเริญพระราชไมตรีมาแจ้งแก่พระเจ้ากรุงเวียตนาม ... เจ้าหมื่นผู้หลานที่เป็นบุตรเจ้าตากแผ่นดินหลัง ซึ่งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระเมตตาชุบเลี้ยง ให้เป็นเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิบดี นั้นหาหมักตัญญูรู้พระเดชพระคุณไม่ คบคิดกับพี่น้องที่ร่วมบิดาเดียวกันสามคน แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ไทยมอญเปนขบถ พิจารณาได้ความ เป็นสัจ จึงให้เสนาบดีไปทูลหาเห็นว่า เป็นคนหาหมักตัญญูไม่ เลี้ยงไว้จะเป็นเสี้ยนศัตรูแผ่นดิน จึงให้ประหารชีวิตเสีย แต่ ณ เดือนสิบขึ้นห้าค่ำแล้ว กรุงพระมหานครศรีอยุธยาทุกวันนี้ก็ราบคาบปรกติเหมือนแต่ก่อน ...⁸²

และความที่มีทรงมีศุภอักษรไปยังเจ้าเมืองประเทศราช 5 แห่งคือ

...ศุภอักษร ถึงเจ้าประเทศราช 5 เมือง เรื่องประหารชีวิตหม่อมหมื่นกับพรรคพวก..มาถึงพระเจ้าเชียงใหม่ พระเจ้าเมืองหลวงพระบาง เจ้าเวียงจันทร์ เจ้านครจำปาศักดิ์ พระอุไทยราชาธิราช ...หม่อมหมื่นซึ่งเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิบดีคบคิดกับอ้ายบุญนาค อ้ายกระต่าย อ้ายอวน อ้ายทอง อ้ายถ่อ อ้ายโดด อ้ายเมือง อ้ายมี อ้ายผา สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จสู่สวรรคตแล้วจะชิงเอาราชสมบัติให้จงได้... ให้ถามหม่อมหมื่นๆ ก็รับเป็นสัจสมคำอ้ายมีชื่อทั้งสิ้น จึงให้ลูกขุนไปทูลหาโทษ ตามบทพระอัยการประหารชีวิตหม่อมหมื่นกับอ้ายมีชื่อทั้งชายหญิง 40 คนมิให้ดูเยี่ยงอย่างกัน...⁸³

นอกจากกรณีเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิบดีที่มีความผิดในฐานะกบฏแล้ว ยังมีอีกเหตุการณ์หนึ่งซึ่งเชื้อสายของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้ถูกประหารชีวิตเช่นกันในอีกไม่กี่ปีถัดมาแต่ด้วยข้อหาหลักกลายเป็นชู้กับเจ้าจอมในวังหลวง นั่นคือเจ้าฟ้าทศโกษาหรือ พระอินทรอภัย ดังความปรากฏในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 2 ว่า

⁸² จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ.1171-1173, หน้า76-77.

⁸³ เรื่องเดียวกัน, หน้า12-14.

...ในปีกุนนั้น คุณไพบุตรเจ้ากรุงธนบุรี ครั้นเติบโตใหญ่ขึ้นก็เรียนวิชาแพทย์ชำนาญ ชำนาญ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้เป็นที่พระอินทร์อำไพอยู่ในกรมหมอ ได้รับราชการเข้าไปรักษาไข้ในพระราชวังเป็นนิตย์ คิดมิชอบมิได้รู้พระเดช พระคุณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลักลอบทำชู้ด้วยเจ้าจอมอ่อน จอมอ้อม จอมไม้เทศ กับทนายเรือคนหนึ่ง โขลนคนหนึ่ง โปรดให้พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ชำระเป็นสัตย์ สั่งให้ลงพระราชอาชญาแล้วประหารชีวิตเสียทั้งชายหญิง ...⁸⁴

จากเหตุการณ์ทั้ง 2 ครั้งซึ่งมีบทสรุปที่เด็ดขาดและมีการประหารชีวิตเชื้อสายพระราชวงศ์เก่าครั้งใหญ่ ก็ได้ช่วยสร้างความมั่นคงให้แก่พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรีได้ในอีกระดับหนึ่ง นอกจากนี้ใช้มาตรการรุนแรงแล้วการนำเอาเชื้อสายของราชวงศ์เก่าองค์อื่นๆ ให้เข้ามาอยู่ในความควบคุมนั้นได้ถูกดำเนินไปในรูปแบบของการสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติด้วย

3.2.2 การใช้ความสัมพันธ์ทางเครือญาติ

วิธีการนี้ได้ถูกดำเนินไปโดยทางเจ้านายราชวงศ์จักรีได้เข้ามาเกี่ยวพันในลักษณะของเครือญาติกับบรรดาเจ้านายในพระราชวงศ์ธนบุรี โดยผ่านการรับเอาธิดาของเจ้านายราชวงศ์เก่ามาเป็น บาทบริจาริกา กล่าวได้ว่าลักษณะดังกล่าวนี้ย่อมสร้างความใกล้ชิดให้เกิดขึ้นทั้ง 2 ฝ่ายได้ในอีกระดับหนึ่ง แม้ว่าความสัมพันธ์ดังกล่าวจะไม่ใช้หลักประกันในการสร้างความมั่นคงทางการเมืองได้เสมอไปดังเช่นตัวอย่างของพระองค์เจ้าหญิงลำสิ่ววรรณที่เป็นพระชายาในกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ เป็นเจ้าจอมคนโปรดมีพระโอรสธิดาถึง 5 พระองค์ ก็ยังต้องรับโทษในข้อหาสมรู้ร่วมคิดเป็นกบฏกับ เจ้าฟ้ากรมขุนภานุรัตนอุทัยในต้นรัชกาลที่ 2

ทว่าวิธีการใช้ความสัมพันธ์ทางเครือญาติก็ยังปรากฏให้เห็นโดยทั่วไปเพื่อผลอันอำนาจของทั้ง 2 ฝ่าย เช่น เจ้าฟ้าหญิงปิยจุปาปี เป็นพระชายาของเจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณุกาฬราชสกุลอิศราวงกูร ณ อยุธยา คุณพลับ ธิดาของเจ้าฟ้าชายทัตพงศ์(พระพงษ์นรินทร์) ได้เป็นชายาของ กรมหมื่นภูมินทรภักดีพระโอรสในรัชกาลที่ 3 ต้นราชสกุล ลดาวัลย์ ณ อยุธยา คุณน้อย ธิดาของเจ้าฟ้าชายทัตไทย (พระอินทร์ภัย) ก็ได้เป็นเจ้าจอมมารดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า

⁸⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 75.

เจ้าอยู่หัว มีพระโอรสเป็นต้นราชสกุล นพวงศ์ ณ อยุธยา และ สุประดิษฐ์ ณ อยุธยา เหล่านี้เป็นต้น
 ดังนั้นพระราชโอรสธิดาที่ประสูติใหม่จึงเป็นเชื้อสายของทั้ง 2 ราชวงศ์ และเกิดการนับเนื่องเป็น
 พระญาติวงศ์ขึ้น ดังจะปรากฏว่ามีเชื้อสายสกุลที่เกี่ยวข้องกันทั้งราชวงศ์ธนบุรีและราชวงศ์จักรี
 เป็นจำนวนมาก ในขณะที่มีสกุลสายตรงของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชอยู่เพียง 8
 สกุล⁸⁵ ดังนี้

สกุลสายตรง มีทั้งหมด 8 สกุล คือ

1.สินสุข	วงศ์สมเด็จพระมหาอุปราช
2.อินทรโยธิน	วงศ์สมเด็จพระมหาอุปราช
3.พงษ์สิน	วงศ์สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายทัศพงศ์
4.ศิลานนท์	วงศ์สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายศิลา
5.รุ่งไพโรจน์	วงศ์สมเด็จพระเจ้าฟ้าชาายนเรนทรราชกุมาร
6.โกมารกุล ณ นคร	วงศ์เจ้าพระยานครน้อย
7.ณ นคร	วงศ์เจ้าพระยานครน้อย
8.จาดุรงคกุล	วงศ์เจ้าพระยานครน้อย

นอกจากนี้ยังมีสกุลที่สืบเนื่องทางฝ่ายหญิงอีก ซึ่งเกิดจากการแต่งงาน และเกี่ยว
 ข้องเป็นเครือญาติกันในภายหลัง

สกุลที่สืบเนื่องทางฝ่ายหญิง มีทั้งสิ้น 34 สกุล⁸⁶ คือ

1.อิศรเสนา ณ อยุธยา	2.อิศรางกูร ณ อยุธยา
3.นพวงศ์ ณ อยุธยา	4.สุประดิษฐ์ ณ อยุธยา
5.ศรีธวัช ณ อยุธยา	6.วัฒนวงศ์ ณ อยุธยา
7.ภาณุมาศ ณ อยุธยา	8.กาญจนวิชัย ณ อยุธยา
9.पालกวงศ์ ณ อยุธยา	10.เสนีวงศ์ ณ อยุธยา
11.กุญชร ณ อยุธยา	12.ชุมสาย ณ อยุธยา

⁸⁵ มุลินีอิอนุรักษโบริาณสถานในพระราชวังเดิม,สารานุกรมพระราชประวัติสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช
 (กรุงเทพฯ:บริษัท ฟาอภัย จำกัด,2540),หน้า218.

⁸⁶ เรื่องเดียวกัน,หน้า220.

13.ลดาวัลย์ ณ อยุธยา	14.สุริยกุล ณ อยุธยา
15.พนมวัน ณ อยุธยา	16.เทพหัสดิน ณ อยุธยา
17.กมลาศน์ ณ อยุธยา	18.รัตนภาณุ
19.บุณนาค	20.แสงชูโต
21.ศรีเพ็ญ	22.วิภาตะศิลปิน
23.บุรานนท์	24. ศรียาภัย
25.ลักษณสุด	26.สุวงศ์
27.บุรณศิริ	28.สุขกสิกร
29.มิตรกุล	30.แดงสว่าง
31.สายะศิลป์	32.แสงต่าย
33.ธรรมสโรช	34.จุลติลก
35.รัตนโกศ	

การที่เชื้อสายของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้เข้าไปเกี่ยวพันเป็นพระญาติกับทางเจ้านายในราชวงศ์จักรี ความสัมพันธ์ดังกล่าวอาจช่วยลดความขัดแย้งซึ่งอาจเกิดขึ้นได้ในอีกชั้นหนึ่ง อย่างไรก็ตามการสร้างความเป็นราชินิกุลหรือราชสกุลก็ไม่ใช่วิธีการที่ครอบคลุมปัญหาได้ ทั้งหมด เนื่องจากว่า วิธีการนี้อาจถูกจำกัดให้เกิดขึ้นได้เฉพาะทางสายเจ้านายฝ่ายหญิงเป็นส่วนมาก ในขณะที่ระบบเครือญาติในสังคมไทยนั้นมีการนับญาติที่เป็นวงกว้างจึงให้ความสำคัญกับทั้งทางฝ่ายชายและฝ่ายหญิง ดังนั้นการจะควบคุมเชื้อสายราชวงศ์เก่าอีกบางส่วนซึ่งไม่ได้เข้าไปเกี่ยวพันกับเจ้านายราชวงศ์จักรีในฐานะเครือญาติ หรือไม่ได้เห็นความสัมพันธ์ตรงนี้เป็นเรื่องสำคัญนักก็ได้ปรากฏออกมาในวิธีการของอีกระบบหนึ่งที่อาศัยความผูกพันการตกลงร่วมกันระหว่างตัวบุคคล นั่นคือการใช้ระบบอุปถัมภ์ ซึ่งได้ช่วยให้ทางราชวงศ์ใหม่สามารถควบคุมบรรดาเชื้อสายราชวงศ์เก่าได้อย่างรอบด้าน

3.2.3 การใช้ระบบอุปถัมภ์

ความหมายของระบบอุปถัมภ์ในที่นี้ อาจให้คำจำกัดความได้ว่า เป็นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลที่ไม่ใช่ญาติแต่อยู่ในฐานะที่ผู้หนึ่งเป็นผู้อยู่เหนือกว่าอีกผู้หนึ่ง คำอธิบายที่อาจดีที่สุด

คือ “ความเป็นมิตรโดยที่ฝ่ายหนึ่งมีฐานะต่ำกว่า”⁸⁷ “ความเป็นมิตร” ในที่นี้จึงเป็นเสมือนเครื่องมือเพื่อให้ได้มาซึ่งวัตถุประสงค์บางอย่าง เป็นความสัมพันธ์ส่วนตัวที่มีการแสวงหา และเป็นลักษณะที่เลื่อนไหลในสังคมไทยโดยปรากฏออกมาในการเข้าเป็นพวกพ้องหรือพึงพอใจยอมรับสถานะของอีกฝ่ายหนึ่ง

เชื้อสายของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชหลายพระองค์ที่เข้ารับราชการในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เชื้อสายเหล่านี้ล้วนอยู่ภายใต้ระบบอุปถัมภ์กับทางราชวงศ์จักรี นั่นคือการปฏิบัติภารกิจที่ได้รับมอบ เพื่อให้ได้มาซึ่งผลประโยชน์ตามความต้องการของแต่ละคน อาจเป็นรูปแบบของความเจริญก้าวหน้าในหน้าที่การงาน เกียรติยศ ตลอดจนการดำรงชีวิตอยู่อย่าง “เป็นปกติสุข” ดังกรณีของพระพงศ์นรินทร์⁸⁸ พระบำเรอราช⁸⁹ พระยาสมมติบาล⁹⁰ ซึ่งเป็น “แพทย์หลวง” แม้จะเป็นตำแหน่งที่สามารถกระทำการที่เป็นคุณเป็นโทษแก่พระราชวงศ์ใหม่ได้ แต่ด้วยบทลงโทษที่รุนแรงสำหรับผู้ที่กระทำผิดในการรักษาโรค ดังความในกฎหมายพนักงานโสตเสวยในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในปีพ.ศ.2359 มีว่า

...เจ้าพนักงานพระโสตเสวย ถ้าเป็นพระโสตแทงให้พนักงานใส่หีบๆ ใส่ถุงปิดตรา ถ้าเป็นพระโสตน้ำใส่โถขวดแก้วๆ ใส่ถุงปิดตราจงมั่นคง ถ้าเจ้าพนักงานมิเชื่อไว้ดังนี้โทษเขียน อนึ่ง ถ้าจะประกอบพระโสตอย่าประมาท ต้องให้บริสุทธิ์

⁸⁷ หม่อมราชวงศ์อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์พ.ศ.2325-2416(กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์ณศ,2518)หน้า176.

⁸⁸ พระนามเดิม เจ้าฟ้าชายทัศนพงศ์ ในตำราพระโสตในรัชกาลที่ 2 กล่าวว่า “จึงมีพระราชโองการมาณพระบัณฑูรสุรสีห์นาทคำรัสสั่งพระพงศ์อมรินทร์ราชินิกุล ให้สืบเสาะหาตำรายาลักษณะโรคทั้งปวง” และสมเด็จพระอมรินทราบรมราชธานีนาทได้ทรงอธิบายว่า “ พระพงศ์อมรินทร์ราชินิกุลคือพระพงศ์นรินทร์ราชินิกุล เป็นพระโอสถของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เวลาเข้ารับราชการเป็นใหญ่อยู่กรมหมอ” อ้างใน ตำราพระโสตครั้งรัชกาลที่ 2 (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในพิธีบูชาครู ประจำปีพ.ศ.2516 ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม,2516), หน้า คำนำ.

⁸⁹ พระนามเดิม พระองค์เจ้าหนูแดง พระราชนิพนธ์ของพระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์ พระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้กล่าวถึงไว้ว่า “มีคำเล่ากันว่าพระบำเรอราช(หนูแดง) ระบุไว้ทำยว่าเป็นบุตรขุนหลวงตาก เป็นผู้รู้คัมภีร์แพทย์ ได้เรียบเรียงตกแต่งไว้มาก” อ้างใน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์, “เรื่องของหมอ” ,ลัทธิธรรมนิยมต่างๆ ภาคที่4 (กรุงเทพฯ:คลังวิทยา,2505),หน้า9.

⁹⁰ พระนามเดิม พระองค์เจ้าละมั่ง รับราชการเป็นหมอลหลวง และมีชื่อเป็นผู้ร่วมแต่งโคลงทำฤาษีตัดตนที่วัดพระเชตุพนฯ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่3 ,อ้างใน ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น บุญณสิริ),2517),หน้า38.

ถ้ามีบริสุทธิผู้ประกอบโทษเสียแต่มีมือ ถ้าจะประกอบพระโศกนั้นอย่าให้ผู้อื่น นอกกว่าผู้กำกับเข้าไปนั่งใกล้เคียงเป็นอันขาด ถ้าผู้อื่นจะเข้าไปนั่งใกล้เคียงไซ้ร ผู้เข้าไปใกล้แลเจ้าพนักงานโทษเสียบริราชบาท ถ้าประกอบพระโศกให้เศร้า หมองมีมณฑิลอุปทวะไซ้รโทษถึงตาย อนึ่งผู้ใดเข้าไปใกล้เคียงทำให้พระโศก เป็นมณฑิลอุปทวะได้ไซ้ร มีผู้ทำและเจ้าพนักงานโทษถึงตาย ถ้าเจ้าพนักงานแสรัง แกล้งประกอบให้เป็นมณฑิลอุปทวะโดยตนไซ้รโทษตายทั้งโคตร อนึ่งพระโศก ประกอบแล้วให้ผู้แต่งแลผู้กำกับเทียบทาบดูให้สนิทจงดี ถ้ามีสนิท ผิดข้อใดไซ้ร โทษผู้แต่งผู้กำกับเทียบทาบนั้นดูจกกันทุกข้อ...⁹¹

การที่แพทย์หลวงเชื้อสายพระราชวงศ์ธนบุรีทุกพระองค์ก็ได้รับความไว้วางใจในการ ปรงยาถวายเป็นและชำระตำราพระโศกขนานต่างๆ ซึ่งถือเป็นหน้าที่สำคัญ ย่อมแสดงถึงการปฏิบัติ หน้าที่ของทุกพระองค์โดยไม่ขาดตกบกพร่องต่อผู้ซึ่งอยู่ใน “ฐานะที่เหนือกว่า” นั่นเอง

นอกจากนี้แล้วยังมีตัวอย่างของกรณีพระองค์เจ้าชายอรนิกา หรือคุณหนูดำที่แม่ไม่ ได้เข้ารับราชการมีบรรดาศักดิ์ แต่ก็ได้รับการอุปถัมภ์ โดยเข้ารับใช้กรมพระราชวังบวรมหาเสนาฯ รัชกาลที่ ๕ ตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โดยทำหน้าที่ในเรื่องการค้า สำเนาจมีกำไรจากการทำการค้ามาถวายเป็นพระราชวังบวรฯ ถึงขนาดว่ามาในสมัยรัชกาลของ สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น กรมพระราชวังบวรฯ ไม่จำเป็นต้องรับพระราชทานเบี้ยหวัด จากวังหลวง เพราะไม่ทรงขัดสนเรื่องเงินทองแต่อย่างใด⁹²

อย่างไรก็ตาม หน้าที่ต่างๆ ที่บรรดาเชื้อสายของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชหัด รับก็ไม่ได้เป็นหน้าที่เกี่ยวข้องกับการบริหารบ้านเมืองแต่อย่างใด ดังนั้นอำนาจที่ผู้นำในราชวงศ์จักรี จัดสรรให้จึงไม่ใช่อำนาจทางการเมืองที่จะส่งผลต่อความมั่นคง แต่เป็นหน้าที่ในด้านอื่นเช่นการ แพทย์ การคลัง ซึ่งไม่เปิดโอกาสให้กระทำการทางการเมืองใดๆ ได้ง่ายนัก

⁹¹ ประโชติ เปล์งวิทยา, ภาสัชกรแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ในรอบ 200 ปี(กรุงเทพฯ:จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ,2526),หน้า112.

⁹² “หนังสืออนุสรณ์พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงพิสุน์พาณิชยลักษณะณ์ (หม่อม หลวงเพ็ญยศ อิศรเสนา) พ.ศ.2524”, ศิลปวัฒนธรรม 7 (ธันวาคม 2528),หน้า63.

เชื้อสายของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่เข้ารับราชการนั้นคือผู้ที่ต้องปฏิบัติหน้าที่ด้วยกำลังความสามารถของตนเอง เป็นเรื่องเฉพาะบุคคลที่ไม่จำเป็นต้องคำนึงถึงภูมิหลังหรือความเกี่ยวข้องกันในลักษณะเครือญาติกัน หรืออาจกล่าวได้ว่าระบบเครือญาติเองก็ได้อาศัยความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์นี้เป็นจุดเริ่มต้นก่อนที่จะพัฒนาไปเป็นความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติ เพราะการรับรู้ถึงสถานะของผู้เหนือกว่าและผู้มีอำนาจน้อยกว่านั้นเป็นสิ่งที่มิได้อยู่ทั่วไปในสังคมที่ผู้คนมีสถานะไม่เท่าเทียมกัน ในขณะที่การเกี่ยวข้องเป็นเครือญาติกันนั้นอาจเกิดเฉพาะกับคนบางกลุ่มและเป็นสิ่งที่ต้องสร้างขึ้นมาจากทีหลัง ลักษณะของการควบคุมโดยใช้วิธีสร้างความสัมพันธ์ภายใต้ระบบอุปถัมภ์นี้เป็นวิธีที่สามารถสร้างความพึงพอใจซึ่งกันและกันได้เป็นวงกว้าง เพราะเป็นลักษณะที่ขึ้นอยู่กับบุคคลแต่ละคนว่าจะเลือกแนวทางปฏิบัติสำหรับตัวเองได้อย่างไรในสถานการณ์ต่างๆ ซึ่งก็ทำให้การควบคุมเชื้อสายพระราชวงศ์ธนบุรีที่มีการขยายตัวออกไปกระทำได้อย่างรอบด้านและครอบคลุมทั่วถึง

จากการพิจารณาถึงวิธีการที่จะควบคุมอำนาจของเชื้อสายสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนั้นจะพบว่าได้ดำเนินไปทั้งในด้านที่ต้องจัดการอย่างเด็ดขาดในกรณีที่มีเหตุจูงใจเพียงพอว่าอาจเกิดเหตุการณ์ต่อพระราชอำนาจและความมั่นคงของพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรี และในด้านที่ประนีประนอมโดยเอาลักษณะของความทางเครือญาติและการใช้ระบบอุปถัมภ์เข้ามาเป็นตัวควบคุม ความสำนึกในเชื้อสายของตนเองและพวกพ้องซึ่งถูกราชวงศ์ใหม่ดัดล้างไปนั้น แม้อาจตีความได้ว่ามีตัวอย่างให้เห็นในกรณีกบฏซึ่งเกิดขึ้นหลังการสิ้นพระชนม์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ดังกรณีของเจ้าจอมมารดาสำลีวรรณซึ่งกล่าวตอบเมื่อกรมพระราชวังบวรฯ รับสั่งถามความจริงว่าเป็นกบฏหรือไม่ โดยกล่าวว่า “พ่อเขาก็ฆ่า พี่น้องเขาจะเอาไปฆ่า ตัวเองจะอยู่ไปทำไม”⁹³ แสดงถึงความเจ็บแค้นซึ่งมีอยู่ในความรู้สึกได้เป็นอย่างดี

แต่ในขณะเดียวกันอีกแง่หนึ่งการก่อกบฏก็เป็นการแข่งขันกันทางการเมืองในสังคมแบบจารีต การรัฐประหารชิงราชสมบัติในสังคมซึ่งไม่มีการกำหนดตัวรัชทายาทแน่นอน นั่นคือการเลือกสรรผู้นำแบบหนึ่ง ตำแหน่งพระมหากษัตริย์จึงสามารถช่วงชิงกันได้ด้วยการใช้กำลัง⁹⁴ อย่างไรก็ตามกรณีดังกล่าวก็ยุติลงด้วยวิธีการที่รุนแรงเด็ดขาดตามคำกล่าวของเจ้านายราชวงศ์จักรี

⁹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 62.

⁹⁴ วิลาสวงศ์ พงศบุตร, “การสืบราชสมบัติ” ,ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 รัชกาลที่ 4 - พ.ศ. 2475 (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี, 2525), หน้า 3.

ที่ว่า “ตัดหวายไม่ให้หนามหน่อ ฆ่าพ่อไม่เลี้ยงลูก”⁹⁵ เชื่อสายพระราชวงศ์ที่เหลือแม้จะไม่ปรากฏว่ามีปฏิกริยาในทำนองแข็งข้อต่อเจ้านายราชวงศ์ใหม่อีก นั่นก็เป็นเพราะความสัมพันธ์ทางเครือญาติ และการอยู่ใต้ระบบอุปถัมภ์ได้เข้าไปมีบทบาทในการช่วยควบคุม แสดงให้เห็นถึงความสำเร็จของทางด้านราชวงศ์จักรี ที่สามารถสถาปนาอำนาจ และความมั่นคงให้เกิดขึ้นมากที่สุดเท่าที่จะกระทำ

ได้

ดังนั้นเหตุการณ์สมัยต้นรัตนโกสินทร์จึงดำเนินไปตามธรรมชาติทางการเมืองที่มีการปรับเปลี่ยนผู้นำ และอำนาจใหม่ พร้อมกันนั้นก็มีการประสานกันระหว่างราชวงศ์เดิมกับราชวงศ์ใหม่ ทั้งนี้เพื่อนำมาซึ่งความมั่นคงสูงสุดในทางการเมือง สถานะของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจึงถูกลดพระเกียรติลงไป เชื่อสายราชวงศ์ธนบุรีของพระองค์ก็เช่นเดียวกัน นี่คือการที่ดำเนินไปไม่ต่างไปจากการช่วงชิงอำนาจในสมัยกรุงศรีอยุธยา เพื่อที่จะหาผู้นำซึ่งเหมาะสม แต่ทว่าการกำหนดสถานะของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนั้น ไม่ได้แปรเปลี่ยนด้วยธรรมชาติทางการเมืองเพียงอย่างเดียว มีสิ่งพิเศษที่ทำให้สถานะของพระองค์มีข้อแตกต่างไปจากกษัตริย์องค์อื่นๆ ในอดีต นั่นคือ วัตรกรรมการกอบกู้บ้านเมือง ซึ่งเป็นสิ่งที่พระราชพงศาวดารสมัยต่างๆ ปฏิเสธหรือเพิกเฉยไม่กล่าวถึงไม่ได้

การขึ้นมาใช้อำนาจแทนที่ของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชนั้นก็ได้นำไปรดให้มีการจัดระบบทางการเมืองที่เหมาะสมใหม่ สิ่งที่เห็นได้ชัดประการหนึ่งคือการชำระพระราชพงศาวดารในรัชสมัยของพระองค์ จากข้อมูลในหลักฐานร่วมสมัยนั้น สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงไม่ได้รับการยกย่องหรือมีสถานะเทียบเท่ากับพระมหากษัตริย์ในสมัยกรุงศรีอยุธยา หรือในราชวงศ์จักรี นั่นเป็นเพราะความจำเป็นทางการเมืองที่ต้องมีการรักษาไว้ซึ่งความชอบธรรมของพระราชวงศ์ใหม่ ดังนั้น การพูดถึงพระปรีชาสามารถของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจึงไม่ค่อยมีปรากฏการณ์เน้นย้ำมากนัก และมักเน้นถึงเหตุการณ์ในปลายรัชกาลที่มีการสำเร็จโทษพระองค์ เหล่านี้เป็นลักษณะที่พบได้ตลอดสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

อย่างไรก็ตาม การคลี่คลายทางความคิดดังกล่าวได้เปลี่ยนแปลงไปบ้างในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีการให้ความสำคัญกับวัตรกรรมการกู้บ้านเมืองมากขึ้น ทั้งนี้ก็ด้วยบริบทของบ้านเมืองขณะนั้น คือการเผชิญหน้ากับมหาอำนาจตะวันตกจึงต้องมีการนำบุคคลในอดีตมาพูดถึง ทว่าภาพรวมของการกำหนดสถานะภาพของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชก็ยังคงดำเนินไป ภายใต้การรักษาความชอบธรรมทางการเมืองของราชวงศ์จักรีให้คงอยู่ ดังนั้น ใน

⁹⁵ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม2, หน้า459-460.

สมัยรัตนโกสินทร์ก่อนมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองในพ.ศ.2475 สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเองแม้จะทรงดำรงสถานภาพเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์หนึ่ง แต่การถวายพระเกียรติยศแด่พระองค์ก็ได้ถูกปรับเปลี่ยนไปตลอด ตามสภาพการณ์ทางการเมือง และแนวคิดในสังคม ก่อนที่จะมีการถวายพระเกียรติยศอย่างสูงสุดในเวลาต่อมา เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตย

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 4

สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในสมัยหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง (พ.ศ. 2475-2497)

4.1 สภาพการณ์ก่อนการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ พ.ศ.2497

4.1.1 แนวคิดทางการเมือง

ในพ.ศ.2475 มีข้าราชการทหารและข้าราชการพลเรือนกลุ่มหนึ่ง ได้ก่อการปฏิวัติขึ้น โดยทำการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มาสู่ระบอบประชาธิปไตย โดยมีพระมหากษัตริย์อยู่ภายใต้รัฐธรรมนูญ สาเหตุจากการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเกิดจากอิทธิพลของการมีแนวความคิดในเรื่องการปกครองระบอบประชาธิปไตยแบบตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในหมู่ข้าราชการที่ได้รับการศึกษาจากยุโรป ประกอบกับฐานะทางเศรษฐกิจ การเงินการคลังของประเทศเกิดทรุดลง ซึ่งเป็นผลมาจากภาวะเศรษฐกิจตกต่ำของโลกอันเนื่องมาจากสงคราม เป็นเหตุให้รัฐต้องตัดรายจ่ายในด้านต่างๆ ลงเป็นจำนวนมาก ซึ่งรวมไปถึงเงินเดือนของข้าราชการฝ่ายต่างๆ ด้วย จึงเกิดความไม่พอใจขึ้นมาเป็นวงกว้าง ที่รัฐไม่สามารถแก้ไขปัญหาต่างๆ ได้

เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองนั้น คณะผู้ก่อการซึ่งเรียกตัวเองว่า “คณะราษฎร” ได้ตั้งรัฐบาลขึ้นมา โดยมีพระยามโหตรณินธิธาดา เป็นนายกรัฐมนตรีคนแรก มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติธรรมนูญแผ่นดินสยามชั่วคราว เมื่อวันที่ 27 มิถุนายน พ.ศ.2475 และรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยาม วันที่ 10 ธันวาคม พ.ศ.2475 ให้รูปแบบการปกครองระบบรัฐสภา ประกอบด้วยสภานิติบัญญัติกับคณะรัฐมนตรี ทำหน้าที่บริหารประเทศ¹

นับตั้งแต่การสิ้นสุดของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ในปีพ.ศ.2475 มีแนวคิดทางการเมืองประการหนึ่งที่ดำเนินไปอย่างเข้มข้นในช่วงระยะเวลาเริ่มต้นของกรปกครองระบอบประชาธิปไตย นั่นก็คือแนวคิดชาตินิยม การได้ศึกษาแนวคิดทางการเมืองในช่วงเวลาดังกล่าวย่อมจะมีส่วนช่วยอธิบายให้เข้าใจถึงพฤติกรรมทางการเมืองที่ปรากฏในระบอบนั้นด้วย

¹ ดูรายละเอียดเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475ได้ใน เอ.บัทสัน,เบนจามิน, อวสานสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสยาม(กรุงเทพฯ:มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์,2543).

การสร้างแนวคิดชาตินิยมขึ้นในสังคมไทยนั้นไม่ได้เพิ่งเกิดขึ้นครั้งแรกในสมัยเปลี่ยนแปลงการปกครอง สังคมไทยได้มีแนวคิดดังกล่าวอย่างชัดเจนตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 สาเหตุของการสร้างแนวคิดชาตินิยมในสมัยรัชกาลที่ 6 นั้นได้แก่ การต่อต้านอิทธิพลทางเศรษฐกิจของคนจีนในประเทศ โดยการประกาศใช้พระราชบัญญัติสัญชาติขึ้นใน พ.ศ.2454 โดยกำหนดให้คนที่เกิดในราชอาณาจักรไทยเป็นคนมีสัญชาติไทย เพื่อให้ลูกหลานคนจีนในไทยมีสัญชาติไทยทั้งหมด พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร พ.ศ.2461 มีไว้เพื่อให้ทางราชการสามารถควบคุมโรงเรียนจีน ไม่ให้เป็นแหล่งเผยแพร่แนวคิดชาตินิยมของจีนได้ สำหรับการสร้างความรู้สึกชาตินิยมในหมู่คนไทยนั้น รัชกาลที่ 6 ทรงมีบทบาทสำคัญในการปลูกฝังประชาชนให้มีความสามัคคี รักชาติ ภาคภูมิใจในชาติ และมีความจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ โดยทรงเปลี่ยนรูปแบบธงชาติ จากธงที่มีพื้นสีแดงและมีรูปช้างเผือกอยู่ตรงกลางมาเป็นธงไตรรงค์ นอกจากนี้ยังได้พระราชนิพนธ์บทละครปลุกใจ บทความ และมักมีพระบรมราโชวาทที่มีเนื้อหาไปในทางส่งเสริมแนวคิดชาตินิยม เป็นต้น²

ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองมาสู่ระบอบประชาธิปไตยแล้ว คณะผู้ก่อการปฏิวัติต้องประสบปัญหาสำคัญสองประการในการดำเนินการนั้นคือ การถูกต่อต้านจากกลุ่มผู้สูญเสียอำนาจ และเกิดการแตกแยกกันเองในกลุ่มผู้ก่อการ จากสาเหตุทั้งสองประการดังกล่าวการเมืองไทยในช่วงหลังพ.ศ.2475 จึงไม่มีเสถียรภาพ เห็นได้จากการเกิดรัฐประหารขึ้นภายใต้การนำของพระยาพหลพลพยุหเสนา เมื่อวันที่ 20 มิถุนายน พ.ศ.2476 ต่อมาเกิดกบฏขึ้นภายใต้การนำของพระองค์เจ้าบรมวงศ์เธอในวสันตผล ปี่เดียวกัน และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 ทรงสละราชสมบัติ เมื่อวันที่ 6 มีนาคม พ.ศ.2477 ท่ามกลางความผันผวนทางการเมืองดังกล่าว คณะราษฎรได้สนับสนุนให้นายพันเอก หลวงพิบูลสงคราม³ ขึ้นเป็นนายกรัฐมนตรี ในวันที่ 10 ธันวาคม พ.ศ.2481 เนื่องจากเป็นนายทหารที่มีบทบาทสำคัญมากที่สุดในขณะนั้น⁴

² ม.ล.จูลดา งอนรอด, “กำเนิด และความเป็นมาของลัทธิชาตินิยมในประเทศไทย” ,วิทยานิพนธ์ปริญญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต สาขารัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2513 ,หน้า50-52.

³ ต่อมา คือ จอมพล ป. พิบูลสงคราม

⁴ ทินพันธุ์ นาคะตะ, ประวัติศาสตร์สังคมและการเมืองไทย หน่วยที่11(กรุงเทพฯ:มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช,2544),หน้า 597.

การอยู่ในอำนาจทางการเมืองในช่วงแรกภายใต้การนำของหลวงพิบูลสงคราม (พ.ศ.2481 – 2487) นับว่ามีความมั่นคงมาก เนื่องจากค่อนข้างได้รับการสนับสนุนจากหลายฝ่าย โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากฝ่ายทหาร ในช่วงเวลาดังกล่าว หลวงพิบูลสงครามได้ดำรงตำแหน่งสำคัญๆ หลายตำแหน่ง คือ ตำแหน่งนายกรัฐมนตรี รัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย และตำแหน่งผู้บัญชาการทหารสูงสุด จึงทำให้เป็นบุคคลที่กุมอำนาจส่วนใหญ่ในการบริหารประเทศ ยากที่จะมีผู้คัดค้านได้⁵

อย่างไรก็ตาม จอมพล ป.พิบูลสงคราม ยังต้องการการสนับสนุนจากประชาชน ด้วยโดยอาศัยวิธีการปลูกฝังความรู้สึกชาตินิยมให้เกิดขึ้น เพื่อจะได้ใช้ประชาชนเป็นพลังสนับสนุนรัฐบาลต่อไป กล่าวคือ ต้องการจะใช้แนวคิดชาตินิยมเป็นเครื่องมือสนับสนุนนโยบาย และการปฏิบัติงานของรัฐบาล ทั้งภายในและภายนอกประเทศ รวมทั้งต้องการจะชักจูงประชาชนให้ปฏิบัติตามนโยบายของรัฐบาลนั่นเอง ทั้งนี้ เพราะจอมพล ป.พิบูลสงคราม ได้มองเห็นความจำเป็นที่จะต้องสร้างฐานพลังทางการเมืองที่มั่นคงให้แก่ผู้นำกลุ่มใหม่ เพื่อลดความสำคัญของสถาบันพระมหากษัตริย์ลง จึงต้องอาศัยแนวทางทหารนิยมและชาตินิยมมาเป็นเครื่องมือ⁶ ตัวจอมพล ป.พิบูลสงครามเองได้ใช้แนวคิดชาตินิยม มาเป็นเครื่องมือในหลายๆ ประการ เช่น ในการพัฒนาประเทศ ในการเรียกร้องดินแดนคืนจากฝรั่งเศส ในการต่อต้านอิทธิพลทางวัฒนธรรมของญี่ปุ่นช่วงสงครามมหาเอเชียบูรพา และในการต่อต้านอิทธิพลทางเศรษฐกิจของชาวจีนในประเทศไทย⁷

แนวคิดชาตินิยม นับว่ามีส่วนสร้างความชอบธรรมให้กับนโยบาย รวมไปถึงการกระทำต่างๆ ของรัฐบาลได้มาก โดยอ้างว่าสิ่งดังกล่าวเป็นความต้องการของประชาชน เช่น ในกรณีของการเรียกร้องดินแดนคืน ได้มีการใช้สื่อมวลชนโน้มน้าวให้ประชาชนแสดงประชามติ โดยวิธีการเดินขบวนเรียกร้องให้รัฐบาลดำเนินการ ผู้นำจึงสามารถอ้างได้ว่าทำไปตามมติของชาวไทยผู้รักชาติทั้งหมด หรือในกรณีที่รัฐบาลไม่อาจแก้ปัญหาอย่างหนึ่งอย่างใดได้ ก็จะชักจูงให้ประชาชนรู้สึกว่าเป็นเพราะอิทธิพลของชาวต่างชาติที่เข้ามา ซึ่งได้แก่ อิทธิพลทางเศรษฐกิจของชาวจีน เป็นต้น นอกจากนี้ แนวคิดชาตินิยมในสมัยนั้น ยังอาจเป็นเครื่องมือสำหรับป้องกันหรือทำลาย

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 598.

⁶ กอบแก้ว สุวรรณทัต-เพ็ชร, “การเขียนประวัติศาสตร์แบบชาตินิยม พิจารณาหลวงวิจิตรวาทการ”, ใน ธรรมศาสตร์ 6 (มิถุนายน-กันยายน 2519), หน้า 152-153.

⁷ ม.ล.จุลลา กอนรณ, “กำเนิด และความเป็นมาของลัทธิชาตินิยมในประเทศไทย”, หน้า 52-66.

ฝ่ายตรงข้าม ซึ่งวิจารณ์ ได้แย้ง หรือคัดค้านการกระทำของผู้มีอำนาจได้ด้วย โดยการกล่าวหาว่า บุคคลหรือคนกลุ่มนั้นๆ เป็นผู้ที่ทำลายความเป็นเอกภาพของชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีที่ สามารถเชื่อมโยงกันว่าผู้นำกับชาติ คือสิ่งๆ เดียวกัน และการสนับสนุนแนวคิดนโยบายต่างๆ ของ ผู้นำก็เป็นสิ่งที่ทุกคนในชาติพึงกระทำ และในสมัยนั้นก็มีความพยายามอยู่เสมอจากทางรัฐบาลที่จะ ทำให้แนวคิดการเชื่อผู้นำเป็นสิ่งที่ทุกคนในชาติต้องรับรู้มากที่สุด โดยผ่านการควบคุมสื่อ และ ประชาสัมพันธ์ในรูปแบบต่างๆ โดยเฉพาะสื่อหนังสือพิมพ์⁸

การสร้างความรู้สึกชาตินิยมของจอมพล ป.พิบูลสงครามนั้น มีลักษณะค่อนข้าง เป็นแบบเผด็จการ เพราะเน้นลัทธิเชื่อผู้นำไว้มาก คือปลูกฝังประชาชนให้ยึดถือตัวบุคคลเป็นหลัก นับว่านโยบายตามแนวคิดดังกล่าวประสบความสำเร็จมากพอสมควร เพราะในช่วงแรกที่ ดำรงตำแหน่งนั้น จอมพล ป.พิบูลสงครามสามารถคุมอำนาจได้ทั้งฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือน นอกจากนี้ ยังสามารถควบคุมกลไกต่างๆ ของรัฐ และใช้สื่อมวลชนโดยเฉพาะอย่างยิ่ง หนังสือพิมพ์ เป็นเครื่องมือในการกล่อมเกลาควสามรู้สึกนึกคิดและจิตใจของประชาชนในสมัย นั้นได้เป็นอันมาก

มาตรการสำคัญๆ ที่รัฐบาลของจอมพล ป.พิบูลสงครามใช้ในการสร้างแนวคิด ชาตินิยมในสมัยนั้น ได้แก่ การออกกฎหมาย การจัดตั้งสภาวัฒนธรรมแห่งชาติ การใช้บทเพลงและละครปลุกใจ การใช้คำขวัญ บทความ สุทรพจน์ รวมไปถึงการใช้สื่อมวลชน

ในประการแรก การออกกฎหมาย⁹ รัฐบาลจอมพล ป.พิบูลสงครามได้ออก รัฐนิยมทั้งสิ้นรวม 12 ฉบับ ในช่วงพ.ศ.2482 – 2485 ในการออกกฎหมายแต่ละฉบับนั้น จอมพล ป.พิบูลสงครามได้มอบประเด็นความต้องการทั้งหมดให้คณะกรรมการรัฐนิยม ซึ่งมีหลวงวิจิตรวาทการ

⁸ รัฐบาลได้เข้าควบคุมการโฆษณาข่าวสารของหนังสือพิมพ์ทุกประเภท ชาวทุกชนิดต้องส่งให้เจ้าหน้าที่ตรวจ ก่อนนำลงพิมพ์ นอกจากนี้ หลวงสารานุกรมประพันธ์ หัวหน้ากองหนังสือพิมพ์ กรมโฆษณาการได้ให้หนังสือพิมพ์ทุกฉบับ ลงคำขวัญในเชิงชักชวนให้ประชาชนไว้วางใจในตัวผู้นำประเทศ ซึ่งก็คือ หลวงพิบูลสงคราม โดยให้พิมพ์ลงบนหน้าแรก หนังสือพิมพ์ทุกฉบับและทุกวัน คำขวัญที่ลงในหนังสือพิมพ์แต่ละฉบับมีข้อความดังนี้

นิกร	“แนวพิบูลสงคราม”	ศรีกรุง	“เชื่อพิบูลสงครามชาติไม่แตกสลาย”
ประชามิตร	“เชื่อพิบูลสงครามชาติปลอดภัย”	สุวันนภูมิ	“ความปลอดภัยของชาติอยู่ที่เชื่อผู้นำ”
ไทยราษฎร์	“เชื่อพิบูลสงครามชาติไม่แตกแยก”	ประมวญวัน	“เชื่อผู้นำชาติพ้นภัย”

⁹ รัฐนิยม คือประกาศของรัฐบาลเกี่ยวกับความถูกต้องและประเพณีอันดีที่ประชาชนจะต้องยึดถือเป็น แนวปฏิบัติ รัฐนิยมทั้ง 12 ฉบับ ปรากฏอยู่ในหนังสือราชกิจจานุเบกษา เล่มที่56-58 ซึ่งประกาศใช้ระหว่าง พ.ศ.2482 ถึง พ.ศ.2485

เป็นประธานไปดำเนินการยกวาง¹⁰ รัฐนิยมเหล่านี้ สะท้อนให้เห็นความพยายามในการสร้างอุดมการณ์ชาตินิยม และวัฒนธรรมการเมืองใหม่ๆ ขึ้นมาอย่างเห็นได้ชัด รัฐนิยมทั้งหมดนั้นพูดถึงการใช้ชื่อประเทศและพลเมือง การเคารพธงชาติ เพลงชาติ และเพลงสรรเสริญพระบารมี มีการชักชวนให้ชาวไทยร่วมกันสร้างชาติ การป้องกันภัยที่จะเกิดขึ้นแก่ชาติ และการให้ใช้ของไทย ส่วนในด้านวัฒนธรรมนั้น ได้เน้นถึงหน้าที่พลเมืองดี การใช้ภาษาและหนังสือไทย การแต่งกาย กิจวัตรประจำวันของคนไทยที่เหมาะสม และการช่วยเหลือคุ้มครองเด็ก คนชรา หรือทุพพลภาพ

การเปลี่ยนชื่อประเทศจาก “สยาม” มาเป็น “ไทย” นอกจากจะเป็นการก่อให้เกิดความภาคภูมิใจถึงความเป็นอิสระและความยิ่งใหญ่ของประเทศชาติแล้ว ยังนับว่าเป็นนโยบายก้าวแรกที่สำคัญของรัฐบาล ที่จะดึงการสนับสนุนจากประชาชน จากที่เคยมีศูนย์รวมอยู่ที่องค์พระมหากษัตริย์มาอยู่ที่ประเทศชาติแทน¹¹ นอกจากนั้น การใช้คำว่า “คนไทย” ยังมีความหมายครอบคลุมไปถึงประชากรที่อยู่ในประเทศเพื่อนบ้านอีกด้วย ดังในคำปราศรัยของจอมพลป.พิบูลสงคราม เมื่อวันที่ 20 ตุลาคม พ.ศ.2483 ที่ยั่วว่า “คนที่อยู่ในแคว้นเขมร แคว้นลาว ก็มีได้เป็นคนชาติเขมร ชาติลาว แต่แท้ที่จริงเป็นคนไทยมีเลือดไทยทั้งสิ้น คือเป็นพี่น้องชาวไทยของเราทั้งสิ้น”¹²

ผลจากการเปลี่ยนชื่อประเทศ ทำให้รัฐบาลออกรัฐนิยมเกี่ยวกับเพลงชาติ และเพลงสรรเสริญพระบารมี เพื่อให้สอดคล้องกับคำว่า “ไทย” โดยตัดคำว่า “สยาม” ทิ้งไป โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ได้จัดให้มีการประกวดแต่งเพลงชาติโดยกำหนดว่า “ในเนื้อเพลงนั้น จะต้องปลุกใจให้คนรักชาติ ตื่นเต้นในชาติของตน”¹³

สำหรับในด้านวัฒนธรรม รัฐนิยมดังกล่าวได้วางแนวในการประพฤติปฏิบัติในการดำเนินชีวิตของประชาชนเป็นส่วนใหญ่ เช่น การยกย่องภาษาและหนังสือไทย ความเรียบร้อยในการแต่งกายตามสมัยนิยม การโอบอ้อมอารีและช่วยเหลือผู้อื่น ทั้งนี้ ก็เพื่อจะสร้างวัฒนธรรมของไทยให้ทัดเทียมกับอารยประเทศนั่นเอง ในขณะที่เดียวกันยังรักษาเอกลักษณ์ของชาติไว้ด้วย

¹⁰ แถมนุช นุ่มนนท์, “เมืองไทยยุคเชื้อผู้นำ”, ใน ธรรมศาสตร์ 6 (มิถุนายน – กันยายน 2519), หน้า 125.

¹¹ ม.ล.จูลลา งอนรต, “กำเนิด และความเป็นมาของลัทธิชาตินิยมในประเทศไทย”, หน้า 68-69.

¹² ดิเรก ชัยนาม, ไทยกับสงครามโลกครั้งที่ 2 (พระนคร:ไทยวัฒนาพานิช, 2513), หน้า 54.

¹³ ม.ล.จูลลา งอนรต, “กำเนิด และความเป็นมาของลัทธิชาตินิยมในประเทศไทย”, หน้า 70.

รัฐนิยมได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งในด้านความรู้สึกนึกคิดและในด้านการประพฤติปฏิบัติของคนไทยอย่างกว้างขวาง “รัฐนิยมนี้เป็นเสมือนประกาศิตของรัฐบาลที่ประชาชนต้องพร้อมใจกันยึดถือปฏิบัติ”¹⁴

ในประการที่สอง การฟื้นฟูวัฒนธรรมแห่งชาติ รัฐบาลได้พยายามสร้างวัฒนธรรมทางการเมืองแบบใหม่ขึ้นมาโดยออกพระราชบัญญัติบำรุงวัฒนธรรมแห่งชาติ พ.ศ.2483 และจัดตั้งสภาวัฒนธรรมแห่งชาติขึ้นตามพระราชบัญญัติวัฒนธรรมแห่งชาติ พ.ศ.2485 ประกอบด้วย สำนักวัฒนธรรมทางจิตใจ ทางระเบียบประเพณี ทางศิลปกรรม ทางวรรณกรรม และสำนักวัฒนธรรมทางสตรี แผนนโยบายดังกล่าวมีบทบาทมากในการกำหนดวิถีชีวิตของคนในสมัยนั้น ทั้งในทางการเมือง ทางสังคม และในทางวัฒนธรรม ทั้งนี้ก็เพื่อสร้างรูปแบบสังคมในแนวที่ผู้นำต้องการ โดยอาศัยแนวคิดชาตินิยมมาเป็นเครื่องมือในการเปลี่ยนแปลงสิ่งต่างๆ เช่น ประเพณีของสังคม ความสัมพันธ์ในครอบครัว การแต่งกาย กีฬา ทรงผมสตรี การใช้ภาษา การตั้งชื่อบุคคล การร่ำรำ การทักทายปราศรัยกัน การเขียนสะกดคำในภาษาไทย เป็นต้น

ในประการที่สาม บทเพลงและบทละครปลุกใจ นับเป็นมาตรการสำคัญอย่างหนึ่งที่สามารถโน้มน้าวให้มวลชนมีความรู้สึกนึกคิดคล้ายตามแนวทางของผู้นำได้เรื่อยมา รัฐบาลสมัยจอมพลป.พิบูลสงคราม ได้ใช้บทเพลง และบทละครปลุกใจให้ประชาชนตื่นตัว รักชาติ ร่วมใจกันสร้างชาติ อุทิศตนเองให้แก่ชาติ และชื่นชมในวีรกรรมของวีรบุรุษแห่งชาติ¹⁵ บุคคลสำคัญที่มีบทบาทในด้านนี้ ได้แก่ หลวงวิจิตรวาทการ ซึ่งดังกล่าวช่วยปลุกเร้าความรู้สึกชาตินิยมในหมู่คนไทยได้มาก เพราะได้แฝงแนวคิดชาตินิยมเข้าไปในบทเพลง และบทละครเหล่านั้นด้วย

¹⁴ แถมสุข นุ่มนนท์, “เมืองไทยยุคเชื้อผู้นำ”, หน้า 125.

¹⁵ มติคณะรัฐมนตรีเรื่องการสร้างอนุสาวรีย์มหาวีรราชเจ้าของไทย ลงวันที่ 3 พฤศจิกายน พ.ศ.2482 มีรายพระนาม พระมหากษัตริย์ที่ควรได้รับการยกย่อง ได้แก่ ขุนบรม พระเจ้าพรหม พ่อขุนรามคำแหง สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ สมเด็จพระนเรศวร สมเด็จพระนารายณ์ และสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี

ในประการที่สี่ การใช้คำขวัญ บทความ สุนทรพจน์ และคติที่เกี่ยวกับชาตินิยม รัฐบาลสมัยจอมพลป.พิบูลสงคราม มีการใช้คำขวัญ บทความ สุนทรพจน์ และคติที่เกี่ยวกับชาตินิยม กันมากมาย ตัวของจอมพล ป.พิบูลสงครามเองนับเป็นบุคคลที่แต่งคำขวัญในมน้ำวจิตใจของมวลชน และเป็นผู้เขียนบทความออกอากาศ และลงหนังสือพิมพ์ โดยใช้นามปากกาหลายนามด้วยกัน เช่น “สามัคคีไทย” “อกไก่” “2175” และ “แม่สาย” เป็นต้น¹⁶

ในส่วนของสุนทรพจน์ จอมพล ป.พิบูลสงคราม เป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการปลุกความรู้สึกชาตินิยมในหมู่คนไทย เห็นได้จาก ในวันที่ 16 พฤษภาคม พ.ศ.2487 ทางสำนักนายกรัฐมนตรีได้ประกาศใช้คติชาตินิยม โดยแบ่งออกเป็น 14 หัวข้อด้วยกัน แต่ละข้อเน้นถึงความ เป็นชาตินิยมอย่างชัดเจน เช่น ไทยรักชาติยิ่งชีวิต ไทยเป็นชาติว่าตามกันและเชื้อผู้นำ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีการประกาศใช้ “คติ 6 ประการของคนไทย” ซึ่งมีลักษณะทำนองเดียวกัน เช่น ตัวตายดีกว่าชาติตาย “ว่าจะไร่ว่าตามกัน”¹⁷

ในประการที่ห้า การใช้สื่อมวลชน วิธีทั้งสี่ประการข้างต้น ย่อมจะประสบความสำเร็จได้ยาก หากรัฐไม่ได้อาศัยสื่อมวลชนเป็นผู้ช่วยเผยแพร่แนวคิด สื่อมวลชนในสมัยรัฐบาลจอมพลป.พิบูลสงครามมีบทบาทอย่างกว้างขวางในการเผยแพร่แนวคิดชาตินิยม วิทย์ หนังสือพิมพ์ มีบทบาทสำคัญในการสร้างประชาชาติ สื่อมวลชนนับเป็นเครื่องมือสำคัญที่ช่วยกลมเกลียวความคิดจิตใจของคนไทย ให้มีความนิยมชมชอบและศรัทธาในตัวผู้นำ อีกทั้งสามารถทำให้ประชาชนมีความรู้สึกรักชาติ มีความเชื่อมั่นและทำตามผู้นำอย่างแข็งขัน นอกจากนั้น สื่อมวลชนยังช่วยเผยแพร่รัฐนิยม ระเบียบของสภาวัฒนธรรมแห่งชาติ ตลอดจนช่วยเผยแพร่เพลงปลุกใจ คำขวัญ สุนทรพจน์ บทละคร ได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ทางด้านวิทยุกระจายเสียงของกรมโฆษณาการนั้น รายการที่มีบทบาทและมีอิทธิพลในการช่วยสร้างความรู้สึกชาตินิยมของคนไทย คือ รายการสนทนาระหว่าง นายมัน ชูชาติ (นายสังข์ พัธโนทัย) กับนายคง รักไทย (นายคงศักดิ์ คงศิริ) รายการนี้เป็นกระบอกเสียงสำคัญที่สุดของจอมพลป.พิบูลสงคราม มีการพูดปลุกใจคนให้รักชาติ เชื่อและทำตามผู้นำ ตลอดจนนโยบายต่างๆ ที่รัฐบาลออกมาด้วย

¹⁶ แกมสุข นุ่มนนท์, “เมืองไทยยุคเชื้อผู้นำ”, หน้า, 123-124.

¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า, 144-145.

รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้เน้นนโยบายชาตินิยมอย่างมาก เนื่องจากนับตั้งแต่เปลี่ยนแปลงการปกครองพ.ศ.2475 มาจนถึงสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม นั้นความคุ้นเคย อิทธิพลของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ยังไม่หายไป จอมพล ป. พิบูลสงคราม จึงต้องทำทุกวิถีทางเพื่อให้ได้รับการสนับสนุนจากประชาชน และต่อสู้กับรูปแบบการปกครองแบบเก่า ซึ่งก็โดยวิธีการสร้าง “สยามใหม่” ขึ้นมา ให้มีความเจริญทัดเทียมกับนานาประเทศ และ “สยามใหม่” ที่สร้างขึ้น ก็มีศูนย์กลางอยู่ที่ผู้นำ คือ ตัวจอมพล ป. พิบูลสงครามเอง¹⁸ วิธีการหนึ่งซึ่ง จอมพล ป. พิบูลสงคราม ใช้เพื่อสร้างความศรัทธากับประชาชนก็คือ การขอให้แต่ละบ้านติดรูปภาพของตนเองไว้เคารพ เช่น ที่จังหวัดนครราชสีมา นายทวี แรงขำ หัวหน้ากองทะเบียน ได้ไปตรวจราชการเมืองนครราชสีมา เมื่อวันที่ 10 สิงหาคม พ.ศ.2485 รายงานว่า ตามบ้านเรือนราษฎรยังติดรูปจอมพล ป. น้อย และรูปที่ส่งไป 4,000 รูป มีไม่เพียงพอ วันที่ 19 สิงหาคม พ.ศ.2485 กรมโฆษณาการจึงส่งรูปจอมพล ป. พิบูลสงครามไปให้อีก 10,000 รูป¹⁹

นโยบายชาตินิยมในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงครามจึงเป็นการพยายามที่จะแข่งขันและลดบทบาทของสถาบันกษัตริย์ในราชวงศ์จักรี นอกจากนี้ยังได้มีนโยบายยกเลิกประเพณีที่เกี่ยวข้องกับความศักดิ์สิทธิ์ของพระมหากษัตริย์ เช่น พระราชพิธี พยุหยาตราทางสถลมารคและชลมารค พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ ตลอดจนห้ามติดพระบรมรูปของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย²⁰

จากนโยบายดังกล่าวจึงไม่แปลกแต่อย่างใดเมื่อคณะรัฐมนตรีในรัฐบาลจอมพล ป.พิบูลสงคราม มีมติให้สร้างอนุสาวรีย์วีรราชเจ้าของไทย ลงวันที่ 3 พฤศจิกายน พ.ศ.2482 โดยพระมหากษัตริย์ที่มีพระนามในมติคณะรัฐมนตรีดังกล่าวล้วนแต่เป็นพระมหากษัตริย์ก่อนการเริ่มต้นของราชวงศ์จักรีทั้งสิ้น ซึ่งประกอบไปด้วย ขุนบรมมหาราช พระเจ้าพรหมมหาราช พ่อขุนรามคำแหงมหาราช สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

¹⁸ ทิพวัลย์ โล่ห์ตระกูล, “วิเคราะห์ความคิดทางการเมืองของหลวงวิจิตรวาทการ”, วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2530, หน้า 106-107.

¹⁹ หจข., มท. 5.10/39 เอกสารกระทรวงมหาดไทย เรื่องสำเนาบันทึกการตรวจการของนายทวี แรงขำ หัวหน้ากองทะเบียน (พ.ศ.2485)

²⁰ สายพิน แก้วงามประเสริฐ, การเมืองในอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี(กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน,2538),หน้า 100.

สมเด็จพระนเรศวรมหาราช สมเด็จพระนารายณ์มหาราช และ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี²¹ โดยที่ทุกพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ที่มีบทบาทความเป็นผู้นำสูง การมีพระนามของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชรวมอยู่ด้วย จึงเป็นสิ่งที่ต่างไปจากการพูดถึงสถานะของพระองค์ก่อนหน้านี้ ที่ไม่ได้มีการยกย่องพระองค์ให้เทียบเท่ากษัตริย์พระองค์อื่นๆ

4.1.2 การรับรู้สถานะของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

ประชาชนโดยทั่วไปยังคงจดจำและระลึกถึงพระมหากษัตริย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่ทรงประกอบวีรกรรมกอบกู้เอกราชเมื่อครั้งพ.ศ.2310 ดังจะเห็นได้จากการจัดบันทึกและเล่าขานเรื่องราวของพระองค์ในแง่มุมต่างๆ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น งานประวัติศาสตร์ต่างๆ ยังคงจำกัดอยู่ในรูปแบบของพระราชพงศาวดารและ บันทึกของกลุ่มชนชั้นนำ และได้กลายมาเป็นส่วนหนึ่งของการผลิตงานเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชซึ่งได้มีออกมาอย่างต่อเนื่องในช่วงเวลาต่อมา การรับรู้เรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจึงควบคู่กันไปทั้งสองระดับคือ ระดับการรับรู้แบบทางการ และการรับรู้ผ่านการจดจำหรือการบอกเล่า สำหรับในช่วงหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตย ซึ่งเป็นช่วงที่รัฐบาลส่งเสริมอุดมการณ์ว่าด้วย “ชาติ” ก็ได้มีการกล่าวถึงสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในลักษณะที่ต่างไปจากพระราชพงศาวดาร มีการยกย่องพระเกียรติคุณในฐานะที่ทรงเป็นผู้ดำรงรักษาเอกราชของชาติไว้ ดังเช่นบทละครเรื่อง “พระเจ้ากรุงธนบุรี” ซึ่งประพันธ์โดยหลวงวิจิตรวาทการ และได้นำออกแสดงเป็นละครเวทีในปีพ.ศ.2480

บทละครเรื่องนี้เป็นอีกผลงานหนึ่งของหลวงวิจิตรวาทการที่มุ่งส่งเสริมอุดมการณ์ของรัฐในขณะนั้น และบทประพันธ์ส่วนใหญ่ของหลวงวิจิตรวาทการก็มักมีเนื้อหาเกี่ยวกับวีรกรรม การต่อสู้เพื่อชาติ และความรักความสามัคคีในบ้านเมือง สำหรับบทละครเรื่อง “พระเจ้ากรุงธนบุรี” หลวงวิจิตรวาทการได้ดำเนินเรื่องที่ต่างไปจากพระราชพงศาวดารคือ มีการบรรยายพระอุปนิสัยของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในลักษณะที่ไม่ได้มีความโหดร้าย ลุแก่อำนาจจนเกิดความเดือดร้อนในหมู่ราษฎรและพระภิกษุสงฆ์ ดังที่มีการกล่าวอ้างในพระ

²¹ หจข.ศธ.0701.43/2 เอกสารกรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง การสร้างอนุสาวรีย์วีรราชเจ้าของไทยในสมัยโบราณ 7 พระองค์.

ราชพงศาวดาร แต่มีการเน้นถึงพระปรีชาสามารถของพระองค์ในการทำสงครามกอบกู้บ้านเมือง²²

นอกจากบทละครแล้ว งานที่บอกเล่าเรื่องราวพระราชประวัติของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในรูปแบบของความเชื่อก็ยังมีปรากฏในช่วงเวลานี้เช่นกัน ดังเช่น นวนิยายอิงประวัติศาสตร์เรื่อง “ใครฆ่าพระเจ้ากรุงธน” ซึ่งเป็นบทประพันธ์ของหลวงวิจิตรวาทการด้วยกัน โดยเขียนขึ้นในปี พ.ศ.2474 และได้แสดงเป็นละครเวทีเช่นกันในปี พ.ศ.2483 ซึ่งในการจัดแสดงครั้งนั้น เพื่อเป็นการเผยแพร่พระราชประวัติและสนับสนุนการดำเนินการจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ ซึ่งหลวงวิจิตรวาทการเองเป็นกรรมการในคณะทำงานดังกล่าว โดยทำหน้าที่ให้คำปรึกษาในด้านประวัติศาสตร์ และผลงานชิ้นนี้ได้รวมพิมพ์เป็นครั้งแรกในหนังสือชุดรวม นวนิยายของ พล.ต.หลวงวิจิตรวาทการ เมื่อ พ.ศ.2494

งานประพันธ์ชิ้นนี้ หลวงวิจิตรวาทการได้เขียนขึ้นเพื่อบอกเล่าเหตุการณ์ในช่วงปลายรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช โดยอ้างว่าทราบข้อมูลมาจากบุคคลที่สืบเชื้อสายโดยตรงมาจากสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช โดยได้เขียนคำชี้แจงไว้ในการพิมพ์ครั้งแรกว่า

...เมื่อราวปีหนึ่ง ก่อนเขียนเรื่องนี้ ท่านผู้มีเกียรติผู้หนึ่งซึ่งสืบเชื้อสายโดยตรงจากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และเป็นผู้ใหญ่มากพอที่จะไม่พูดอะไรเล่น ๆ กับข้าพเจ้า ท่านยืนยันพร้อมด้วยหลักฐานคำบอกเล่าที่ท่านได้ยินได้ฟังและจดจำสืบต่อกันมาว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ได้ถูกประหารที่ป้อมวิชัยประสิทธิ์ ในวันที่ 5 เมษายน พ.ศ.2325 อย่างที่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร แต่มาสิ้นพระชนม์เมื่อ 3 ปี ภายหลัง และสิ้นพระชนม์ด้วยฆาตกรรม ถูกตีอย่างทารุณในขณะที่ทรงเจริญวิปัสสนากรรมฐานอยู่ในถ้ำ... ส่วนคนที่ถูกประหารที่ป้อมวิชัยประสิทธิ์นั้น เป็นคนอื่น ไม่ใช่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี²³

²² หลวงวิจิตรวาทการ, “ปาฐกถาเรื่อง พระเจ้ากรุงธนบุรี”, ใน ศิลปากร 1 (สิงหาคม, 2480), หน้า 28.

²³ หลวงวิจิตรวาทการ, “ใครฆ่าพระเจ้ากรุงธน” รวมนวนิยาย 5 เรื่องของ พล.ต.หลวงวิจิตรวาทการ ชุดที่ 3 (ธนบุรี: ป.พิศนาคะการพิมพ์, 2509), หน้า 90.

โดยที่เค้าเรื่องบางตอนมีอยู่ว่า ระหว่างจระจกในกรุงธนบุรี เมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชออกผนวชแล้วและทรงถูกทหารฝ่ายพระยาสรรคร์ล้อมพระอุโบสถไว้แน่น หนานั้น ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ผู้น้อยหลายคน รวมไปถึงเจ้าพัฒนา อุปราชเมืองนครศรีธรรมราชที่ยังจงรักภักดีกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ได้ประชุมปรึกษากันหาทางแก้ไขสถานการณ์ในที่สุดจึงตกลงกันใช้อุบาย เพื่อเชิญสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชให้ไปประทับที่เมืองนครศรีธรรมราช เจ้าพัฒนาเป็นผู้รับผิดชอบโดยตรงกับกลอุบายดังกล่าว โดยจัดให้ “หลวงอาสาศึก” (บุญยัง) ผู้ซึ่งสมัครใจตายแทนสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช อีกทั้งยังเป็นผู้ที่มีลักษณะรูปร่างหน้าตา และเสียงพูดคล้ายคลึงกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ปลอมตัวเป็นพระสงฆ์เข้าไปสลับตัวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช โดยทำที่ใช้อุบายว่ามีพระภิกษุสององค์เข้าไปเยี่ยม แล้วจึงทูลเชิญให้สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเสด็จไปขึ้นเรือสำปั้นเพื่อเดินทางหลบหนี และได้แกล้งทูลปิดบังสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชว่าเป็นการ “ย้ายวัด” เพราะเกรงว่าพระองค์จะไม่ทรงยินยอมหากทรงทราบเรื่องตั้งแต่แรก ในที่สุดเมื่อพาเสด็จขึ้นเรือได้ขณะที่ผ่านบางทะเล (หาดเจ้าสำราญ จังหวัดเพชรบุรี) สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชมีพระราชดำรัสขอประทับอยู่แค่เพียงเมืองเพชรบุรี แต่เจ้าพัฒนาทูลต่อรองให้เสด็จไปประทับที่เมืองนครศรีธรรมราชแทนเพื่อความปลอดภัย สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชประทับอยู่ ณ เมืองนครศรีธรรมราชประมาณ 2-3 ปี แต่ในเรื่องมิได้ระบุว่าประทับอยู่ ณ สถานที่ใด ในท้ายที่สุดปรากฏว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงถูกลอบปลงพระชนม์โดยตีที่พระเศียรจากด้านหลังขณะที่ทรงเจริญวิปัสสนากรรมฐาน โดยที่ไม่ทราบตัวผู้กระทำแต่อย่างใด²⁴

บทประพันธ์ชิ้นนี้แม้จะไม่มีหลักฐานทางประวัติศาสตร์มารองรับมากพอ แต่ก็เป็นที่แพร่หลายค่อนข้างมากในขณะนั้น และแสดงให้เห็นว่าเรื่องเล่าเกี่ยวกับพระราชประวัติของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่อยู่ “นอกเหนือ” พระราชพงศาวดารยังเป็นที่สนใจในหมู่ประชาชนเช่นเดียวกัน และยังขยายเป็นวงกว้างมากขึ้นหลังจากที่การเขียนงานประวัติศาสตร์ไม่ได้ถูกจำกัดแค่เพียงเรื่องในพระราชพงศาวดาร²⁵

²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 99-218.

²⁵ แนวเรื่องที่คล้ายกันกับงานของหลวงวิจิตรวาทการเกี่ยวกับเรื่องราวปลายพระชนม์ชีพของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ที่แพร่หลายในเวลาต่อมาคือเรื่อง “ใครฆ่าพระเจ้าตากสิน ?” ของ ภิกษุณีวรมัย กบิลสิงห์ ซึ่งตีพิมพ์ในปี พ.ศ. 2516 โดยระบุว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเสด็จไปประทับที่เมืองนครศรีธรรมราชเช่นกัน (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้จากภาคผนวก ก)

นอกจากนี้ยังมีงานของ ปรีดา ศรีชลาลัย²⁶ ที่ได้เขียนคำกาพย์สรรเสริญพระ
เกียรติคุณสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชไว้เมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ.2483 ในบทชื่อ รักความเป็น
ไทย ลงพิมพ์ในหนังสือเรื่อง ไทยรำพัน ความว่า

แผ่นดินของไทย	แผ้วถางกว้างใหญ่	ไม่ต้องอดสู	ไทยสิ้นอำนาจ
มหาราชทรงกู้	ให้ไทยได้อยู่	อย่างสมศักดิ์ไทย	
พระจอมโยธิน	คือพระเจ้าตากสิน	พระคุณเกรียงไกร	พระเดชอดุลย์
พระคุณยิ่งใหญ่	มีคุณแก่ไทย	เหลือล้นคณนา	
พระผู้กู้ชาติ	ชูปไทยองอาจ	เข้มแข็งนักหนา	ไทยฟื้นคืนศักดิ์
ประจักษ์เดชา	ต่างประเทศนานา	รู้จักไทยดี	
สิ้นบุญพระองค์	สิ้นเดชดำรง	ถูกปลงแผ่นดิน	แผ่นดินถอยถด
หดเข้าทุกที	ไทยถูกราวี	ไม่เว้นรัชกาล	
เสียไปทุกทิศ	ไทยแทบหมดสิทธิ์	เหมือนไทยสิ้นหาญ	เสียสืบห้าหน
เสียคนหลายล้าน	ไทยแตกแยกบ้าน	ต่างด้าวแดนไป ²⁷	

การเปรียบเทียบพระปรีชาสามารถของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในการ
ขยายดินแดน ขณะที่เมื่อสิ้นรัชสมัยของพระองค์กลับปรากฏว่า “แผ่นดินถอยถด หดเข้าทุกที
ไทยถูกราวี ไม่เว้นรัชกาล” เป็นอีกประเด็นที่น่าสนใจ เพราะการพูดถึงการขยายดินแดนดังกล่าว
สอดคล้องกับในขณะนั้นไทยกำลังมีกรณีพิพาทกับฝรั่งเศสเรื่องสิทธิในการครอบครองอินโดจีน
ซึ่งประกอบกับนโยบายจากรัฐบาลที่เน้นชาตินิยม กระแสการเรียกร้องดินแดนคืนจึงขยายตัว
ออกไปกว้างขวาง²⁸ การพูดถึงสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชผู้มีความสมบัติครบถ้วนคือ ไม่ใช่
กษัตริย์ในราชวงศ์จักรี และเป็นผู้อุปถัมภ์บ้านเมือง อีกทั้งขยายดินแดนออกไป จึงเหมาะสมกับ
สถานการณ์ในขณะนั้น เพื่อที่จะปลุกเร้าความรู้สึก “รักชาติ” ขึ้นมาในหมู่ประชาชนด้วย

²⁶ นายปรีดา ศรีชลาลัย เป็นบุคคลผู้หนึ่งที่สนับสนุนการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้า
ตากสินมหาราชที่ธนบุรี โดยในปี พ.ศ.2482 ซึ่งได้มีการจัดงานหาทุนสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ที่วัดอินทาราม
(บางยี่เรือใต้) นายปรีดา ก็มีตำแหน่งเป็นทรัพย์ในคณะกรรมการจัดงานด้วย

²⁷ ปรีดา ศรีชลาลัย, “รักความเป็นไทย”, ไทยรำพัน (พระนคร: ม.ป.พ.,2483), หน้า 4.

²⁸ ดิเรก ชัยนาม, ไทยกับสงครามโลกครั้งที่ 2, หน้า 84.

อย่างไรก็ตาม จะพบว่าการรับรู้เรื่องราวเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ในระดับชนชั้นนำของไทยนั้น จะเน้นไปในเรื่องพระราชกรณียกิจการกอบกู้บ้านเมืองคืนจากพม่า เป็นสำคัญ เนื่องจากมีความโดดเด่นที่สุด ในส่วนของพระราชประวัตินั้นโดยมากมักเป็นเรื่องเล่า ในเชิงอภินิหาร ที่มีอิทธิพลมากที่สุดคือ เอกสารที่ชื่อ “อภินิหารบรรพบุรุษ” ซึ่งพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกโดยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เพื่อเป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าปิยภักดีนารถ สุประดิษฐ์ ในปีพ.ศ.2473²⁹

หนังสือเล่มนี้ต้นฉบับเดิมเป็นสมุดไทย กระดาษข่อยขาว ตัวหมึก จำนวน 2 เล่ม โดยมีเนื้อหากล่าวถึงพระราชประวัติของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช และพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช มาจนถึงในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทว่าในส่วนของผู้แต่งเรื่องนี้นั้น ยังคงเป็นปัญหาที่ไม่ยุติ ว่าเป็นผู้ใด จุดเด่นที่สุดของหนังสือเล่มนี้ คือการกล่าวถึงปาฏิหาริย์ต่างๆ เช่น เมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชประสูติ ก็ได้มีงูเหลือมใหญ่เข้าไปขดเป็นทักษิณาวัตรอยู่ในกระดิ่ง³⁰ เรื่องของการทำนายดวงชะตาของซินแสหมอดูที่ทำนายไว้ว่าทั้งสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชและพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ซึ่งขณะนั้นยังผนวชเป็นพระภิกษุอยู่ในกาลภายหน้า จะได้เป็นพระมหากษัตริย์ทั้งสองพระองค์³¹ เรื่องราวเหล่านี้ไม่ได้มีบันทึกเป็นทางการในพระราชพงศาวดารหรือเอกสารอื่นๆ แต่ด้วยหนังสืออภินิหารบรรพบุรุษเป็นงานชิ้นแรก ที่ได้กล่าวถึงพระราชประวัติตั้งแต่แรกประสูติ จึงทำให้เมื่อคนส่วนใหญ่ต้องการบอกเล่าเรื่องราวเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช หรือเรื่องใดๆ ที่ไม่ได้มีคำตอบในพระราชพงศาวดาร ต้องอ้างถึงเนื้อหาจากหนังสือเล่มนี้ แม้ว่าจะมี “ปาฏิหาริย์” มากกว่า “ข้อเท็จจริง” ก็ตาม

ในช่วงเวลาหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองได้มีเรื่องเล่าว่าด้วยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชค่อนข้างมาก และเป็นเรื่องราวที่ต่างไปจากประวัติศาสตร์แบบทางการ ซึ่งมีลักษณะเด่นคือ การกล่าวถึงเรื่องที่ว่าด้วยพระบุญญาธิการ และอภินิหาร โดยนำพระราชประวัติ พระราชกรณียกิจ หรือความเกี่ยวข้องในทางใดทางหนึ่งเชื่อมโยงเข้ากับหลักฐานทางประวัติศาสตร์ เช่นโบราณสถาน โบราณวัตถุ ความเชื่อในท้องถิ่นต่างๆ เช่นตำนานเรื่องระฆังแก้ว ที่วัดกลางดอยเขาแก้ว จังหวัดตาก ซึ่งมีความเชื่อกันว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้

²⁹ อภินิหารบรรพบุรุษ, หน้า(ง).

³⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า2.

³¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า25.

เสด็จพระราชดำเนินมาตีระฆัง กระทำสัตยาธิษฐานเสี่ยงพระบารมี เมื่อคราวที่ทรงยกทัพกลับจากการรบกับพม่าที่เชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ.2317 และบริเวณใกล้เคียงยังมี “ศาลเสด็จแม่ نگเอียง” ซึ่งเป็นที่เคารพบูชาของคนในพื้นที่ตั้งอยู่ด้วย³² หรือ ที่จังหวัดระยอง ที่เชื่อกันว่าบริเวณวัดลุ่มมหาชัยชุมพล อำเภอเมือง มีต้นสะตือต้นใหญ่อยู่ต้นหนึ่ง ซึ่งสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงเอาช้างพระที่นั่งไปผูกไว้ ที่วัดนี้ประชาชนชาวระยองและจังหวัดใกล้เคียงให้ความเคารพเลื่อมใสมาก เชื่อว่าถ้าใครป่วยเป็นโรคท้องร่วง ให้เอาเปลือกของต้นสะตือต้นนี้ไปต้มกินก็จะหายจากอาการป่วย³³ หรือการใช้เมืองจันทบุรีเป็นที่ตั้งมั่น ก่อนที่จะทำการกอบกู้บ้านเมืองในเวลาต่อมา โดยภายในบริเวณค่ายตากสิน หรือกองพันทหารราบที่ 2 กรมทหารราบที่ 1 กองพลนาวิกโยธิน ยังคงมีร่องรอยที่ตั้งของวัดแก้ว ซึ่งกล่าวกันว่าเป็นจุดที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงหยุดทัพ และสั่งทหารทูปหม้อข้าว นอกจากนี้ยังมีแนวกำแพงเมืองเก่า 2 ชั้น บริเวณด้านหลังค่ายมีคลองซึ่งชื่อว่า คลองท่าช้าง เชื่อกันว่าเป็นคลองที่ทหารของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเคยนำช้างลงอาบน้ำที่คลองนี้³⁴ หรือที่จังหวัดปราจีนบุรี ที่บริเวณบ้านคู้ลำพัน ซึ่งปัจจุบันอยู่ในอำเภอศรีมโหสถ เคยเป็นบริเวณที่ทหารพม่าตามมาโจมตีทหารของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช แต่สุดท้ายก็พ่ายแพ้กลับไป³⁵ เหล่านี้เป็นต้น

เป็นที่น่าสนใจว่า เรื่องราวเหล่านี้เป็นที่จดจำและแพร่หลายในหมู่ประชาชนทั่วไป ซึ่งอาจเป็นเพราะความเป็นประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับท้องถิ่นของตนเอง และการรับรู้ก็มาจากการบอกเล่าต่อกันมา จึงสามารถเชื่อมโยงกับความคิดความเชื่อได้โดยง่าย การรับรู้เรื่องราวเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทั้งที่เป็นทางการ และเป็นเรื่องเล่าในท้องถิ่นต่างๆ ได้กลายเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่า พระองค์ยังเป็นที่จดจำระลึกถึงมาโดยตลอด และรัฐเองก็ได้เข้ามาช่วยให้ความทรงจำและการรับรู้ดังกล่าว มีลักษณะที่เป็นทางการและน่าเชื่อถือยิ่งขึ้นด้วย

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

³² นิธิ เอียวศรีวงศ์, “ไปเมืองตาก สืบค้นเรื่อง “พระเจ้าตาก” แต่พบ “แม่ พระเจ้าตาก” , ใน ผ้าขาวม้า .ผ้าขึ้น .กางเกงใน .และฯลฯ : ว่าด้วยประเพณี ความเปลี่ยนแปลง และเรื่องสรรพสาระ (กรุงเทพฯ: พิษณุเศพ รันติ้งเซ็นเตอร์ ,2538),หน้า1-7.

³³ วันชัย ตันติวิทยาพิทักษ์, “จากอยุธยาสู่เมืองจันทน์ ตามรอยทัพกู้ชาติ พระเจ้าตากสินมหาราช “ , ใน สารคดี 14(มีนาคม 2541),หน้า 65.

³⁴ เรื่องเดียวกัน,หน้า67.

³⁵ เรื่องเดียวกัน,หน้า56.

การสร้างอนุสาวรีย์ และรวมไปถึงการจัดงานเฉลิมฉลองวันสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ด้วย³⁶

4.2 พระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

4.2.1 แนวคิดและระเบียบการสร้างอนุสาวรีย์ไทย

อนุสาวรีย์ เป็นเครื่องหมายอันแสดงถึงคุณค่า คุณงามความดีของบุคคล หรือเป็นที่ระลึกถึงเหตุการณ์สำคัญของบ้านเมือง อนุสาวรีย์ที่ปรากฏในประเทศไทยมักก่อสร้างเป็นรูปเหมือนของบุคคลสำคัญหรือรูปสัญลักษณ์แสดงถึงเหตุการณ์ที่พึงระลึกจดจำ ความนิยมก่อสร้างอนุสาวรีย์ในรูปแบบดังกล่าวจึงเริ่มขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เมื่อไทยได้รับอิทธิพลวิทยาการและวัฒนธรรมจากยุโรป³⁷

ก่อนหน้านั้น ตามคติความเชื่อหรือวัฒนธรรมดั้งเดิมของคนไทยไม่นิยมสร้างรูปบุคคลเพื่อเคารพสักการะหรือรำลึกถึง เนื่องจากมีความเชื่อว่า การสร้างรูปเหมือนบุคคลจะไม่ก่อให้เกิดสิริมงคลแก่บุคคลผู้นั้น เกรงว่าภาพนั้นจะเป็นมูลเหตุจูงใจให้ภูติผีปีศาจเข้ามากระทำในทางไม่ดีต่อเจ้าของภาพ หรือทำให้เจ้าของภาพประสบความหายนะ ด้วยเหตุดังกล่าว คนไทยจึงไม่นิยมทำภาพเหมือนบุคคล ไม่ว่าจะเป็นภาพวาด รูปปั้น หรือแม้แต่ภาพถ่าย

ในอดีต เมื่อคนไทยเกิดความประทับใจบุคคลหรือวีรกรรมของบุคคล มักสร้างเป็นสิ่งก่อสร้างอันเนื่องในพุทธศาสนา ซึ่งคนไทยยอมรับนับถือมาเป็นเวลาช้านาน ดังจะเห็นได้จากการก่อสร้างพระสถูปที่ดอนเจดีย์เพื่อให้เป็นที่ยึดถือในการทำสงครามยุทธหัตถีระหว่าง สมเด็จพระนเรศวรมหาราชและพระมหาอุปราชา การก่อสร้างพระเจดีย์วัดใหญ่ชัยมงคลที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เพื่อเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนเรศวรมหาราชที่ทรงมีชัยชนะต่อพระมหาอุปราชา หรือการสร้างพระพุทธรูปขนาดเท่าตัวผู้เป็นเจ้าของ

³⁶ จุฑามาศ ประมูลมาก ,“การเคลื่อนไหวกทางสังคมและการเมืองท้องถิ่นธนบุรี พ.ศ.2458-2543” , วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2545 ,หน้า40

³⁷ กรมศิลปากร,กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์,อนุสาวรีย์ในประเทศไทยเล่ม1(กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร,2539),หน้าบทนำ.

ต่อมาเมื่อมีการติดต่อสัมพันธ์กับประเทศต่างๆ ทางตะวันตกมากขึ้น โดยเฉพาะในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ไทยได้มีโอกาสรับอิทธิพลจากทางตะวันตกอย่างเต็มที่ ในด้านงานปั้น หรือประติมากรรมก็เช่นเดียวกัน ไทยเริ่มรับแบบแผนอย่างตะวันตก ดังจะเห็นได้จากการทำงานของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้สร้างพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขนาดเท่าพระองค์จริง เพื่อประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งศิวาลัยมหาปราสาทในพระบรมมหาราชวัง ในฐานะที่ทรงสถาปนาพระบรมราชจักรีวงศ์และทรงสร้างพระนครให้เจริญรุ่งเรืองสืบเนื่องมาถึง 100 ปี

พระบรมราชานุสาวรีย์แห่งแรกที่สร้างขึ้นในที่สาธารณะ เปิดโอกาสให้ประชาชนเข้าไปสักการบูชาได้ คือ พระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ ลานพระราชวังดุสิต ซึ่งเป็นที่รู้จักกันดีว่า พระบรมรูปทรงม้า พระบรมราชานุสาวรีย์แห่งนี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร โปรดให้สร้างขึ้นในพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษก ทรงครองราชย์ครบ 41 ปี ยืนยาวยิ่งกว่ารัชกาลใดๆ เมื่อพ.ศ.2452 โดยโปรดให้เรียกริเงินในการก่อสร้าง และจ้างประติมากรชาวยุโรปเป็นผู้ปั้นหล่อในประเทศฝรั่งเศส ส่วนรายได้ที่เหลือจากการก่อสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ได้นำไปใช้ในการก่อตั้งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

จะเห็นได้ว่าแม้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงเป็นผู้นำในการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ หรือพระบรมรูปเหมือน แต่ความนิยมในการสร้างรูปเหมือนบุคคลสำคัญก็ยังไม่เป็นที่แพร่หลาย ด้วยยังไม่สามารถลบล้างความเชื่อดั้งเดิมไปได้ ยิ่งกว่านั้นเมื่อเกิดเหตุการณ์ไม่ดีหลังการสร้างพระบรมรูปเหมือน กล่าวคือ เมื่อเปิดพระบรมรูปทรงม้าได้เพียง 21 เดือน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระประชวร และเสด็จสวรรคตในระยะเวลาเพียง 7 วัน³⁸ ซึ่งยิ่งทำให้มีผลต่อความเชื่อตามคติโบราณที่ว่า การปั้นหล่อรูปคนที่ยังมีชีวิตอยู่เป็นกลางร้าย ไม่เป็นมงคลแก่เจ้าของรูป ยังคงมีอยู่ในความรู้สึกของคนไทย จนถึงขั้นไม่นิยมสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์หรืออนุสาวรีย์ของบุคคลที่ยังมีชีวิตอยู่³⁹

³⁸ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ 23 ตุลาคม พ.ศ.2453.

³⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้าบทนำ.

อย่างไรก็ตาม ความเชื่อดังกล่าวได้คลายตัวลงบ้างเมื่อคนไทยได้รับการศึกษาและวัฒนธรรมความนึกคิดแบบตะวันตกมากขึ้น ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาและสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ณ เชิงสะพานฝั่งพระนคร โดยเรียกว่า “พระปฐมบรมราชานุสรณ์” ในวาระสมโภชพระนครครบ 150 ปี ในพ.ศ.2475

การเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 ได้เปิดโอกาสให้สามารถสร้างอนุสาวรีย์ได้มากขึ้น โดยในปีพ.ศ.2478 รัฐบาลได้มอบหมายให้กรมศิลปากร ซึ่งสังกัดกระทรวงธรรมการ รับผิดชอบในการพิจารณาอนุมัติสร้างอนุสาวรีย์แทนที่พระบรมราชโองการของพระมหากษัตริย์⁴⁰ ในขณะที่รัฐบาลก็มีนโยบายที่จะใช้ประโยชน์จากการสร้างอนุสาวรีย์เพื่อที่จะกล่อมเกล่าประชาชนให้มีความรักชาติ ซึ่งวิธีการที่ใช้ก็คือการสนับสนุนให้มีการสร้างอนุสาวรีย์ให้แก่บุคคลผู้ซึ่งทำคุณประโยชน์ให้แก่ชาติบ้านเมือง ตามที่ปรากฏในหนังสือของสำนักนายกรัฐมนตรี ลงวันที่ 4 พฤศจิกายน พ.ศ.2478⁴¹

อนุสาวรีย์แห่งแรกที่เกิดขึ้นหลังจากที่รัฐมีนโยบายดังกล่าวคือ อนุสาวรีย์พิทักษ์รัฐธรรมนูญ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ที่สื่อให้ประชาชนเห็นว่าบุคคลที่มีความรักชาติจะต้องดำรงรักษาและปกป้องรัฐธรรมนูญซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของการปกครองระบอบประชาธิปไตย ต่อมาในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ.2479 คณะกรรมการจังหวัดสิงห์บุรีได้ขอสร้างอนุสาวรีย์วีรชนค่ายบางระจัน เพื่อเป็นอนุสรณ์ในคุณความดีที่ต่อสู้กับพม่า ซึ่งรัฐบาลเองก็เห็นชอบกับแนวความคิดดังกล่าวที่เสนอ แต่ก็ไม่ได้จัดสร้างขึ้นแต่อย่างใด เพราะรัฐบาลอ้างว่าต้องใช้งบประมาณจำนวนมากเนื่องจากต้องสร้างถนนจากตัวจังหวัดไปยังอนุสาวรีย์ด้วย⁴² นอกจากนี้ยังมีข้าหลวงจังหวัดระยองได้ทำหนังสือลงวันที่ 13 กรกฎาคม พ.ศ.2480 ถึงรัฐบาลว่า ชาวบ้านตำบลบ้านกร่ำ อำเภอแกลง จังหวัดระยอง มีความประสงค์ที่จะสร้างอนุสาวรีย์สุนทรภู่ และขอให้ทางกระทรวงมหาดไทยช่วยเหลือค่าใช้จ่ายในการก่อสร้างด้วย ซึ่งกระทรวงมหาดไทยก็แจ้งว่าการสร้างอนุสาวรีย์สุนทรภู่ยังไม่อยู่ในความจำเป็นที่จะต้องสร้าง และหากเห็นควรว่าจะจัดทำก็ขอให้ทางจังหวัดเป็นฝ่ายพิจารณาจัดสร้างขึ้นเอง ด้วยเหตุว่า

⁴⁰ หจข.สร.0201.10/31 เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่อง ปลุกใจให้ราษฎรรักชาติ หรือเรื่องการอบรมให้รู้สึกในเรื่องของชาตินิยม (6มิถุนายน 2478 – 25 ตุลาคม 2495)

⁴¹ เรื่องเดียวกัน.

⁴² หจข.มท.5/49 เอกสารกระทรวงมหาดไทย เรื่อง การสร้างอนุสาวรีย์ค่ายบางระจัน (พ.ศ.2479 – 2480).

“...ถ้าอย่างนี้รัฐบาลต้องช่วยจัดทำแล้ว อนุสาวรีย์ก็คงเกิดขึ้นเป็นดอกเห็ด เลยอดหมดคุณค่ากัน...”⁴³

จนกระทั่งต่อมารัฐบาลได้แต่งตั้งคณะกรรมการพิจารณาก่อสร้างอนุสาวรีย์เป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ.2485 คณะกรรมการชุดนี้ได้ประชุมกันเมื่อวันที่ 11 สิงหาคม พ.ศ.2485 โดยได้แบ่งอนุสาวรีย์ออกเป็น 2 ประเภท คือ อนุสาวรีย์สำหรับข้าราชการและกรมกอง กับ อนุสาวรีย์สำหรับครู บุคคลที่จะได้รับการยกย่อง สร้างอนุสาวรีย์ให้ได้จะต้องเป็นผู้เสียสละเพื่อชาติ ต้องทำความดีความชอบเป็นพิเศษ อาจจะมีชีวิตไปแล้วหรือยังมีชีวิตอยู่ก็ได้ สำหรับที่ตั้งของอนุสาวรีย์ ถ้าเป็นต่างจังหวัดให้ตั้งไว้ที่ศาลากลางจังหวัด ถ้าเป็นในส่วนกลางให้ตั้งไว้ที่หน่วยราชการนั้นๆ และถ้าเป็นอนุสาวรีย์สำหรับครู ให้ตั้งไว้ที่หอประชุมของโรงเรียน

44

หลังการตั้งคณะกรรมการชุดดังกล่าวแล้ว ก็ไม่ได้มีการกำหนดหลักเกณฑ์ใดเกี่ยวกับการสร้างอนุสาวรีย์อีก จนกระทั่งมาในสมัย จอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรี ได้มีการนำเอาเรื่องการสร้างอนุสาวรีย์มาอภิปรายอีกครั้ง เมื่อปลัดกระทรวงศึกษาธิการได้มีหนังสือ ลงวันที่ 8 พฤศจิกายน พ.ศ.2504 มาถึงปลัดกระทรวงมหาดไทยว่า ได้รับรายงานจากกรมศิลปากรว่าขณะนี้จังหวัดและหน่วยงานต่างๆ ได้ขอให้ทางกรมศิลปากรปั้นหล่ออนุสาวรีย์ของบุคคลสำคัญต่างๆ อยู่เสมอ ซึ่งกรมศิลปากรมีความเห็นว่า

...ก่อนที่จะก่อสร้างควรที่จะได้พิจารณาทั้งในด้านการปกครอง การศึกษา ประวัติศาสตร์ และอื่นๆ ว่าจะเป็นการถูกต้องกับนโยบายส่วนรวมของชาติและเหมาะสมเพียงใด มิฉะนั้นอาจเป็นไปได้ว่าทางการสนับสนุนให้สร้างอนุสาวรีย์บุคคลซึ่งขัดกับนโยบายเป็นส่วนรวมของชาติได้...⁴⁵

สถาบันนวัตกรรมการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁴³ หจข.มท.5/53 เอกสารกระทรวงมหาดไทย เรื่อง ราษฎรอำเภอแก่ง ประธาณาจะสร้างอนุสาวรีย์ “สุนทรภู่” ขึ้นที่ตำบลบ้านกร่ำ (พ.ศ.2480).

⁴⁴ หจข.สร.0201.57/6 เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่อง สร้างอนุสาวรีย์ เพื่อจารึกนามบุคคลและกรรมการที่ทำประโยชน์แก่ชาติอย่างยิ่งใหญ่ (8 – 20 สิงหาคม พ.ศ. 2485).

⁴⁵ หจข.ศธ.0701.42/13 เอกสารกรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง การสร้างอนุสาวรีย์ (พ.ศ.2488 –2505).

ทางกระทรวงมหาดไทยก็ได้ประชุมพิจารณาประเด็นที่ทางกรมศิลปากรเสนอ ในวันที่ 27 ธันวาคม พ.ศ.2504 โดยได้มีมติและสั่งการไปยังผู้ว่าราชการจังหวัดทุกจังหวัด เมื่อวันที่ 1 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2505 ความว่า

...การสร้างอนุสาวรีย์ในที่สาธารณะควรเป็นนโยบายของรัฐ ฉะนั้น หากจังหวัดใดจะมีการสร้างอนุสาวรีย์ขึ้นเป็นของส่วนรวมในที่สาธารณะแล้ว ให้รายงานมายังกระทรวงมหาดไทย เพื่อนำเสนอคณะรัฐมนตรีขอรับนโยบายก่อน จึงจะเริ่มดำเนินการได้...⁴⁶

อย่างไรก็ตาม ในระยะเวลาต่อมา เมื่อการสร้างอนุสาวรีย์แพร่หลายมากขึ้น ได้เกิดปัญหาบางประการตามมา ได้แก่ ความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนทางประวัติศาสตร์ เช่น การสร้างอนุสาวรีย์วีรบุรุษ ณ ท้องถิ่นที่ทางวิชาการยังถือเป็นปัญหาถกเถียงไม่ยุติ ซึ่งหากมีการสร้างอนุสาวรีย์อาจก่อให้เกิดความเข้าใจผิดและยึดถือกลายเป็นข้อมูลที่ผิดได้ บางกรณีอาจยึดเอาตัวละครในนิยายอิงประวัติศาสตร์มาสร้างด้วยเข้าใจว่าเป็นบุคคลที่มีอยู่จริง บางกรณียึดมั่นข้อมูลที่ได้จากการติดต่อกับอำนาจเหนือธรรมชาติที่ยังไม่อาจหาหลักฐานทางประวัติศาสตร์มาสนับสนุนได้ ในกรณีต่างๆ ดังกล่าว หากมีการสร้างอนุสาวรีย์ขึ้นมา อาจก่อให้เกิดความเชื่อที่ผิดพลาดได้โดยง่าย นอกจากนี้ คุณค่าทางศิลปกรรมก็เป็นสิ่งที่ควรพิจารณา เพราะหากการสร้างสรรค์งานประติมากรรมตลอดจนการกำหนดลักษณะแทนฐาน และสถานที่ตั้งอนุสาวรีย์ไม่มีความสง่างาม เหมาะสม สอดคล้องกันแล้ว ย่อมทำให้อนุสาวรีย์นั้นด้อยคุณค่าลงไปที่สุดในที่สุด

จากปัญหาในลักษณะดังกล่าว คณะรัฐมนตรีจึงได้มีมติให้ใช้ระเบียบกระทรวงศึกษาธิการว่าด้วยการก่อสร้างอนุสาวรีย์แห่งชาติ พ.ศ.2520 ประกาศออกมา ณ วันที่ 20 พฤษภาคม พ.ศ.2520 กำหนดให้กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ เป็นผู้รับผิดชอบอนุมัติหรือไม่อนุมัติ หรือห้ามปรามการก่อสร้างอนุสาวรีย์ของบุคคลสำคัญของชาติไทย โดยคำนึงถึงความเหมาะสมเกี่ยวกับบุรปลักษณะและสถานที่ตั้ง ให้ทั้งฝ่ายราชการและฝ่ายเอกชนขออนุญาตตามระเบียบก่อนการก่อสร้าง กรมศิลปากรได้ปฏิบัติตามระเบียบดังกล่าว โดยแต่งตั้งคณะกรรมการพิจารณาการก่อสร้างอนุสาวรีย์แห่งชาติและการจำลองพระพุทธรูปสำคัญ ประกอบด้วยผู้ทรงคุณวุฒิ และผู้เชี่ยวชาญด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี ประติมากรรม สถาปัตยกรรม

⁴⁶ เรื่องเดียวกัน.

และอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง มีหน้าที่พิจารณาความเหมาะสม และควบคุมการ ก่อสร้างอนุสาวรีย์ตามระเบียบ โดยดำเนินการมาจนถึงปัจจุบันนี้⁴⁷

จากระเบียบการสร้างอนุสาวรีย์ดังกล่าวได้ให้คำจำกัดความ หรือความหมายของพระบรมราชานุสาวรีย์ และอนุสาวรีย์ไว้ว่า

“พระบรมราชานุสาวรีย์” หมายความว่า อนุสาวรีย์ของพระมหากษัตริย์ซึ่งได้ทรงประกอบพระราชกรณียกิจเป็นคุณอย่างยิ่งใหญ่แก่ชาติไทยในยุคสมัยต่างๆ ตามที่มีเรื่องหรือพระนามปรากฏในเอกสารหรือหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี และพระบรมราชานุสาวรีย์นั้นจะได้ประดิษฐานไว้ในที่สาธารณะ หรือ ณ ที่ซึ่งเปิดให้มหาชนสักการบูชาและชมได้

“อนุสาวรีย์บุคคลสำคัญ” หมายความว่า สิ่งก่อสร้างที่เป็นเครื่องหมายน้อมนำให้ระลึกถึงวีรกรรมหรือคุณความดีของบุคคลที่ได้ประกอบกรณียกิจเป็นคุณประโยชน์อย่างยิ่งใหญ่ไว้แก่บ้านเมืองไทย สมควรที่จะสร้างอนุสาวรีย์ไว้ให้ปรากฏ เพื่อเป็นที่รวมพลังใจ ศรัทธา และค่านิยม นับถือของประชาชน และเป็นแบบฉบับแก่นุชนไทยสืบต่อไป และสิ่งก่อสร้างนั้นจะได้ประดิษฐานไว้ในที่สาธารณะหรือ ณ ที่ซึ่งเปิดให้มหาชนสักการบูชา หรือชมได้⁴⁸

สำหรับการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนั้น ส่วนหนึ่งเป็นเพราะกระแสการรับรู้เรื่องพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจที่สำคัญต่อประเทศชาติของพระองค์นั้นเป็นที่แพร่หลายอย่างกว้างขวาง จนก่อให้เกิดเป็นความคิดที่จะจัดสร้างอนุสรณ์เพื่อรำลึกถึงพระองค์ขึ้น ดังที่กล่าวไว้ก่อนหน้านี้คือ สังคมไทยขณะนั้นได้รับเอาแนวความคิดว่าด้วยการจัดสร้างอนุสาวรีย์ตามอย่างตะวันตกมา ซึ่งแนวคิดดังกล่าวถือว่า อนุสาวรีย์ คือสิ่งเตือนใจให้ระลึกถึงการประกอบคุณงามความดีอันเป็นประโยชน์แก่ส่วนรวมอย่างใหญ่หลวงของบุคคลหรือกลุ่มชน ซึ่งต่างไปจาก “รูปเคารพ” ซึ่งเป็นต้นแบบอนุสาวรีย์ดั้งเดิมของสังคมไทย ทำให้เกิดความนิยมที่จะสร้างอนุสาวรีย์ในคติแบบใหม่นี้เป็นอย่างมาก และแพร่หลายจากราชสำนักมาสู่ประชาชนพร้อมๆ กับการเกิดจิตสำนึกในเรื่องของประวัติศาสตร์ การค้นหาที่มาของตนและชุมชน รวมถึงความภาคภูมิใจที่จะเชิดชูหรือบอกเล่าอดีตของตนให้คนอื่นรู้ อนุสาวรีย์จึงถูกมองว่าเป็นสิ่งที่ใช้สื่อเรื่องราวในอดีตที่เป็นรูปธรรม จนเกิดเป็นความนิยมที่จะจัดสร้างขึ้นตามท้องที่ต่างๆ

⁴⁷ กรมศิลปากร, กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, อนุสาวรีย์ในประเทศไทย เล่ม 1, หน้า บทนำ.

⁴⁸ กรมศิลปากร, ระเบียบกระทรวงศึกษาธิการว่าด้วยการก่อสร้างอนุสาวรีย์แห่งชาติ และการจำลองพระพุทธรูปสำคัญ พ.ศ. 2520, หน้า 1-2.

สำหรับเมืองธนบุรีซึ่งเป็นราชธานีก่อนกรุงเทพมหานครนั้นก็มิประวัติศาสตร์ที่ยาวนานและที่สำคัญคือ มีความเกี่ยวพันโดยตรงกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช การพยายามที่จะแสดงให้เห็นถึงประวัติศาสตร์ของชุมชนในช่วงดังกล่าวจึงทำให้เกิดความคิดที่จะเทิดพระเกียรติสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชขึ้นมา โดยการให้มีการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ขึ้น การเคลื่อนไหวเพื่อดำเนินการครั้งนี้ จึงอาจกล่าวได้ว่า มีปัจจัยประกอบหลายประการด้วยกัน นอกเหนือไปจากความต้องการเชิดชูประวัติศาสตร์ของตน ปัจจัยที่เป็นตัวเร่งให้มีการสร้างอนุสาวรีย์ขึ้นมานั้นมี 2 ประการด้วยกัน คือ ความแพร่หลายของการสร้างอนุสาวรีย์ในขณะนั้น และการจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชที่ฝั่งพระนคร ในโอกาสเฉลิมฉลองพระนครครบ 150 ปี เมื่อ พ.ศ.2475⁴⁹

พระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชสร้างขึ้นเนื่องในโอกาสฉลองพระนครครบ 150 ปี ในปีพ.ศ.2475 โดยสร้างคู่กับสะพานปฐมบรมราชานุสรณ์ หรือที่เรียกกันโดยทั่วไปว่าสะพานพระพุทธยอดฟ้า ตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 ที่มีว่า

...สิ่งอนุสรณ์ที่จะสร้างในครั้งนี้มีสมควรอยู่ 2 สิ่ง สิ่งหนึ่งคือ สร้างพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ปฐมบรมกษัตริย์มหาราชวงศ์จักรี ซึ่งทรงสร้างพระนครอมรรัตนโกสินทร์นี้ ขึ้นไว้ในที่เปิดเผยชนมมหาชนให้ระลึกถึงพระเดชพระคุณสืบไปชั่วกาลปาวสาน อีกสิ่งหนึ่งนั้น ควรจะมีการสร้างสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยา ทำทางถนนเชื่อมพระนครฯ ให้ติดต่อกับจังหวัดธนบุรี เพื่อให้เป็นสาธารณประโยชน์สำหรับมหาชนชาวพระนคร⁵⁰

ข่าวการเตรียมจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชในโอกาสฉลองพระนครครบ 150 ปี ดังกล่าว เป็นที่สนใจของประชาชน ดังจะเห็นได้จากการลงบทความในหนังสือพิมพ์ระย่นั้น ซึ่งเมื่อได้กล่าวถึงการเทิดพระเกียรติองค์ปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี ก็มีการกล่าวเปรียบเทียบถึงสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเช่นกัน ด้วยเหตุว่า เนื้อหาทางประวัติศาสตร์ที่ผู้คนจดจำนั้น กษัตริย์ทั้งสองพระองค์มีเรื่องราวที่เกี่ยวข้อง

⁴⁹ จุฑามาศ ประมุขมุก, "การเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองท้องถิ่นธนบุรี พ.ศ.2458-2543", หน้า47.

⁵⁰ หจช,ศธ.34.2/2 เรื่อง ประกาศบอกบุญเชิญโรสร้างปฐมบรมราชานุสรณ์ (วันที่ 9 มกราคม 2472).

ซ่องกันอยู่มาก โดยได้มีการแสดงให้เห็นบทบาทที่สำคัญของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่มี ทัดเทียมกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เช่น ในหนังสือพิมพ์บางกอก การเมือง ลงบทความเรื่อง “สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี” โดย ตาโพธิ์ ซึ่งได้กล่าวถึงสมเด็จพระ เจ้าตากสินมหาราชไว้ว่า

...วีรกรรมผู้มีความกล้าหาญ ประเทศชาติ ศาสนา ซึ่งก่อกำความอิสระภาพของสยาม รัฐสีมาอาณาจักรไว้ได้ในเวลาฉุกเฉินนั้น นอกจากพระบาทสมเด็จพระพุทธ ยอดฟ้าจุฬาโลกแล้ว ต้องนับว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นผู้มีพระคุณแก่ประ เทศอย่างเอกอุ ซึ่งคนไทยในสมัยนี้จะลืมฤๅแลแสวงลืมเสียไม่ได้เป็นอันขาด เพราะถ้าเราทำเป็นลืมสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ เราก็อาจทำลืมใครๆ แม้แต่ บิดามารดาของเราเองได้ดุษณีกัน ซึ่งไม่ต้องด้วยความประสงค์ของรัฐบาลในยุค ปัจจุบัน...อีก 4 - 5 ปีข้างหน้า กรุงเทพมหานครจะมีอายุครบ 150 ปี บริบูรณ์ เราทั้งหลายจะได้ชมพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬา โลกประดิษฐานอยู่ ณ เชิงสะพานปฐมบรมราชานุสรณ์ฝั่งปากพระนคร ส่วนเชิงสะพานปฐมบรมราชานุสรณ์ฝั่งธนบุรีอันเป็นที่คู่ประเทศแต่ปฐม กาลนั้น ยังอ้างว้างว่างเปล่าอยู่ ข้าพเจ้าเห็นสมควรว่า รัฐบาลสยามควร ดำริจัดการสร้างพระบรมรูปสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีขึ้นไว้เพื่อเป็นที่สักการะ บูชาของปวงนิกรชน ให้เป็นที่ระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณของพระองค์ท่าน ซึ่งมีอยู่แก่ประชาชนชาวสยามอย่างเอนก หากในอนาคตกาลจะได้มีพระบรม รูปสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีขึ้นจริง ข้าพเจ้าก็หวังว่าจะเป็นที่ถูกใจมหาชนมิใช่น้อย และแม้จะมีการเรียกริเงินในการสร้างพระบรมรูปนี้ ข้าพเจ้าเชื่อแน่ว่า ประชาชนชาวสยามซึ่งยังระลึกถึงพระเกียรติคุณของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี คงจะมีผู้เข้าร่วมช่วยเหลือเป็นจำนวนมากมายโดยไม่ต้องสงสัย⁵¹

อาจสรุปได้ว่า การจัดสร้างดังกล่าวได้ก่อให้เกิดกระแสความเคลื่อนไหวในฝั่ง ธนบุรีสองประการด้วยกัน ประการแรกคือ กระแสการตอบรับการสร้างสะพานข้ามแม่น้ำ เจ้าพระยาตลอดจนการวางแนวถนนในพื้นที่ฝั่งธนบุรี เพราะเชื่อว่าโครงการนี้จะทำให้เกิดการ พัฒนาฝั่งธนบุรีให้เกิดความเจริญแบบฝั่งพระนคร สำหรับประการที่สองคือ ก่อให้เกิดความ

⁵¹ หจข.,ร.7 ม26.12/3 ข่าวหนังสือพิมพ์บางกอกการเมือง เดือนธันวาคม พ.ศ.2472 (2-30 ธ.ค.2472).

ต้องการเรียกร้องให้มีการดำเนินการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินขึ้นบ้างที่ทางฝั่งธนบุรี ด้วยเกิดการเปรียบเทียบระหว่างพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชและสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช พระองค์หนึ่งเป็นผู้สถาปนากรุงรัตนโกสินทร์และราชวงศ์จักรี ในขณะที่อีกพระองค์หนึ่งเป็นผู้สถาปนากรุงธนบุรีซึ่งถือเป็นราชธานีเช่นกัน นอกจากนี้แล้ว พระราชกรณียกิจทางการสงครามโดยเฉพาะอย่างยิ่งวีรกรรมในการกอบกู้บ้านเมืองจากพม่าก็ถูกนำมาเป็นประเด็นเทียบเคียงกัน อย่างไรก็ตาม ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา หลังการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นในปี พ.ศ.2325 ฝั่งธนบุรีเองก็ไม่ได้มีการกล่าวถึงหรือ ถูกให้ความสำคัญมากนัก เมื่อเทียบกับฝั่งพระนคร ดังนั้น เมื่อทางพระนครได้เตรียมการเฉลิมฉลองยิ่งใหญ่ และได้มีการดำเนินการสร้างพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชขึ้นมา จึงเป็นเหตุให้เกิดความต้องการที่จะเทิดพระเกียรติสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในลักษณะที่เหมือนกัน

ประเด็นดังกล่าวจะเห็นได้จากความพยายามของ นายเทียม อดานนท์ หนึ่งในสมาชิกคณะราษฎร ที่ได้แสดงความคิดเห็นต่อประธานคณะราษฎรเรื่องหน้าที่ของรัฐบาลในการให้ความร่วมมือเพื่อจัดสร้างอนุสาวรีย์ว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชก็เป็นกษัตริย์ของไทยพระองค์หนึ่งที่ได้กู้ชาติไทยไว้ก่อนพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จึงควรที่จะจารึกพระเกียรติกุณของพระองค์ไว้บ้าง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงสถาปนากรุงเทพฯ และสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงสร้างกรุงธนบุรี ส่วนสะพานที่เชื่อมกรุงเทพฯ และกรุงธนบุรีมีแต่พระนามพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเพียงพระองค์เดียว นำที่จะเชิดชูพระเกียรติยศของกษัตริย์ทั้งสองพระองค์โดยการเปลี่ยนชื่อของสะพานปฐมบรมราชานุสรณ์ (สะพานพระพุทธยอดฟ้า) เป็นสะพานกรุงเทพฯ – กรุงธนฯ เพื่อที่จะเป็นการระลึกถึงประวัติศาสตร์ของกรุงธนบุรีเช่นเดียวกับที่ระลึกถึงประวัติศาสตร์กรุงเทพฯ ที่สำคัญคือ รัฐบาลควรจะต้องจัดสร้างอนุสาวรีย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชขึ้นที่วงเวียนทางฝั่งธนบุรี เพื่อที่จะให้เป็นที่ระลึกถึงผู้กู้ชาติ เพราะทางฝั่งพระนครได้จัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชแล้ว

52

⁵² หจข..สร.0201.25/365 เรื่อง นายเทียม อดานนท์ ขอให้เปลี่ยนนามสะพานพระพุทธยอดฟ้าฯ และสร้างอนุสาวรีย์พระเจ้ากรุงธนบุรีขึ้นที่วงเวียน (พ.ศ.2475)

อย่างไรก็ตามในช่วงเวลาเกือบ 20 ปี คือ พ.ศ.2478 – 2497 ที่มีการเคลื่อนไหว เพื่อดำเนินการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ขึ้นอย่างเป็นทางการ นั้น ได้มีการสร้างพระบรมรูปของพระองค์ขึ้นเป็นอนุสรณ์ก่อนที่ จังหวัดตาก ซึ่งถือกันว่าเป็น พื้นที่ซึ่งมีความเกี่ยวพันทางประวัติศาสตร์กับพระองค์ โดยมีประวัติการสร้างคือ แต่เดิมนั้น ใน จังหวัดตากได้มีศาลเทพารักษ์ขนาดเล็กตั้งอยู่ที่ วัดดอยเขาแก้ว ปากห้วยแม่ท้อ ตำบล แม่ท้อ อำเภอเมืองตาก โดยเชื่อกันว่าเป็นศาลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ต่อมา เมื่อปี พ.ศ.2490 นายจรัส สืบศิริ นายช่างแขวงกรมทางตาก ได้เห็นว่าสมเด็จพระเจ้าตากสิน มหาราช เคยทรงดำรงตำแหน่งเป็น เจ้าเมืองตาก ดังที่คนส่วนใหญ่ออกพระนามจนเป็นที่ติด ปากว่า พระยาตาก หรือ พระเจ้าตาก และพระองค์ทรงมีคุณูปการอย่างยิ่งต่อประชาชนชาว ไทยและชาวเมืองตาก จากที่ศาลเดิมเป็นเพียงศาลขนาดเล็ก จึงสมควรสร้างขึ้นใหม่ให้มีขนาด ใหญ่ขึ้น อีกทั้งควรมีพระบรมรูปประดิษฐานภายในศาลด้วย เพื่อการสักการบูชา ซึ่งก็จะเป็น การสมพระเกียรติมากยิ่งขึ้น ดังนั้น นายจรัส จึงเป็นผู้ริเริ่มการรวบรวมเงินเพื่อสร้างศาล สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชขึ้นใหม่ที่บริเวณแขวงกรมทางจังหวัดตาก และได้เริ่มดำเนินการ ตั้งแต่เดือนมกราคม พ.ศ.2490 เป็นต้นมา โดยได้ติดต่อขอให้กรมศิลปากรออกแบบศาล และ ปั้นหล่อพระบรมรูปสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช มีลักษณะขนาดเท่าพระองค์จริง ทรง เครื่องต้นและพระมาลา ประทับนั่ง ห้อยพระบาทบนพระแท่น มีพระแสงดาบในฝักวางพาด พระเพลา พระบรมรูปดังกล่าว ศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี เป็นผู้ออกแบบ มีนายไพฑูรย์ เมืองสมบูรณ์ เป็นประติมากร⁵³

คณะแขวงกรมทางได้ทำพิธีฝังรากตึกศาลในเดือนเมษายน พ.ศ.2490 แต่งาน ยังไม่แล้วเสร็จ นายจรัส สืบศิริ ก็ได้รับคำสั่งย้ายให้ไปเป็นนายช่างเขตการทางนครราชสีมา นายเฉลียว วัชรพุกต์ ได้รับแต่งตั้งให้มาดำรงตำแหน่งแทน และดำเนินการสร้างต่อ แต่ทว่ายังมีปัญหา เพราะยังขาดเงินค่าหล่อพระบรมรูป จึงได้นำเรื่องเข้าปรึกษากรมการจังหวัดตาก และประกาศรับบริจาคจากประชาชนทั่วไปตลอดจนจัดพิมพ์หนังสือพระราชประวัติจำหน่าย เพื่อสมทบทุน จนกระทั่งการสร้างศาลและหล่อพระบรมรูปเสร็จเรียบร้อย จึงได้มีพิธีเปิดศาล อย่างเป็นทางการ เมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ.2491 หลังจากนั้นจังหวัดตากก็ได้จัดให้มีงาน นมัสการพระบรมรูปเป็นประจำทุกปีสืบมา⁵⁴

⁵³ กรมศิลปากร, อนุสาวรีย์ในประเทศไทย เล่ม 1 , หน้า 297.

⁵⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

ต่อมา ในปีพ.ศ.2509 นายชูชัย สุวรรณรังษี ผู้ว่าราชการจังหวัดตาก ได้พิจารณาเห็นว่า ศาลที่สร้างยังมีความคับแคบ ไม่สะดวกแก่ประชาชนที่จะเข้าไปสักการบูชา จึงได้จัดหาเงินทุนเพื่อสร้างศาลขึ้นใหม่ โดย จอมพลถนอม กิตติขจร นายกรัฐมนตรีในขณะนั้น เป็นผู้วางศิลาฤกษ์การก่อสร้าง เมื่อวันที่ 29 ธันวาคม พ.ศ.2513 จนกระทั่งการก่อสร้างแล้วเสร็จ และกระทำพิธีเปิดศาลเมื่อวันที่ 26 ธันวาคม พ.ศ.2514 และยังคงเป็นที่เคารพสักการะของชาวเมืองตากอยู่ตราบจนทุกวันนี้⁵⁵

4.2.2 การดำเนินการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

การจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ได้ริเริ่มขึ้นโดย นายทองอยู่ พุฒพัฒน์⁵⁶ ซึ่งเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรคนแรกของจ.ธนบุรี และเพื่อนอีกกลุ่มหนึ่ง⁵⁷ ซึ่งจุดเริ่มแรกของความคิดในการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์นั้นได้มีการบันทึกไว้โดย นายดำรง แยมบุญเรือง⁵⁸ ซึ่งเป็นผู้หนึ่งที่สนับสนุนการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์เช่นเดียวกัน ความว่า

...ข้าพเจ้าได้ถามถึงจุดเริ่มแรกของอนุสาวรีย์นี้ นายทองอยู่ ได้กรุณาเล่าให้ฟังว่า เมื่อต้น พ.ศ.2465 ขณะนั้น นายทองอยู่เป็นครูสอนนักเรียนอยู่ที่โรงเรียนฝึกหัดครูวัดบวรนิเวศ ขณะที่กำลังสอนวิชาประวัติศาสตร์ในรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชอยู่นั้น ยิ่งอธิบายถึงพระราชประวัติของสมเด็จพระผู้กู้ชาติ ก็ยิ่งเห็นข้อเท็จจริงแจ่มชัดขึ้นทุกขณะ และในขณะเดียวกัน ก็มองเห็นความเหลวไหลเลอะเทอะของผู้บันทึกประวัติศาสตร์บางคนยิ่งขึ้น

⁵⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า298.

⁵⁶ แต่เดิม นายทองอยู่ พุฒพัฒน์ เป็นครูสอนวิชาประวัติศาสตร์อยู่ที่โรงเรียนฝึกหัดครูวัดบวรนิเวศ และเป็นผู้กว้างขวางคนหนึ่งของท้องถิ่นธนบุรีในขณะนั้น เห็นได้จากการได้รับเลือกเป็นนายกสมาคมธนบุรี สามารถเรียกผู้แทนตำบลในจังหวัดธนบุรีจำนวนถึง 126 คน มาประชุมที่โรงเรียนมัธยมบ้านสมเด็จพระยาเพื่อที่จะแสดงความประสงค์ในการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ขึ้น ต่อมา นายทองอยู่ ได้รับเลือกเป็นสมาชิกสภาเทศบาลนครธนบุรี และเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจังหวัดธนบุรีในที่สุด

⁵⁷ หจข., ศธ.0701.45/1 เรื่อง การสร้างพระบรมรูปพระเจ้าตากสินกรุงธนบุรี (พ.ศ.2473-2497).

⁵⁸ นายดำรง แยมบุญเรือง เป็นนักการเมืองท้องถิ่น เป็นอดีตสมาชิกสภาเทศบาลนครธนบุรี และสมาชิกสภาจังหวัดธนบุรีด้วย

เป็นลำดับเหมือนกัน ทั้งนี้เพราะผู้บันทึกเขียนบิดเบือนไปจากความจริงหลายแห่งหลายตอน ซึ่งถ้าไม่พินิจพิจารณาแล้วก็ไม่เห็น และข้อความที่บันทึกไว้เหล่านั้นล้วนแต่เป็นเหตุกระทำให้สมเด็จพระผู้กู้ชาติจ้องจมดิ่งอยู่ในความร้ายตลอดกาล ไม่มีโอกาสที่จะเข้าถึงความจริงได้เลย นายทองอยู่กล่าวว่าเป็นการยุดิธรรมที่นักประวัติศาสตร์จักได้บันทึกกล่าวหาปรัทบาทผู้มีพระคุณอันยิ่งใหญ่ต่อชาติด้วยข้อความที่คลาดเคลื่อนจากความจริงถึงเช่นนั้น แทนที่จะแสดงความเป็นจริงเพื่อถวายเป็นความกตัญญูตเวทีระลึกถึงพระมหากษัตริย์คุณที่ได้ทรงกอบกู้ชาติไทยให้เป็นเอกราช จึงจะเป็นการเหมาะสมถูกต้องแต่นี้กลับตรงกันข้าม คือกล่าวร้ายป้ายสีปรัทบาทเอาจนพระเจ้าผู้กู้ชาติลุกไม่ขึ้น เช่นนี้ไม่เป็นการสมควรเลย เพราะการกระทำให้ประชาชนหลงเข้าใจผิดไปตามไปอีกเป็นอันมาก ซึ่งเป็นการทำลายพระเกียรติยศพระเกียรติคุณของพระองค์ท่านโดยทางอ้อม นายทองอยู่รู้สึกสลดใจในเรื่องนี้เป็นอันมาก และในขณะที่กำลังคิดครุ่นนุ่นวายอยู่นั้น ดูเหมือนว่ามีอะไรอันหนึ่งได้แวบแปลบปรากฏขึ้นมาชั่วขณะผุดขึ้นในจิตของนายทองอยู่ และอะไรที่ผ่านแวบมานี้แหละได้เข้าตรึงจิตนายทองอยู่โดยโยงเป็นชนวนให้เกิดความดำริคิดสร้างอนุสาวรีย์ขึ้น...⁵⁹

แต่ความคิดดังกล่าวก็ยังไม่สามารถดำเนินการได้อย่างเต็มที่ โดยมีอุปสรรคคือเนื่องจากในขณะนั้น ยังคงอยู่ภายใต้การปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ดังที่ปรากฏความว่า

...นายทองอยู่ได้นำความดำริเรื่องสร้างอนุสาวรีย์นี้ไปปรารภกับเพื่อนครูบาอาจารย์ทั้งหลายที่ร่วมงานกันอยู่นั้นฟัง แต่บรรดาครูเหล่านั้นกลับเห็นเป็นเรื่องขบขันไปเสีย ทั้งนี้เพราะเห็นกันในสมัยนั้นว่าเป็นเรื่องที่เป็นไปไม่ได้ เพราะเป็นสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ถ้าใครขึ้นอุตริกระทำขึ้น ก็หมายถึงการนำภัยเข้ามาสู่ตัวเอง และครูบางคนซึ่งมีความหวังดีได้เตือน โดยขอให้นายทองอยู่เลิกความดำรินั้นเสีย...⁶⁰

⁵⁹ ดำรง แยมบุญเรือง, “อนุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช” ,สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช (พระนคร:สมาคมสามัคคีธรรมมิตร,2497),หน้า16-17.

⁶⁰ เรื่องเดียวกัน,หน้า17.

อาจเป็นไปได้ว่าในขณะนั้นการจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์หรืออนุสาวรีย์นั้น เป็นการดำเนินการของราชสำนักเป็นหลัก เช่นพระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 หรือ พระบรมรูปทรงม้า ซึ่งสร้างขึ้นเพื่อเฉลิมฉลองในวาระที่ทรงครองราชย์ยาวนานยิ่งกว่าพระมหากษัตริย์พระองค์ใดในอดีต โดยมีพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งทรงเป็นมกุฎราชกุมาร เป็นผู้ดูแลโครงการดังกล่าว นอกจากนี้ อนุสาวรีย์ส่วนใหญ่จะพบว่าถูกสร้างขึ้นโดยกลุ่มชนชั้นนำทั้งสิ้น และจะต้องมีความเกี่ยวข้องกับราชวงศ์จักรีเป็นหลัก

ในปี พ.ศ.2475 การเมืองไทยได้เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ เมื่อคณะราษฎรได้ทำการปรับเปลี่ยนรูปแบบการปกครองของประเทศจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตย มีการจัดตั้งรัฐสภาอันประกอบไปด้วยสมาชิกที่มาจากการเลือกตั้งและแต่งตั้ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรของแต่ละจังหวัดที่ได้รับเลือกเข้ามาเป็นตัวแทนของประชาชนจังหวัดนั้นๆ ได้กลายมาเป็นผู้ทำหน้าที่นำข้อเรียกร้องของประชาชนในจังหวัดตนเข้าสู่การพิจารณาของรัฐสภา ดังนั้น นายทองอยู่ พุฒพัฒนา ซึ่งได้รับเลือกเป็นผู้แทนราษฎรคนแรกของจังหวัดธนบุรี จึงได้นำโครงการการจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชมาเผยแพร่ ซึ่งก็ได้รับการตอบรับสนับสนุนอย่างกว้างขวาง

ในการดำเนินการนั้น นายทองอยู่ พุฒพัฒนา พร้อมด้วยผู้แทนตำบลใน จังหวัดธนบุรี จำนวน 126 คน และผู้มีเกียรติแห่งสมาคมธนบุรีอีก 10 คน ได้จัดการประชุมขึ้นที่หอประชุมโรงเรียนมัธยมบ้านสมเด็จพระเจ้าพระยา เพื่อที่จะร่วมปรึกษาแสดงความคิดเห็นในการจัดสร้างอนุสาวรีย์ขึ้นมา ซึ่งที่ประชุมดังกล่าวก็ได้เห็นชอบและให้เริ่มโครงการโดยขอให้รัฐบาลเป็นผู้ดำเนินการจัดสร้างขึ้นที่ วงเวียนใหญ่ และจะทำหนังสือแจ้งไปยังคณะรัฐมนตรีเพื่อขออนุมัติให้ดำเนินการให้แล้วเสร็จในเร็ววัน เพราะที่ประชุมเห็นว่าในการนี้รัฐบาลควรที่จะเข้ามามีส่วนร่วมด้วยนอกจากจะเป็นความต้องการของประชาชนทั่วไป

ภายหลังจากที่นายทองอยู่ พุฒพัฒนา ได้ส่งหนังสือแสดงความคิดเห็นเรื่องการจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ไปยังคณะรัฐบาลเมื่อพ.ศ.2477 แล้ว แต่ทางรัฐบาลยังมิได้ให้คำตอบใดๆ กลับมา ดังนั้นเพื่อให้เรื่องคืบหน้า นายทองอยู่ จึงได้มีหนังสือถึง พันเอกพระยาพหลพลพยุหเสนา นายกรัฐมนตรีในสมัยนั้นอีกฉบับหนึ่ง โดยมีใจความว่า “ ถ้ารัฐบาลยังเพิกเฉยในเรื่องนี้

แล้ว ประชาชนผู้ใฝ่ใจทั้งหลายจะได้ร่วมมือร่วมใจจัดสร้างขึ้นเอง”⁶¹ หลังจากนั้น นายทองอยู่ ก็ได้จัดตั้งคณะกรรมการขึ้นมาชุดหนึ่ง เพื่อดำเนินการในการจัดสร้างอนุสาวรีย์ ประกอบด้วยบุคคล 5 คน คือ

1. นายทองอยู่ พุฒพัฒน์ ประธานกรรมการ
2. พระพิพิธสถิตี รองประธานกรรมการ
3. นายгимเซ็ง กิมสุวรรณ นายห้างขายยาบุญมี เป็นเหรัญญิก
4. นายгимพงษ์ ทองธัช นายห้างเยาวราช เป็นปฏิคม
5. นายมงคล รัตนวิจิตร อดีตผู้แทนราษฎร จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นกรรมการและเลขานุการ

ในจำนวนกรรมการนี้ จะเห็นว่ามีชาวจีนที่เป็นเจ้าของกิจการ เข้าร่วมด้วยถึง 2 คน สะท้อนให้เห็นความเกี่ยวพันกันในฐานะที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงเป็นผู้ที่มีเชื้อสายจีน อยู่ด้วย

กรรมการชุดนี้ได้ดำเนินการประชุมที่บ้านพระพิพิธสถิตีหลายครั้งด้วยกัน และได้เริ่มดำเนินการไปตามลำดับ โดยได้เข้าเฝ้า พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาทิตยทิพอาภา ประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์เพื่อทูลเรื่องการจัดสร้าง ซึ่งก็ได้ทรงรับสั่งกับคณะกรรมการว่า “สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าทรงเคารพขุนหลวงตากมาก ขุนหลวงตากไม่บ้า พงศาวดารเขียนเลอะเลือนป้ายสีกันมากจนเกินไป” นอกจากนี้ยังทรงออกความเห็นเพิ่มเติมว่า พระบรมรูปที่จะสร้างขึ้นควรเป็นรูป นักรบ และจะทรงมอบเงินทุนสนับสนุนการดำเนินงานครั้งนี้เป็นจำนวน 100 บาท ให้แก่คณะกรรมการด้วย⁶²

นอกจากนี้คณะกรรมการยังได้ขอการสนับสนุนจากบุคคลอื่นอีกเช่น เจ้าพระยาพิชเยนทรโยธิน หนึ่งในคณะผู้สำเร็จราชการ พันเอกพระยาพลพลพยุหเสนา นายก รัฐมนตรี และรัฐมนตรีอื่นๆ ซึ่งก็ได้รับความเห็นชอบด้วยเช่นกัน คณะกรรมการจึงได้มอบหมายให้พระยาอนุศาสน์ ช่างเขียนฝีมือดี เป็นผู้ออกแบบวาดพระบรมรูป ซึ่งในระหว่างการดำเนินการครั้งนี้ ได้มีผู้แทนราษฎร ข้าราชการ พ่อค้า ประชาชนเป็นจำนวนมากแสดงความชื่นชมและรับรองที่จะให้ความช่วยเหลือร่วมมือเป็นอย่างดี แม้แต่ผู้ที่อยู่ต่างจังหวัดก็ยังมีหนังสือติดต่อมายัง

⁶¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 15.

⁶² เรื่องเดียวกัน, หน้า 15-16.

คณะกรรมการ เช่น พระประเทศนรารักษ์ กรรมการพิเศษเมืองฉะเชิงเทรา ซึ่งเมื่อได้ทราบข่าวเรื่องนี้ก็แสดงความจำนงที่จะออกทุนทรัพย์ช่วยสร้างพระบรมรูปด้วย⁶³

ในเดือนกรกฎาคม พ.ศ.2478 รัฐบาลของพันเอก พระยาพหลพลพยุหเสนา ได้ประชุมปรึกษาในคณะรัฐมนตรีและได้ลงมติแต่งตั้งคณะกรรมการขึ้นมาคณะหนึ่งมีหน้าที่พิจารณาจัดสร้างอนุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช โดยเป็นคณะกรรมการชุดแรกที่มาจากการแต่งตั้งอย่างเป็นทางการของรัฐบาล โดยประกอบด้วย

1. ขุนสมหารहितะคดี รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงการคลัง เป็นประธานกรรมการ
2. หลวงนฤเบศร์มานิต รัฐมนตรี
3. หม่อมเจ้าสกลวรรณากร วรวรรณ ผู้แทนกระทรวงมหาดไทย
4. หลวงวิจิตรวาทการ อธิบดีกรมศิลปากร
5. นายทองอยู่ พุฒพัฒน์ สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร จ. ธนบุรี
6. ผู้แทนกระทรวงกลาโหม
7. ผู้แทนกระทรวงโยธาเทศบาล
8. นายศิริ เกาส์ เป็นเลขานุการ

คณะกรรมการของรัฐบาลชุดนี้เข้าร่วมประชุมปรึกษากับคณะกรรมการชุดที่มีนายทองอยู่ เป็นประธาน เพื่อหาแนวทางในการดำเนินการจัดสร้างอนุสาวรีย์ ซึ่งที่ประชุมได้มีความเห็นแบ่งออกเป็น 2 ฝ่ายด้วยกัน คือ ฝ่ายหนึ่งเห็นว่าไม่ควรสร้างเป็นพระบรมรูป เพราะเหตุว่าไม่สามารถหาพระบรมรูปที่แท้จริงมาจำลองได้ จึงควรที่จะสร้างขึ้นเป็นถาวรวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วจารึกพระนามของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชไว้ เพื่อระลึกถึงเท่านั้น ในขณะที่อีกฝ่ายหนึ่งซึ่งมีนายทองอยู่ เป็นหัวหน้า เห็นว่าควรที่จะสร้างขึ้นเป็นอนุสาวรีย์พระบรมรูปทำนองเดียวกันกับพระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ซึ่งก็เป็นพระบรมรูปที่สร้างขึ้นจากแบบสมมติเช่นกันโดยให้เหตุผลว่า ถ้าจะดำเนินการสร้างเป็นถาวรวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ความสนใจในเรื่องราวของพระองค์ท่านจากประชาชนทั้งหลายจะมีน้อยลง แต่ถ้าได้สร้างเป็นพระบรมรูป ก็จะมีผู้สนใจมากขึ้น อีกทั้งเป็นเครื่องเตือนใจให้เกิดความเลื่อมใสในคุณงามความดีของพระองค์ท่าน ที่ได้กอบกู้ประเทศชาติให้เป็นเอกราชมาจนทุกวันนี้⁶⁴

⁶³ หจข.,ศธ.0701.45/1 เรื่อง การสร้างพระบรมรูปพระเจ้าตากสินกรุงธนบุรี (พ.ศ.2473-2497).

⁶⁴ ดำรง แยมบุญเรือง, “อนุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช” ,หน้า18.

และในที่สุด ที่ประชุมก็ได้ลงมติตามที่นายทองอยู่และพวกเสนอ คือให้สร้างเป็นพระบรมรูป โดยได้ขอความร่วมมือจากเทศบาลนครธนบุรีในการจัดเตรียมสถานที่ก่อสร้าง ซึ่งได้เลือกวงเวียนใหญ่เป็นที่ตั้งของพระบรมราชานุสาวรีย์

กรมศิลปากรซึ่งหลวงวิจิตรวาทการเป็นอธิบดีอยู่ในขณะนั้น เป็นหน่วยงานที่ได้รับมอบหมายให้เป็นผู้ออกแบบพระบรมรูป โดยทั่วไปแล้ว การจัดสร้างอนุสาวรีย์ขึ้นนั้น จำเป็นที่จะต้องคัดเลือกบุคคล หรือเหตุการณ์ที่มีลักษณะพิเศษ ซึ่งพิจารณาเห็นว่าจะมีความเหมาะสม คือเป็นบุคคลหรือเหตุการณ์สำคัญที่เกี่ยวกับคนหมู่มาก หรือประเทศชาติ เป็นกรณีพิเศษ ไม่ได้เกิดขึ้นบ่อย อาจจะเป็นเหตุการณ์ที่น่าชื่นชมยินดี เป็นวีรกรรม หรือสงครามที่สมควรให้อนุชนรุ่นหลังได้ระลึกถึงต่อไป บุคคลผู้นั้นจะต้องประกอบคุณงามความดีเป็นพิเศษ อาจเป็นผู้กล้าหาญที่ประกอบวีรกรรมเพื่อรักษาเอกราชความมั่นคงของชาติบ้านเมือง มีความเสียสละในประโยชน์สุขของตน หรือแม้แต่เสียสละกำลังกาย และชีวิต หรือเป็นผู้ริเริ่มดำเนินการในสิ่งที่เป็นผลดี เป็นประโยชน์มหาศาลต่อคนจำนวนมาก และเป็นที่ยอมรับนับถือของปวงชนในเกียรติคุณที่ได้กระทำ⁶⁵ สำหรับการดำเนินการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนั้น มีความเห็นตั้งแต่แรกเริ่มที่จะสร้างเป็นพระบรมรูป ไม่ใช่เป็นสัญลักษณ์แทน อย่างไรก็ตามการสร้างเป็นพระบรมรูปนั้น มีปัญหาตรงที่ไม่มีผู้ใดหรือหลักฐานใดที่สามารถระบุได้ว่า พระบรมฉายาลักษณ์ที่แท้จริงของพระองค์นั้นเป็นแบบใด ซึ่งก็เป็นปัญหาที่พบในการสร้างอนุสาวรีย์แบบอื่นๆ ดังนั้นในการออกแบบ จึงไม่มีทางอื่นนอกจากการใช้จินตนาการสร้างพระบรมรูปให้มีความใกล้เคียงกับหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่มีอยู่⁶⁶

⁶⁵ ฉวีงาม มาเจริญ, “การก่อสร้างอนุสาวรีย์แห่งชาติและการจำลองพระพุทธรูปสำคัญ”, ใน ศิลปากร 28(พฤษภาคม 2527), หน้า44-46.

⁶⁶ กรณีการสร้างพระบรมรูปสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่จังหวัดตาก เมื่อปีพ.ศ.2491 ไม่เกิดปัญหาในลักษณะดังกล่าวทั้งที่ดำเนินการออกแบบ โดยช่างจากกรมศิลปากรเช่นกัน ทั้งนี้สันนิษฐานได้ว่าเป็นเพราะการสร้างพระบรมรูปดังกล่าวเป็นการดำเนินงานของเจ้าหน้าที่ท้องถิ่นในจังหวัดตาก มิได้มีการเสนอเรื่องเข้ามติคณะรัฐมนตรีดังเช่นกรณีการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ที่วงเวียนใหญ่ อีกทั้งขั้นตอนการสร้างพระบรมรูปนั้นต่างจากการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ที่มีรายละเอียด และกฎเกณฑ์มากและยังจะต้องได้รับอนุมัติจากการด้วย นอกจากนี้พระบรมรูปที่จังหวัดตากก็เพียงประดิษฐานอยู่ในตัวศาล มิได้ปรากฏเป็นอนุสาวรีย์ขนาดใหญ่ในที่สาธารณะดังเช่นที่วงเวียนใหญ่แต่อย่างใด

นอกจากปัญหาเรื่องพระบรมฉายาลักษณ์แล้ว ปัญหาที่พบอีกคือ ลักษณะของอนุสาวรีย์ควรที่จะเป็นแบบใด ซึ่งตามความเห็นของประชาชนโดยส่วนใหญ่จะต้องการให้สร้างในลักษณะของ นักรบ ซึ่งก็เพื่อให้ยึดตามพระราชกรณียกิจที่โดดเด่นและสำคัญที่สุดของพระองค์ โดยรวมแล้วประชาชนทั่วไปต้องการให้เป็นพระบรมรูปทรงม้าแบบโบราณของไทย ทำท่าพาดพิงต่อสู้พม่าเข้าศึก⁶⁷ แต่ก็ยังมีผู้เสนอความเห็นรูปแบบอื่นๆ ด้วยเช่นกัน เช่น พระพิพิธสถิตีเสนอว่า ควรสร้างเป็นพระบรมรูปทรงช้าง โดยให้เหตุผลว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้เคยทรงช้างออกรบเช่นเดียวกับวีรกษัตริย์ในอดีต และช้างเป็นสัตว์สำคัญของชาติ ถ้าหากสร้างเป็นพระบรมรูปทรงช้างก็จะเป็นที่ภูมิใจของประชาชน⁶⁸

อย่างไรก็ตาม ทางกรมศิลปากรได้ดำเนินการร่างแบบพระบรมราชานุสาวรีย์ตามหลัก 2 ประการของคณะกรรมการ คือ

- อนุสาวรีย์จะต้องเป็นของสูงใหญ่ งามสง่ากระทบตาคน กระเทือนใจให้ผู้ดูรู้สึกถึงความสูงใหญ่ มั่นคง ซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงทำให้แก่ประเทศไทย
- รูปอนุสาวรีย์ควรเป็นหลักหกหลัก หรือถ้าเป็นหลักเดียวก็ควรให้เห็นเป็นหกเหลี่ยมหกซีก รัศมีตรงกันเป็นอันเดียว ซึ่งแสดงความหมายในทางประวัติศาสตร์ว่า เมื่อเสียกรุงแก่พม่าใน พ.ศ.2310 นั้น สยามได้แตกแยกเป็นหกส่วน สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงรวบรวมสยามที่แตกแยกให้กลับเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน⁶⁹

เมื่อตกลงในหลักการกันได้ระดับหนึ่งจึงให้ ศาตราจารย์ศิลป์ พีระศรี นายช่างชาวอิตาเลียน ประจำกรมศิลปากรเป็นผู้ออกแบบ และปั้นเป็นพระบรมรูปจำลองในลักษณะท่าทางต่างๆ ขึ้น 7 แบบ ด้วยกัน และได้นำออกแสดงแก่ประชาชนเพื่อลงมติเลือกแบบในการสร้าง ในงานรัฐธรรมนูญประจำปี พ.ศ.2480 ที่พระราชวังสราญรมย์ เพื่อเปิดโอกาสให้ประชาชนได้ร่วมลงคะแนน โดยใช้วิธีการบริจาคเงินเป็นคะแนนเสียงสำหรับแบบที่แต่ละคนต้องการ

⁶⁷ หจข.,สร.0201.57/5 เรื่อง อนุสาวรีย์มหาวีรราชเจ้าของไทยในโบราณสมัยรวม 7 พระองค์ (วันที่ 12 พ.ค.-23 พ.ย.2482).

⁶⁸ หจข.,ศธ.0701.45/2 เรื่อง ตั้งคณะกรรมการพิจารณาเรื่องการสร้างอนุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้ากรุงธน (พ.ศ.2479-2480).

⁶⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์,สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 12 (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา,2505),หน้า89-91.

ให้สร้าง เมื่อจบงานแล้วก็จะมีการนับคะแนนเสียง โดยเงินที่ใช้เป็นคะแนนนั้นไม่ได้จำกัดว่าต้องมีค่าเท่าใด แต่ให้นับตามจำนวนหน่วย หนึ่งหน่วยไม่ว่าจะเป็นเงินเหรียญหรือธนบัตร ก็จะเท่ากับ 1 คะแนน และแบบใดที่ได้รับคะแนนเสียงมากที่สุด กรมศิลปากรจะใช้แบบนี้ในการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ โดยแบบของพระบรมราชานุสาวรีย์ที่ศาสตราจารย์ศิลป์ ออกแบบไว้ มีดังนี้

แบบที่1 มีลักษณะคือ

- เสาเหลี่ยม
- โคนมีกระดานหนีบข้างละสามแผ่น
- ปลายตั้งรูปพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงม้า
- สองข้างกระดานหนีบรูปปั้นทหาร
- มีฐานสองชั้น
- ชั้นบนไม่มีพนัก
- ชั้นล่างมีพนักสามด้าน ด้านหน้าเป็นบันได

แบบที่2 มีลักษณะคือ

- ลับแล
- มีกระดานหนีบข้างละสามแผ่น สูงพ่นขึ้นไปดูเสาคู่
- หน้าลับแลตั้งเป็นรูปพระเจ้ากรุงธนบุรี
- มีฐานเป็นบันไดเกย
- หน้าเกยมีหม้อบูชาใบหนึ่ง

แบบที่3 มีลักษณะคือ

- เสาสี่เหลี่ยมปลายจักรเป็นคทู้จตุรमुख
- ยอดเป็นฉัตร
- ฐานทำเป็นกระดานหกแผ่นซ้อนกัน
- ตั้งเป็นรูปทหารหน้าฐาน

แบบที่4 มีลักษณะคือ

- เสาดี่เหลี่ยม
- โคนมีกระดานหกแผ่นหนีบสองข้าง
- ปลายมีหม้อไฟ
- ตั้งพระรูปยืนหน้าเสา
- ตั้งรูปทหารหมู่สองข้างกระดานหนีบ และมีฐานรองรับ

แบบที่5 มีลักษณะคือ

- เสากหกเหลี่ยม
- ปลายเป็นคฤหาศตุมุขยอดฉัตร
- ตั้งพระบรมรูปหน้าเสา

แบบที่6 มีลักษณะคือ

- เสากหกเหลี่ยม
- ปลายเสาดั้งพระรูปยืน
- โคนเสามีอะไรรองรับลักษณะดูกระเบระเครื่องบูชากลม
- ตั้งรูปนางในเชิญเครื่องล้อมรอบปากกระเบระ
- ลายกระเบระสลักดูเป็นรูปชนช้าง
- มีต่อหม้อค้ำกระเบระหกตัว
- มีฐานรอง
- มีบันไดลงข้างหน้า

แบบที่7 มีลักษณะคือ

- เสาดี่เหลี่ยม
- ตอนปลายสลักลายดูเป็นหม้อไฟ
- ตอนใต้ลงมาสลักลายดูเป็นเครื่องไม้
- ตั้งพระรูปทรงช้างพระคชาธารที่หน้าเสา
- ตั้งถาดลูกไม้สองข้าง

การออกแบบทั้ง 7 แบบนี้ ได้ยึดแนวตามกรมศิลปากร กรมการที่ประชุม และ ความเห็นต่างๆ ของประชาชน โดยมาประมวลกันเป็นแบบพระบรมรูปในลักษณะต่างหลายแบบ ซึ่งจะสังเกตเห็นได้ว่า แบบที่ 1 ,2 ,4 ,5, 6 และ 7 สร้างเป็นพระบรมรูปทั้งแบบทรงม้า ทรงช้าง

และพระบรมรูปประทับยืน ส่วนแบบที่ 3 นั้น ออกแบบเป็นในเชิงสัญลักษณ์ เพื่อเป็นตัวเลือก สำหรับผู้ที่ไม่ต้องการอนุสาวรีย์ที่เป็นลักษณะพระบรมรูปจำลอง ซึ่งอาจจะไม่ตรงกับความเป็นจริงในประวัติศาสตร์⁷⁰

เมื่อเสร็จงานฉลองรัฐธรรมนูญแล้ว ในวันที่ 15 ธันวาคม พ.ศ.2480 กรรมการในการตรวจนับคะแนน ได้ร่วมกันเปิดหีบเงินที่ประชาชนบริจาคเป็นคะแนนของลักษณะของอนุสาวรีย์ แบบต่างๆ โดยปรากฏผลคะแนนดังนี้

ชนิดเงิน	ภาพ1	ภาพ2	ภาพ3	ภาพ4	ภาพ5	ภาพ6	ภาพ7	รวม
ธนบัตรบาท	7	-	-	-	-	-	-	7
เหรียญสลึง	3	1	-	-	-	1	-	5
สตางค์สิบ	304	12	10	9	44	17	13	409
สตางค์ห้า	407	38	41	27	93	45	28	746
สตางค์แดง	2,554	148	244	104	817	225	149	4,241
ครึ่งสตางค์	590	7	2,128	1	14	191	6	2,937
รวมคะแนน	3,923	206	2,423	141	968	479	196	8,345
รวมเงิน	90.34	4.86	16.13	3.29	17.29	7.40	4.22	143.54

ที่มา : หจข.,ศธ 0701.45/1 เรื่องการสร้างพระบรมรูปพระเจ้าตากสินกรุงธนบุรี (พ.ศ.2478-2497).

จากการลงคะแนนเสียง แบบที่ได้คะแนนมากที่สุดคือ แบบที่1 ซึ่งเป็นพระบรมรูปในลักษณะที่ทรงม้า และแบบที่ 1 นี้ก็มีจำนวนเงินบริจาคมมากที่สุดเช่นเดียวกัน โดยที่มีเงินธนบัตรราคา 1 บาท อยู่ถึง 7 ใบ ด้วยกัน จำนวนเงินที่ได้รับการบริจาคในครั้งนี้ กรมศิลปากรได้ส่งเข้าร่วมสภทบทุนสร้างอนุสาวรีย์ และเป็นที่เห็นพ้องกันว่าแบบจำลองแบบที่1 จะนำไปใช้เป็นหลักในการออกแบบสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ต่อไป⁷¹

นอกจากนี้ในเดือนมกราคม พ.ศ.2482 นายทองอยู่ได้จัดงานขึ้นที่วัดอินทาราม หรือ วัดบางยี่เรือใต้ รวมทั้งสิ้น 5 วัน 5 คืน เรียกว่างานหาทุนสร้างอนุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ในงานนี้มี พระทักษิณคณิศร เจ้าอาวาสวัดอินทาราม เป็นประธานกรรมการจัด

⁷⁰ จุฑามาศ ประมูลมาก,เรื่องเดียวกัน,หน้า60.

⁷¹ หจข.,ศธ 0701.45/1 เรื่องการสร้างพระบรมรูปพระเจ้าตากสินกรุงธนบุรี (พ.ศ.2478-2497).

งาน นายทองอยู่ พุฒพัฒน์ เป็นรองประธาน นายปรีดา ศรีชลาลัย เป็นเหรัญญิก นายพัทตร์ หงษ์ทอง เป็นเลขานุการ นอกจากนี้ยังมีคณะกรรมการร่วมงานอีกจำนวนมาก⁷²

โดยเป็นที่น่าสังเกตว่ารายชื่อคณะกรรมการจัดงานหาทุนครั้งนี้ มีสมาชิกสกุล ณ นคร ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นตระกูลที่สืบเชื้อสายมาจากสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ร่วมเป็นกรรมการหลายคน และไม่ปรากฏสมาชิกในพระราชวงศ์เข้าร่วมเป็นกรรมการครั้งนี้แต่อย่างใด มีเพียงหม่อมราชวงศ์หญิงพร้อม อิศรเสนา คนเดียวเท่านั้น ซึ่งราชสกุลอิสรเสนา ก็ถือว่าสืบเชื้อสายมาโดยตรงจากสมเด็จพระเจ้าตากสิน เช่นกัน⁷³

สำหรับบริเวณพื้นที่ที่จะสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์นั้น คณะกรรมการได้พิจารณาเลือกพื้นที่บริเวณวงเวียนใหญ่ จังหวัดธนบุรี เป็นที่ตั้ง ซึ่งบริเวณดังกล่าวถือว่ามีความเหมาะสมต่อการประดิษฐานพระบรมราชานุสาวรีย์อย่างมาก ประการแรก บริเวณวงเวียนใหญ่ในขณะนั้นเป็นที่โล่งกว้าง ตั้งอยู่บริเวณจุดตัดของถนนสายสำคัญ 3 สาย ของฝั่งธนบุรี คือ ถนนประชาธิปไตย ถนนลาดหญ้า และถนนอินทรพิทักษ์ ซึ่งเป็นโครงการต่อเนื่องจากการสร้างสะพานปฐมบรมราชานุสรณ์ โดยเทศบาลได้เว้นที่ตรงกลางว่างไว้ เพื่อทำเป็นวงเวียนควบคู่ไปกับวงเวียนเล็ก ซึ่งอยู่บริเวณเชิงสะพานพระพุทธยอดฟ้า และจะพบว่า ฝั่งเมืองในลักษณะเช่นนี้เป็นเอกลักษณ์ของฝั่งเมืองในสมัยที่มีการขยายตัวของเมืองในช่วงที่จอมพลป.พิบูลสงคราม บริหารประเทศ โดยจะมีการสร้างวงเวียนไว้ตามแนวถนนสายหลัก เช่น วง

⁷² สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช(พระนคร:สมาคมสามัคคีตรีมิตร2497),หน้า20-21.

⁷³ รายชื่อกรรมการได้แก่ พันตรี หลวงรามฤทธรงค์ , นางสาวอนงค์ บุญนาค , นายพัก ณ นคร , นายผล ผลาสินธุ์ , นายดำรง แยมบุญเรือง , นางวงษ์ หล่อวิจิตร, นายวงษ์ วิภิญญะธนี , ขุนพิทักษ์บุรี , นายถนิม เลาหะวิลัย , นายเชื้อ อินทรทูต, นายสง่า ละอองจันทร์ , นายผ่อง อริฟาน , นายแซม เพชรพล , ขุนศรีทรงยศ , พระภิกษุแจ้ว วัดปรีหานายก, พันโท พระนาริราชภักดี , คุณหญิงนวม เวหาสยาน , พระวิเชียรมนี , พระปิฎกโกศล , นายอุ้น ศรีสุคนธ์ , นายล้อม พักอุดม , นายดาบ ประพิท สัตยวินิช , นายประหวัด อุณหะলেখกะ , นายกมล ผลาสินธุ์ , นายสุริยัน เศวตเสรณี , ร้อยโทหวน หล่อพินิช , นายทวน ทูมาภา , นายเกตุ โกศินานนท์ , นายแนบ จิตรไพศาล , นางสาวจรัส ปิ่นแดง , นายเนื่อง สุทธิภู , นายแฉ่ง จันทน์อารีย์ , นายต่าง บุญมานพ , หม่อมราชวงศ์หญิงพร้อม อิศรเสนา , นายนवल บุญวาศ , นายแป๊ะ วงษ์นิล , นายสังวาลย์ ณ นคร , ขุนประศรัยจรรยา , ขุนวลสิริธรรมกุล , ครูเขื่อน ภาณุทัต , นายทองคำ นิมนวล , นางถนอม พวงทอง , หลวงนครชาลารักษ์ , นางสาววรรณ ปิ่นแดง , นายทองหล่อ เชิงสุธา , ขุนบริบาลเงินประชา , หลวงวิเศษแพทยกิจ , นายใหญ่ สีตะเวทิน , นายอรุณ ทองปั้งโชติ , นายทองใบ นิไลดม , ร้อยตำรวจเอก ขุนวาริน , ขุนบรรจงกิจจาพร , นายแฉล้ม คงนิยม , ร้อยโทจันทร์ สุภาภคเสน , พระสังฆ-สวามีภักดี , พระวรวุฒิพิเศษ , นายมิ่ง แจ็งสุข , นายสกุล ณ นคร , นางเฉลิมศรี โกศลสุรพรอค , นายเจริญ ไชยชนะ

เวียงบริเวณอนุสาวรีย์ประชาธิปไตย วงเวียนพระนารายณ์ และวงเวียนสระแก้ว ในตัวเมืองจังหวัดลพบุรี ซึ่งเป็นจังหวัดที่ จอมพล ป. พิบูลสงครามต้องการสร้างให้เป็นเมืองที่มีความเจริญก้าวหน้า และทันสมัยรองจากกรุงเทพฯ⁷⁴ วงเวียนเหล่านี้ถูกสร้างขึ้นเพื่อไว้เป็นที่ตั้งของอนุสาวรีย์ หรือถาวรวัตถุที่สามารถสร้างความสง่างามในบริเวณนั้นได้

นอกจากมีภูมิทัศน์ที่เหมาะสมแล้ว ประการต่อมา บริเวณวงเวียนใหญ่ยังเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจที่สำคัญแห่งใหม่ของฝั่งธนบุรี ซึ่งแต่เดิมบริเวณที่เป็นแหล่งการค้าอยู่บริเวณพื้นที่ตอนในติดแม่น้ำเจ้าพระยา ภายหลังเมื่อเกิดการขยายตัวของเมืองไปตามแนวถนนที่ตัดขึ้นใหม่ วงเวียนใหญ่ก็ได้กลายเป็นจุดศูนย์กลางของการเดินทางทั้งทางรถไฟ รถยนต์ มีตลาดค้าขายขนาดใหญ่ที่รวมสินค้ามากมาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งของทะเลที่ลำเลียงมาทางรถไฟจากแม่กลอง นอกจากนี้ยังเป็นจุดเชื่อมการเดินทางที่จะไปยังฝั่งพระนครอีกด้วยดังนั้นบริเวณนี้จึงกลายเป็นแหล่งธุรกิจที่สำคัญ การประดิษฐานพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่บริเวณวงเวียนใหญ่ จึงเป็นการสะดวกแก่ประชาชนที่จะมาเที่ยวชมหรือสักการะบูชาได้ และด้วยเหตุผลที่เหมาะสมหลายประการ จึงทำให้คณะกรรมการในการจัดสร้าง เลือกพื้นที่บริเวณวงเวียนใหญ่เป็นที่ตั้งของพระบรมราชานุสาวรีย์ที่กำลังจัดสร้างขึ้น แม้ว่าพื้นที่ดังกล่าวจะไม่ได้สัมพันธ์สอดคล้องในทางประวัติศาสตร์กับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชมากเมื่อเทียบกับบริเวณพื้นที่พระราชวังเดิม

แม้ว่าจะมีการเตรียมการหลายขั้นแล้วก็ตาม การดำเนินงานจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชก็ต้องชะงักลงชั่วคราว เนื่องจากประเทศไทยได้เข้าสู่ภาวะสงครามโลก ครั้งที่ 2 อีกทั้ง มีการเปลี่ยนแปลงคณะรัฐบาลชุดใหม่หลายครั้ง ส่งผลให้คณะกรรมการส่วนหนึ่งซึ่งแต่งตั้งจากคณะรัฐบาลชุดเดิมต้องลาออกไปด้วย อย่างไรก็ตาม หลังปีพ.ศ.2490 เมื่อสถานการณ์ต่างๆ ของบ้านเมืองเริ่มเข้าสู่ภาวะปกติ นายทองอยู่ พุฒพัฒน์ ผู้ริเริ่มการดำเนินการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ และนายเพทาย โชติनुชิต สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจังหวัดธนบุรีในขณะนั้น ได้นำเรื่องการจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์เสนอต่อคณะรัฐมนตรีอีกครั้งหนึ่ง รัฐบาลในขณะนั้นซึ่งมีจอมพล ป. พิบูลสงครามเป็นนายกรัฐมนตรี (ครั้งที่ 2 พ.ศ.2491-2500) ก็ได้มีมติแต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการ

⁷⁴ อนุรัตน์ วัฒนาวงศ์สว่าง, “ลพบุรี เมืองกึ่งกลางประเทศบนสองลำน้ำ และที่ราบลอนคลื่น” , ใน ลพบุรี(กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์กรุงเทพ(1984),2542),หน้า51.

สร้างขึ้นเมื่อวันที่ 22 มีนาคม พ.ศ.2493 โดยประกอบไปด้วย ผู้แทนฝ่ายรัฐบาล และฝ่ายจังหวัดธนบุรี ดังนี้

ผู้แทนฝ่ายรัฐบาล

1. พระยารามราชภักดี ปลัดกระทรวงมหาดไทย เป็นประธานกรรมการ
2. อธิบดีกรมศิลปากร
3. อธิบดีกรมโฆษณาการ
4. อธิบดีกรมมหาดไทย
5. อธิบดีกรมโยธาเทศบาล
6. หัวหน้ากองคลัง สำนักงานปลัดกระทรวงมหาดไทย

ผู้แทนฝ่ายจังหวัดธนบุรี

1. ข้าหลวงประจำจังหวัดธนบุรี
2. นายกอ มไหสรรรถย์ นายกเทศมนตรีนครธนบุรี
3. นายเพทาย โชติณัฐิต สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร จังหวัดธนบุรี
4. นายไถง สุวรรณทัต อดีตสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร จังหวัดธนบุรี
5. นายทองอยู่ พุฒพัฒน์ อดีตสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร จังหวัดธนบุรี
6. นายตันชีวตั้ง⁷⁵ เป็นกรรมการ
7. นายสัท มหาคุณ นายกสมาคมพาณิชย์จีน เป็นกรรมการ

อย่างไรก็ตามในหนังสือที่ระลึกเมื่อคราวเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์ ได้กล่าวถึงชื่อคณะกรรมการอำนวยการสร้างเพิ่มเติมจากรายชื่อดังกล่าวคือ นายจุลินทร์ ล้ำช้า พ่อค้าชาวจีน⁷⁶

และคณะกรรมการอำนวยการสร้างนี้ ได้เชิญหลวงวิจิตรวาทการ และพระยาอนุমানราชธน มาเป็นที่ปรึกษาด้านข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ด้วย⁷⁷

ข้อสังเกตประการหนึ่งในรายนามผู้ให้การสนับสนุนการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช คือ จะมีชาวไทยเชื้อสายจีนร่วมอยู่ด้วย โดยหลายคนเป็นเจ้าของ

⁷⁵ ประธานกรรมการ บริษัท หวังหลี ในขณะนั้น และเป็นต้นตระกูล หวังหลี (ลำดับชั้นที่ 3)

⁷⁶ ดำรง แยมบุญเรือง , “อนุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช”, หน้า23.

⁷⁷ หจข.,(1)มท.1.1.3.3/3 เรื่อง อนุสาวรีย์พระเจ้ากรุงธนบุรี อนุสรณ์พระยาพหล (วันที่1 เม.ย.2493-19 มี.ค.2495).

กิจการ ทำธุรกิจมีฐานะมั่นคง เช่น นายตันซิวต้ง เจ้าของบริษัท หวังหลี นายสัท มหาคุณ นายก สมาคมพาณิชย์เงิน นายจุลินทร์ ล่ำซำ นอกจากนี้เมื่อหล่อพระบรมรูป คณะกรรมการอำนวยการฯ ยังได้รับบริจาคแผ่นทองคำ พร้อมเงินอีก 2 หมื่นบาท จากนายอุเทน เตชะไพบูลย์ กรรมการผู้จัดการธนาคารศรีนคร ในขณะนั้น⁷⁸ โดยบริจาคในนามบรรดาพี่น้องแซ่แต่⁷⁹ การสนับสนุนของชาวไทยเชื้อสายจีนดังกล่าวข้างต้นสะท้อนให้เห็นถึงการรับรู้ในเรื่องพระชาติกำเนิดของ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช รวมไปถึงความรู้สึกเกี่ยวพันในเรื่อง “เชื้อสายจีน” ระหว่าง สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช และ ชาวจีนในประเทศไทย ที่ยังคงมีอยู่อย่างต่อเนื่องมาเป็น ระยะเวลาานาน

เมื่อได้คณะกรรมการในการดำเนินการแล้ว การจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์จึง ดำเนินต่อ โดยคณะกรรมการอำนวยการสร้างได้มอบหมายให้ศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี เป็นผู้ รับ ผิดชอบออกแบบและปั้นพระบรมรูป ซึ่งสิ่งสำคัญของการสร้างพระบรมรูปคือ การปั้นพระ พักตร์ และลักษณะท่าทาง ซึ่งศาสตราจารย์ศิลป์ได้วางแนวทางสำหรับการปั้นไว้ว่า ต้องการ เสนอลักษณะของพระมหากษัตริย์ไทยที่ต่างไปจากอนุสาวรีย์ที่เป็นพระบรมรูปของพระมหา กษัตริย์หรือวีรชนอื่นๆ ที่เคยสร้างมาแล้ว นั่นคือจะเน้นแสดงให้เห็นถึงความเป็นผู้นำและเป็นแม่ ททัพที่กล้าหาญเด็ดเดี่ยว จนสามารถกอบกู้บ้านเมืองคืนจากพม่าได้ โดยจะสร้างเป็นพระบรมรูป สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชประทับอยู่ บนหลังม้า พระหัตถ์ขวากำดาบยื่นออกไปข้างหน้า พร้อมกับที่จะนำทัพไปกอบกู้เอกราชของชาติไทย เช่นเดียวกับม้าทรงที่ยืนอยู่ในท่าพร้อมที่จะ ทะยานไปข้างหน้า หูตั้งชัน หางกระดกขึ้นเล็กน้อย ซึ่งดูแปลกตาต่างจากอนุสาวรีย์อื่นๆ ที่ สร้างขึ้นในประเทศไทยตรงที่ พระมหากษัตริย์หรือวีรบุรุษมักจะยืนนิ่งๆ ไม่แสดงอาการเคลื่อนไหว ทำให้ดูเหมือนไม่มีชีวิตจิตใจ

ในการปั้นพระพักตร์นั้น แม้จะเป็นปัญหาในการออกแบบเพราะไม่มีพระบรม ฉายาลักษณะที่แท้จริงของพระองค์ แต่ในการปั้นนั้น ศาสตราจารย์ศิลป์ ได้วางแนวทางไว้ สำหรับแก้ปัญหาดังกล่าวคือ ควรจะต้องเป็นลักษณะที่ปรากฏในประวัติศาสตร์และพงศาวดาร ไม่ใช่ใบหน้าเหมือนผู้ใดก็ได้ แม้ว่าจะไม่มีผู้ใดบอกเล่าได้ถึงพระพักตร์ที่แท้จริงของพระองค์ แต่ที่เชื่อถือได้ในระดับหนึ่งคือพระองค์มีเชื้อสายจีน จากสมมติฐานข้อนี้ ศาสตราจารย์ศิลป์ได้ พยายามสร้างพระพักตร์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ขึ้นจากบุคคลที่เห็นว่ามีลักษณะจีน

⁷⁸ ดำรง แยมบุญเรือง , “อนุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช”, หน้า35.

⁷⁹ เชื่อกันว่าเป็นตระกูลแซ่เดิมของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเมื่อครั้งที่ยังทรงเป็นสามัญชน

ประกอบกับจินตนาการ เพื่อให้ได้พระพักตร์ที่ใกล้เคียงหลักฐานในพงศาวดาร⁸⁰ บุคคลที่ ศาสตราจารย์ศิลป์ใช้เป็นแบบคือ ใบหน้าของนายทวิ นันทขว้าง ที่มีลักษณะคล้ายจีน ผสม ผสานกับใบหน้าของนายจรัส เกียรติก้อง ที่มีใบหน้าออกไปทางชาวตะวันตก บั้นออกมาเป็น พระพักตร์สมมติของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช มีลักษณะเป็นชายชาตรีที่มีดวงตามคมเข้ม ไร่นวด จมูกโด่งเป็นสัน ขมวดคิ้ว แสดงให้เห็นอารมณ์ที่มีความมุ่งมั่นจริงจัง และความเครียดจากการทำศึกสงคราม ตามแนวคิดที่ได้วางไว้⁸¹

ในด้านม้าทรงของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนั้น จัดเป็นองค์ประกอบที่ สำคัญยิ่งของอนุสาวรีย์ เนื่องจากเป็นความต้องการของประชาชนที่อยากให้อำนาจพระบรมรูป ในขณะที่ทรงม้า ซึ่งม้าที่ศาสตราจารย์ศิลป์ ปั้นขึ้นนั้นมีการวิพากษ์วิจารณ์ค่อนข้างมาก

แต่เดิมแบบที่ประชาชนเห็นชอบให้มีการสร้างคือ พระบรมรูปสมเด็จพระเจ้า ตากสินมหาราชทรงม้า ทำท่าพร้อมออกศึก ซึ่งตรงกับประวัติศาสตร์และพระราชกรณียกิจที่ สำคัญของพระองค์ คือการกอบกู้เอกราชและการทำศึกสงคราม แม้ว่าจะมีผู้เคยเสนอให้ปั้น เป็นอนุสาวรีย์ทรงช้าง แต่จากการลงคะแนนเสียงเลือกตั้ง 7 แบบเมื่อพ.ศ.2480 แบบพระบรม รูปทรงม้าได้รับคะแนนเสียงมากที่สุด ดังนั้นศาสตราจารย์ศิลป์ จึงได้ใช้แนวคิดดังกล่าวเป็น แนวทางในการปั้น แต่เมื่อทำการตั้งพระบรมรูป ได้เกิดกระแสวิพากษ์วิจารณ์เรื่องลักษณะของ ม้าทรงเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะลักษณะของหางม้า ที่ชี้ไปข้างหลัง ซึ่งบางคนเห็นว่าไม่เหมาะ สม และเรื่องของการวางเท้าของม้าทรง ที่เท้าทั้ง 4 อยู่บนฐาน ไม่ได้ทำท่าโจนทะยาน ซึ่งนำ จะแสดงอาการเคลื่อนไหวที่ทรงพลังได้มากกว่า ซึ่งศาสตราจารย์ศิลป์ เองก็ยอมรับว่า ไม่เคยมี งานศิลป์ชิ้นใดที่สร้างขึ้นในไทยแล้วประสบกับการวิพากษ์วิจารณ์มากเท่ากับการสร้างพระบรม ราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช⁸²

จากกรณีดังกล่าว ทำให้ศาสตราจารย์ศิลป์ เขียนบทความเพื่อชี้แจงเหตุผลที่ต้อง สร้างรูปม้าทรงในลักษณะดังกล่าว ลงตีพิมพ์ในวารสารศิลปากร ฉบับเดือนกันยายน พ.ศ.2497 หลังการเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์ไปแล้ว 5 เดือน โดยให้เหตุผลคือ

⁸⁰ วิบูลย์ ลี้สุวรรณ, ชีวิตและงานของอาจารย์ศิลป์ พีระศรี (กรุงเทพฯ:บริษัทเงินทุนหลักทรัพย์ ชิท้า จำกัด(มหาชน), 2539), หน้า 82-84.

⁸¹ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁸² ศิลป์ พีระศรี, “ลักษณะม้าทรงของอนุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช”, สมเด็จพระเจ้าตากสิน มหาราช (พระนคร:สมาคมสามัคคีธรรมมิตร, 2497), หน้า 90.

1. เรื่องของหางม้าที่ขึ้นไปข้างหลังนั้น ตามปกติแล้วม้าที่กำลังตื่นจะยกหางขึ้นก็จริง แต่ก็เพียงส่วนที่เป็นกระดูกเท่านั้นที่ยกขึ้น ส่วนที่เป็นขนควรห้อยลง แต่ทว่า หางของสัตว์ใดๆ ก็ตามอาจยกขึ้นโดยแรงเหวี่ยง (momentum) ของกระดูก ที่ส่งผลให้แก่ส่วนที่เป็นขน ความจริงเราอาจสังเกตเห็นได้ง่ายเมื่อม้าถูกรบกววนจากแมลงวันหรือแมลงอื่นๆ ย่อมบิดหางขึ้น ลง ซ้าย ขวา ได้เป็นจังหวะตามใจ ลักษณะที่กล่าวนี้เอง ตามความคิดที่จะทำเรื่องนี้ จึงปรารถนาให้หางมีลักษณะเหมือน (stream – like) เพื่อเสริมความรู้สึกที่จะเคลื่อนไหวไปข้างหน้า
2. ลักษณะการวางขาที่มีผู้วิจารณ์ว่า ควรให้มีความแตกต่างกันไปบ้างนั้น เห็นว่า การปั้นให้ขาหลังหรือขาหน้าอยู่ในท่าที่ไม่เหมือนกันนั้นเป็นการง่ายมาก แต่ที่ไม่ได้ทำเช่นนั้นเพราะเห็นว่า ม้าทรงถึงจุดที่พุ่งตัวออกไป ดังนั้นจึงจำเป็นต้องตรึงกับม้ามกับพื้น เพื่อให้มีพลังที่จะโผนไปข้างหน้า ยิ่งกว่านั้นยังต้องการที่จะเน้นความจริงที่ว่า

...ข้าพเจ้าต้องการให้พระบรมรูปแทนองค์วิระบุรุษในขณะทีประกอบวีระกรรมมิใช่อนุสาวรีย์ของนายทัพที่นั่งผึ่งผายอยู่บนหลังม้าเพื่อรับคำสั่งสรรเสริญอย่างกึกก้องจากฝูงชนที่คับคั่งตามท้องถนน โห่ร้องต้อนรับผู้มีชัย ซึ่งส่วนมากท่าทางของม้าที่ปั้นนั้นมีลักษณะเหมือนม้าที่สง่างามของละครสัตว์ ถ้าท่านผู้อ่านที่มีความกรุณาทั้งหลายได้เข้าใจถึงรูปความคิดอันเป็นบ่อเกิดของพระบรมรูปพระเจ้าตากสินแล้วก็อาจเข้าใจได้ด้วยว่า ม้าทรงของพระองค์ถึงแม้จะมีลักษณะไม่เคลื่อนไหว (ไม่วิ่ง) แต่ก็เต็มไปด้วยพลังอันแกร่งกล้า และข้าพเจ้าอยากกล่าวว่าแกร่งกล้ากว่าที่เคลื่อนไหวแล้วเสียอีก...⁸³

หลังการปั้นเสร็จสมบูรณ์ พระบรมราชานุสาวรีย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเป็นพระบรมรูปทรงม้าพระที่นั่งออกศึก สร้างด้วยทองสัมฤทธิ์ ทรงเครื่องกษัตริย์นักรบสวมพระมาลาเบี่ยง พระหัตถ์ขวาเงื้อมพระแสงดาบนำทัพเข้ารุกไล่ข้าศึก พระหัตถ์ซ้ายทรงบังเหียน หันพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้สู่เมืองจันทบุรี พระบรมรูปประดิษฐานบนแท่นเสาใหญ่ซึ่งหล่อด้วยคอนกรีต ทั้งสองด้านของแท่นเป็นรูปปั้นนูนต่ำ ซึ่งเปลี่ยนจากแบบ

⁸³ เรื่องเดียวกัน, หน้า91-92.

เดิมที่จะสร้างเป็นรูปทหารยืนอยู่ทั้งสองด้าน มาเป็นภาพแสดงเหตุการณ์ประวัติศาสตร์แทน มีรายละเอียดคือ

ภาพที่1 แสดงถึงภาพประชาชนซึ่งหมดหวังเมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า

ภาพที่2 แสดงถึงภาพสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเกลี้ยกล่อมประชาชนให้ร่วมกู้
อิสรภาพ

ภาพที่3 แสดงให้เห็นภาพพระองค์ทรงออกรบและมีชัยชนะทุกครั้ง

ภาพที่4 แสดงให้เห็นความผาสุกของประชาชนเมื่อทรงกอบกู้อิสรภาพได้แล้ว⁸⁴

ค่าใช้จ่ายทั้งหมดในการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ เป็นเงิน 5,197,872.45 บาท โดยมาจากการขอรับบริจาคจากประชาชนเป็นส่วนใหญ่ โดยมีทั้งเงินบริจาคในงานรัฐธรรมนุญประจำปี เงินสนับสนุนจากนักธุรกิจ พ่อค้า ประชาชนในธนบุรีเอง ตลอดจนจนถึงการส่งเงินมาช่วยการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ของประชาชนจังหวัดอื่นๆ ดังความว่า

...คณะกรรมการอำนวยการจึงลงมติอนุมัติให้เปิดการเรียกรับเงินหลายแห่ง กล่าวคือที่สำนักงานปลัดกระทรวงทุกกระทรวง, ที่กรมประชาสัมพันธ์, ที่ศาลากลางจังหวัดและที่ว่าการอำเภอทุกแห่ง, ที่เทศบาลนครธนบุรี, ที่สมาคมพาณิชย์จีนและที่สมาคมพ่อค้าไทย เป็นต้น เพื่อเปิดโอกาสให้ พ่อค้า ประชาชน ตลอดจนข้าราชการทหารพลเรือนผู้ใฝ่ใจและสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณได้ร่วมกัน
สนองพระองค์แด่พระผู้กู้ชาติไทยโดยทั่วถึงกัน นอกจากนี้ยังได้มอบให้
กรรมการแต่ละท่านไปดำเนินการเรียกรับอีก กรรมการแต่ละคนต่างปฏิบัติหน้าที่
ของตนอย่างเต็มที่ ได้เงินมาเข้าสมทบทุนอีกเป็นจำนวนมาก ส่วนในด้านหมู่
ใหญ่ได้แก่คณะครูและนักเรียนในโรงเรียนต่างๆ กล่าวคือ โรงเรียนราษฎร, โรงเรียน
รัฐบาล, โรงเรียนเทศบาล, โรงเรียนประชาบาล และโรงเรียนชั้นสูงๆ ต่างๆ
แทบทั่วในจังหวัดพระนครและธนบุรีอื่นมีจำนวนหลายหมื่นคน ต่างก็มีศรัทธา
โดยสำนึกถึงพระมหากรุณาธิคุณเข้าร่วมในการสร้างนี้...⁸⁵

⁸⁴ สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร, ปูชนียสถานโบราณวัตถุไทย(ธนบุรี: หจก. โรงพิมพ์จรัสสินทวงศ์, 2514), หน้า429.

⁸⁵ ดำรง แยมบุญเรือง, "อนุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช", หน้า 25.

นับว่าพระบรมราชานุสาวรีย์แห่งนี้เกิดขึ้นจากการร่วมแรงร่วมใจบริจาคของประชาชน มากกว่าจะใช้เงินงบประมาณของรัฐเป็นหลัก ซึ่งจากค่าใช้จ่ายทั้งหมดนั้น มีงบประมาณจากรัฐบาลเพียง 200,000 บาท เท่านั้น⁸⁶ การจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ที่วงเวียนใหญ่แห่งนี้มีจุดเริ่มต้นความคิดในช่วงเวลาเดียวกันกับการสร้างพระปฐมบรมราชานุสรณ์ที่เชิงสะพานสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกคือในสมัยก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง แต่การสร้างพระปฐมบรมราชานุสรณ์นั้นเป็นการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้สร้างขึ้นโดยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าอยู่หัว และคณะรัฐบาลของพระองค์ในสมัยนั้น แล้วจึงขอความร่วมมือจากหน่วยราชการและประชาชนเพื่อบริจาคเงินร่วมกันสร้าง ดังจะเห็นได้จากคำจารึกที่ปรากฏอยู่บริเวณฐานพระบรมราชานุสาวรีย์ดังกล่าวได้ระบุว่าพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้“ทรง”โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้“สร้าง” โดยเน้นตัวอักษรขนาดใหญ่ที่คำว่า “ทรง” และ “สร้าง” อย่างชัดเจน การก่อสร้างพระปฐมบรมราชานุสรณ์ดังกล่าวจึงสะท้อนให้เห็นว่าเป็นความประสงค์ที่มาจากตัวผู้นำในราชวงศ์จักรีเอง ซึ่งต่างจากการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชซึ่งเป็นการริเริ่มของประชาชนในท้องถิ่นธนบุรีแล้วจึงเสนอให้คณะรัฐบาลพิจารณาอนุมัติการก่อสร้างการร่วมมือร่วมใจกันบริจาคเงินเพื่อสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ดังกล่าวจึงเกิดขึ้นแพร่หลาย และผลก็คือได้รับเงินบริจาคเป็นจำนวนมหาศาล สะท้อนให้เห็นถึงสถานการณ์รับรู้เกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในช่วงหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นต้นมาว่าพระองค์อยู่ในความสนใจของประชาชนทั่วไปและต่างก็รำลึกถึงการประกอบวีรกรรมของพระองค์ในการกอบกู้บ้านเมืองซึ่งด้วยปัจจัยทางการเมืองที่ผู้นำเองก็ให้การสนับสนุน ประกอบกับการแพร่หลายของความเชื่อ เรื่องเล่าเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในลักษณะที่ต่างไปจากแบบทางการที่เริ่มมีมากขึ้น ทำให้พระบรมราชานุสาวรีย์แห่งนี้อยู่ในความสนใจของผู้คน และเรียกได้ว่าเป็นพระบรมราชานุสาวรีย์ที่สร้างขึ้นจากความประสงค์ของประชาชน โดยมีระยะเวลาในการดำเนินการจัดสร้างทั้งสิ้น 19 ปี คือ พ.ศ. 2478-2497

4.2.3 พิธีเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

เมื่อประดิษฐานพระบรมราชานุสาวรีย์บนฐานเรียบร้อยแล้ว จึงได้กำหนดให้วันที่ 17 เมษายน พ.ศ.2497 ซึ่งตรงกับวันคล้ายวันพระราชสมภพของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช กระทำรัฐพิธีเปิดพระบรมราชานุสรณ์ โดยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ได้เสด็จพระราชดำเนินมาทรงเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์ ในตอนเช้าของวันงานนั้น พระ

⁸⁶ หจข.ศธ.0701.45/1 เรื่องการสร้างพระบรมรูปพระเจ้าตากสินกรุงธนบุรี (พ.ศ.2478-2497)

ยารามราชภัฏคีรี ปลัดกระทรวงมหาดไทย และประธานกรรมการอำนวยการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ ได้ทำพิธีอัญเชิญดวงพระวิญญาณสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ให้เสด็จมาประทับเป็นประธานในงานรัฐพิธีเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์ของพระองค์ท่าน ณ ที่โต๊ะเครื่องสังเวยบวงสรวง ซึ่งได้จัดตั้งถวายไว้ที่มุมสนามหญ้าเล็กหน้าพระบรมรูป เมื่อได้กระทำพิธีอัญเชิญดวงพระวิญญาณแล้ว จอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรี ในขณะนั้น พร้อมด้วยท่านผู้หิญาละเอียด พิบูลสงคราม ก็ได้ประกอบพิธีสงฆ์ ซึ่งมีสมเด็จพระพุฒาจารย์ แห่งวัดอนงคาราม เจ้าคณะจังหวัดธนบุรี เป็นประธาน พร้อมด้วยสมเด็จพระราชาคณะรวม 14 รูป

จนกระทั่งเวลา 07.15 น. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชได้เสด็จพระราชดำเนินมาถึง และได้ชักแพรคลุมเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เมื่อเวลา 07.30 น. พร้อมกันนั้น พระสงฆ์ 14 รูป ได้เจริญชัยมงคลคาถา ชาวพนักงานประโคมสังข์, มโหระทึก, ช้องชัย, แตร และดุริยางค์ กองทหารพร้อมด้วยแถววงธงประจำกองซึ่งตั้งแถวอยู่ส่งแถวถวายความเคารพ เมื่อสุดเสียงประโคมแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระสุหร่ายสรงพระบรมราชานุสาวรีย์ และได้ทรงจุดธูปเทียนถวายเป็นพระราชสักการะแล้วเสด็จพระราชดำเนินไปประทับ ณ พลับพลาพิธี ทรงประเคนจตุปัจจัยไทยธรรม พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา ถวายอดิเรก แล้วจึงเสด็จพระราชดำเนินกลับ หลังจากนั้น จอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรี ได้ถวายภัตตาหารแด่พระสงฆ์ที่เจริญพระพุทธมนต์ แล้วได้นำพวงมาลาไปตั้งเป็นเครื่องสักการะถวาย ณ แท่นพระบรมราชานุสาวรีย์เป็นคนแรก ต่อจากนั้นเป็นการวางพวงมาลาถวายของคณะรัฐมนตรี สภาผู้แทนราษฎร รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย ข้าราชการ พ่อค้า ประชาชน และโรงเรียนต่าง ๆ⁸⁷

เมื่อมีรัฐพิธีเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์อย่างเป็นทางการแล้ว ก็ได้จัดให้มีมหกรรมสมโภชฉลอง 2 วัน 2 คืน และได้มีประชาชนจำนวนมากไปถวายบังคมพระบรมราชานุสาวรีย์ ดังที่มีบันทึกไว้ว่า

... ประชาชนพลเมืองทั้งหญิงทั้งชาย ทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่ ทุกชาติทุกภาษาต่างหลั่งไหลกันมา ถวายความเคารพสักการะอย่างคับคั่ง หละหลอนแน่นยิ่งขึ้นเป็นลำดับ คณะครูและนักเรียนโรงเรียนอำนวยการศิลปนิพนธ์ประมาณ 70 คน พร้อม

⁸⁷ ดำรง แยมบุญเรือง, “วันเปิดและถวายบังคมพระบรมรูปสมเด็จพระมหาราช”, สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช(พระนคร:สมาคมสามัคคีธรรมมิตร, 2497), หน้า 93-96.

ด้วยพนักงานเทศบาลนครธนบุรี ต่างร่วมมือช่วยเหลือกันอย่างเข้มแข็ง ในการจำหน่ายดอกไม้ ธูปเทียนของหอม เครื่องสักการะ และแผ่นกระดาษพิมพ์พระบรมรูปพระราชอนุสาวรีย์ ตลอดจนการต้อนรับพวงมาลาที่มีผู้นำไปตั้งถวายด้วย พอถึงเวลาค่ำ ประชาชนยิ่งเพิ่มจำนวนล้นหลามยิ่งขึ้นทุกขณะ ต่างหลั่งไหลไปถวายความเคารพสักการะพระบรมรูปพระราชอนุสาวรีย์ของสมเด็จพระผู้กู้ชาติอย่างแน่นขนัด จนถึงกับเบียดเสียดเหยียดกันแทบไม่มีที่ว่าง ซึ่งประชาชนส่วนมากพากันบ่นว่า วงเวียนใหญ่นี้ใหญ่แต่ชื่อเท่านั้น บัดนี้ได้คับแคบไปเสียแล้ว⁸⁸

นอกจากพิธีเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์แล้วยังได้มีการฉายภาพยนตร์เพื่อเผยแพร่พระเกียรติคุณ โดยนายเพทาย โชติชูชีพ อดีตนายกเทศมนตรีนครธนบุรี และผู้แทนราษฎรจังหวัดธนบุรี ในขณะนั้น ได้เสนอความเห็นต่อที่ประชุมคณะกรรมการอำนวยการที่จะนำภาพยนตร์เรื่องการปั้นพระบรมรูป ไปฉายเผยแพร่ในสถานที่ต่างๆ ทั่วไปในจังหวัดธนบุรี นอกจากนี้ พันตรี สงวน คงคาสวัสดิ์ ก็ได้ถ่ายภาพยนตร์ในส่วนต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับงานในวันเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์ และนำไปฉายเผยแพร่เช่นกัน⁸⁹

ในวันที่ 28 ธันวาคม ซึ่งเป็นวันที่เชื่อกันว่าเป็นวันเสด็จขึ้นครองราชย์ จะมีการจัดงานเฉลิมฉลอง และถวายราชสักการะของหน่วยงาน ตลอดจนประชาชนทั่วไป ณ บริเวณพระบรมราชานุสาวรีย์เป็นประจำทุกปี ในการถวายบังคมพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนั้น ทางรัฐบาลได้จัดเข้าอยู่ในรัฐพิธี ทำนองเดียวกันกับการถวายบังคมพระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หรือพระบรมรูปทรงม้าที่ลานพระราชวังดุสิต และได้กราบบังคมทูลเชิญพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จ พระราชดำเนินมาถวายสักการะเป็นประจำทุกปี นับเป็นการถวายพระเกียรติสูงสุดแต่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ยิ่งกว่าสมัยใดๆ ที่ผ่านมา และเป็นการเพิ่มพระเกียรติคุณของพระองค์เทียบเท่ากับพระมหากษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่พระองค์หนึ่งของราชวงศ์จักรีคือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย

⁸⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 98-99.

⁸⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 100-101.

พระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่วังเวียนใหญ่ ได้กลายมาเป็นต้นแบบของอนุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชแห่งอื่นๆ ตามมาอีกหลายที่ จากการรวบรวมของกรมศิลปากร อนุสาวรีย์เหล่านั้นได้แก่

- พระบรมราชานุสาวรีย์ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติทหารเรือ ปากน้ำ จังหวัดสมุทรปราการ
- พระบรมราชานุสาวรีย์และพระบรมรูปในศาลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช พระราชวังเดิม กรุงเทพฯ
- พระบรมรูปที่วัดอินทาราม และวัดอรุณราชวราราม กรุงเทพฯ
- พระบรมรูปที่ทุ่งนาเขยและภายในค่ายตากสิน จังหวัดจันทบุรี
- พระบรมรูปในศาลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช จังหวัดตาก
- พระบรมรูปในศาลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช จังหวัดระยอง
- พระบรมรูปในศาลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ในค่ายวชิรปราการ จังหวัดตาก
- พระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช จังหวัดฉะเชิงเทรา
- พระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช หน้าศาลาว่าการเมืองพัทยา จังหวัดชลบุรี
- พระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช โรงพยาบาลตากสิน เขตคลองสาน กรุงเทพฯ

4.3 พระบรมราชานุสาวรีย์กับการเกิดพระเกียรติสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

การปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันทางสังคมของมนุษย์นั้นเป็นการกระทำระหว่างกันทางสัญลักษณ์ (symbolic interaction) โดยสัญลักษณ์ของสิ่งใดสิ่งหนึ่งจะทำหน้าที่และแสดงบทบาทต่างๆ กัน คือ ประการแรก สัญลักษณ์เป็นสื่อหรือเครื่องมือ ที่ให้ความหมายแก่สิ่งใดสิ่งหนึ่งเพื่อความเข้าใจร่วมกัน ประการที่สอง สัญลักษณ์เป็นสื่อในการถ่ายทอดความคิด ความเชื่อทัศนคติ ประสพการณ์ โดยผ่านสิ่งใดสิ่งหนึ่งไปยังบุคคลหรือกลุ่มเป้าหมาย ประการสุดท้าย สัญลักษณ์ทำหน้าที่ปลุกเร้าและโน้มน้าวอารมณ์ ความรู้สึก ความประทับใจต่อเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น จัดเป็นการสร้างรูปแบบแนวคิดทางการเมือง ความรู้สึกทางการเมือง ตลอดจนสร้างภาพ

ลักษณะของผู้นำ เพื่อมุ่งหมายให้ประชาชนเกิดพฤติกรรมทางการเมืองตามที่ผู้ใช้สัญลักษณ์ต้องการ⁹⁰

สัญลักษณ์มีอยู่หลายรูปแบบ เช่น สัญลักษณ์ที่เป็นภาษาพูด ภาษาเขียน สัญลักษณ์ที่เป็นดนตรี ตลอดจนสัญลักษณ์ที่เป็นกิริยาท่าทาง และสัญลักษณ์ที่ปรากฏเป็นรูปร่าง สัญลักษณ์มักจะถูกนำมาใช้เพื่อสื่อสารคติความเชื่อ (myth) ไปยังกลุ่มเป้าหมาย รัฐจึงได้นำสัญลักษณ์มาใช้เป็นเครื่องมือทางการเมืองโดยผ่านสื่อประเภทต่างๆ ทั้งแบบเรียน บทเพลง บทละคร สุนทรพจน์ และอนุสาวรีย์ เป็นการนำสัญลักษณ์ถ่ายทอดอารมณ์ ความรู้สึก ความเชื่อ และทัศนคติต่างๆ ออกมา

อนุสาวรีย์ ก็จัดอยู่ในประเภทสัญลักษณ์เชิงรูปลักษณ์ คือสามารถมองเห็นได้ สื่อความหมายและความคิดได้ง่าย อนุสาวรีย์จึงมักถูกนำมาใช้เพื่อสื่อแนวความคิดทางการเมือง ซึ่งอาจจะเป็นการสนับสนุน หรือสร้างความมั่นคงให้กับรัฐบาล สร้างภาพลักษณ์ของผู้สร้าง อนุสาวรีย์นั้นๆ หรือการสื่อนโยบายของรัฐไปสู่ประชาชนด้วย ดังนั้นการสร้างอนุสาวรีย์จึงสามารถสะท้อนให้เห็นบริบททางสังคม ทางการเมืองในช่วงเวลานั้นๆ ตลอดจนกระแสความคิด การรับรู้ของประชาชนด้วย⁹¹

การที่รัฐบาลสมัยพระยาพหลพลพยุหเสนาได้อนุมัติให้สร้างพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้ ตั้งแต่ พ.ศ.2478 นั้น ย่อมสะท้อนให้เห็นว่ารัฐบาลในขณะนั้นได้ให้ความสำคัญกับองค์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชด้วย แต่การที่ยังไม่ได้ลงมือสร้างพระบรมราชา อนุสาวรีย์ในขณะนั้น สันนิษฐานได้ว่าเนื่องจากรัฐบาลคณะราษฎรในช่วงแรกยังต้องการที่จะประนีประนอมกับฝ่ายพระราชวงศ์จักรี ด้วยเหตุที่การเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 ได้ก่อให้เกิดความขัดแย้งระหว่างรัฐบาลคณะราษฎร กับสถาบันพระมหากษัตริย์นี้มาก่อนแล้ว หากรัฐบาลจะเชิดชูยกย่องสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชขึ้นมา อาจเป็นเหตุให้เกิดการวิพากษ์วิจารณ์เรื่องราวในปลายสมัยกรุงธนบุรีซึ่งมีความเกี่ยวพันกันกับความชอบธรรมในการขึ้นสู่อำนาจของฝ่ายราชวงศ์จักรีในปี พ.ศ.2325 และจะยิ่งส่งผลให้ความขัดแย้งระหว่างรัฐบาลคณะราษฎร กับสถาบันพระมหากษัตริย์รุนแรงมากยิ่งขึ้น ซึ่งจะเป็นอุปสรรคในการดำเนิน

⁹⁰ มานิต นวลละออง, "สัญลักษณ์ทางการเมืองในการเมืองไทย : ศึกษาเฉพาะกรณีการใช้สัญลักษณ์ทางการเมืองสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม (พ.ศ.2481 - 2487)", วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขา รัฐศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2527, หน้า11.

⁹¹ สายพิน แก้วงามประเสริฐ, การเมืองในอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี, หน้า108.

นโยบายการปกครองรูปแบบใหม่ที่เพิ่งเริ่มต้นขึ้น เนื่องจากประชาชนย่อมคุ้นเคยกับการปฏิบัติต่อองค์พระมหากษัตริย์ด้วยความเคารพสูงสุด การที่รัฐบาลคณะราษฎรจะลดการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ ก็เนื่องด้วยต้องการประสานความสามัคคีระหว่างสถาบันทั้งสอง และต้องการที่จะสร้างความนิยมในระบอบประชาธิปไตยที่ตนเป็นผู้เริ่มต้นขึ้น⁹²

มาในสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ซึ่งรัฐบาลได้อนุมัติการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ พร้อมกับเงินสนับสนุนการสร้างอีก 200,000 บาท นั้น ได้สะท้อนให้บริบทความขัดแย้งอีกแง่มุมหนึ่ง ระหว่างจอมพล ป. พิบูลสงคราม และพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรี โดยอาศัยการสนับสนุนจากประชาชนเข้ามาช่วยด้วย ซึ่งการสร้างภาวะการเป็นผู้นำ การสร้างความนิยมของตัวผู้นำจากกรณีนี้ นับว่าจอมพล ป. พิบูลสงคราม ประสบความสำเร็จ ดังจะเห็นได้จาก มีภาพของจอมพล ป. พิบูลสงคราม พิมพ์เต็มหน้าในหนังสือที่ระลึกที่สมาคมตรีมิตรพิมพ์แจกในวันเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์ และมีข้อความบรรยายใต้ภาพว่าจอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นผู้อนุมัติในการสร้างอนุสาวรีย์แห่งนี้จนสำเร็จลุล่วง⁹³

การสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้ก่อให้เกิดกระแสการเทิดพระเกียรติยกย่องสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในฐานะวีรบุรุษของท้องถิ่นฝั่งธนบุรี และเป็นเอกลักษณ์ของเมืองธนบุรี นอกเหนือไปจากการเทิดเกียรติพระองค์ในฐานะวีรบุรุษของชาติ ผู้กอบกู้อิสรภาพ สิ่งเหล่านี้เป็นจุดเริ่มต้นของการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ในอื่นๆ การสร้างรูปเคารพจำลอง การบูชาสิ่งของที่เกี่ยวข้องกับพระองค์ ตลอดจนพิธีกรรมบูชาต่างๆ ทั้งในเขตพื้นที่ธนบุรี และพื้นที่อื่นๆ ที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับพระราชประวัติของพระองค์ เช่นที่ จังหวัดตาก จังหวัดระยอง จังหวัดจันทบุรี เป็นต้น⁹⁴

การเคลื่อนไหวเพื่อจัดสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ได้ทำให้เกิดอิทธิพลทางสังคมที่น่าสนใจ 2 ประการด้วยกัน ประการที่หนึ่ง คือ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้กลายมาเป็นเอกลักษณ์ (identity) ที่บ่งบอกถึงความเป็นคนธนบุรี ซึ่งเรียกตัวเองว่า “ลูกพระเจ้าตาก”⁹⁵ ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากความเคารพนับถือในพระองค์นั่นเอง

⁹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 94.

⁹³ พิบูล หัตถกิจโกศล, “อนุสาวรีย์ไทย : การศึกษาเชิงการเมือง”, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาการปกครอง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533, หน้า 85.

⁹⁴ จุฑามาศ ประมวลมาก, เรื่องเดียวกัน, หน้า 14.

⁹⁵ “เปิดพื้นที่ความทรงจำสำหรับเมืองริมน้ำ ธนบุรี” , สารคดี 15 (กันยายน 2542), หน้า 63.

ประการที่สอง เกิดกระแสบูชาสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช มีการทำพิธีอัญเชิญดวงพระวิญญาณของพระองค์มา มีการบูชาชาวตมุงคล การตั้งศาลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช การบนบานเพื่อขอความช่วยเหลือ

ประการที่สาม การเคลื่อนไหวได้ก่อให้เกิดความตื่นตัวในการศึกษาเรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในแง่มุมต่างๆ โดยเฉพาะการเขียนเรื่องราวพระราชประวัติในเนื้อหาที่ต่างไปจากพระราชพงศาวดาร เป็นประวัติศาสตร์ที่มุ่งตอบคำถามที่คนทั่วไปสนใจ เช่น เรื่องพระชาติกำเนิด เรื่องราวตอนปลายพระชนม์ชีพ เป็นเหตุให้กระแสความเชื่อเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชแบ่งออกเป็น 2 แนวทาง คือ ในราวเกร็ดเล็กเกร็ดน้อย ตามความเชื่อของชุมชน ที่เล่าสู่ต่อๆ กันมา จนกลายเป็นเรื่องราวที่มีลักษณะเฉพาะตนเองในแนวพระราชพงศาวดาร และในแนวทางของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น หรือประวัติศาสตร์บอกเล่า⁹⁶

การถวายพระเกียรติสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ด้วยการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ถวาย โดยการสนับสนุนของผู้นำทางการเมืองในสมัยประชาธิปไตย ซึ่งต้องการยกย่องบุคคลสำคัญในอดีต เพื่อสนับสนุนนโยบายทางการเมืองของตนเองในช่วงเวลาดังกล่าว ขณะที่บทบาทของราชวงศ์จักรีลดน้อยลงไป สถานะของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชกลับได้รับการยกย่องในฐานะผู้ทำคุณประโยชน์มหาศาล เป็นบุคคลที่รัฐใช้เป็นแบบอย่างในการสื่อแนวคิดความรักชาติบ้านเมือง และพระบรมราชานุสาวรีย์ที่วงเวียนใหญ่ ก็เป็นเครื่องมือสำคัญที่ช่วยสื่อแนวนโยบายดังกล่าวไปสู่ประชาชนได้เป็นอย่างดี การรับรู้ตัวตนของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช วีรกรรมของพระองค์ เหตุการณ์ในรัชสมัยของพระองค์ ตลอดจน สิ่งที่เกี่ยวข้องกับพระองค์ได้รับการเผยแพร่มากขึ้น การบรรจบกันในสมัยหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองพ.ศ.2475 ของกระแสการรับรู้แบบทางการและกระแสเชิงบอกเล่า ทำให้ความสนใจในเรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชขยายตัวไปสู่ทุกกลุ่มชนชั้น สถานะทางประวัติศาสตร์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช จึงไม่ได้ถูกกำหนดให้มีที่อยู่เฉพาะในพระราชพงศาวดาร หรือความทรงจำของชนชั้นนำ เหมือนอย่างที่เคยเป็นมาแต่อย่างใด สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

⁹⁶ จุฑามาศ ประมวลมาก, เรื่องเดียวกัน, หน้า 14-15.

กลายเป็นบุคคลทางประวัติศาสตร์ที่คนทุกระดับชั้นให้ความสนใจ ก่อให้เกิดการคลี่คลายทาง
สถานภาพของพระองค์จากที่เคยปรากฏเรื่องราวอยู่ในเอกสารราชการ ได้กลายมาเป็นพระมหา
กษัตริย์ของประชาชนในที่สุด

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 5

บทสรุป

สถานภาพของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในสมัยกรุงธนบุรีนั้น หากจะพิจารณาจากหลักฐานร่วมสมัยเราสามารถที่จะมองได้ว่า ในช่วงแรกนั้นด้วยสภาพการเมืองที่ราชอาณาจักรอยุธยาได้แตกสลายลงไป พร้อมกับเกิดการเกิดของกลุ่มอิสระต่างๆ หลายกลุ่มซึ่งมีเป้าหมายในการเอาตัวรอดจากภัยสงคราม ตรงนี้เองได้ทำให้กลุ่มของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้รวมตัวกันขึ้น และพระองค์ก็ได้เป็น “ผู้นำ” นับตั้งแต่เริ่มแรก การมุ่งที่จะกอบกู้ความเป็นอยุธยาคืนมาพร้อมกับ พระปรีชาสามารถส่วนพระองค์ในการรบทำให้ในที่สุด ได้ทรงสถาปนาราชอาณาจักรแห่งใหม่ขึ้นมาได้ในนามของกรุงธนบุรี และสถานภาพความเป็นกษัตริย์อย่างเป็นทางการของพระองค์ ก็ได้เริ่มต้นขึ้น แต่ด้วยปัจจัยหลายประการ ได้แก่ ที่มาของพระองค์เอง ซึ่งตามหลักฐานส่วนใหญ่ระบุตรงกันว่า ทรงเป็นสามัญชน ที่มีเชื้อสายจีน รวมทั้งพระราชจริยวัตรตลอดจนแนวการปกครองของพระองค์ที่มุ่งจะใช้ลักษณะบารมีเฉพาะบุคคล และไม่ได้ดำเนินตามแบบอย่างกษัตริย์ในกรุงศรีอยุธยา จึงส่งผลกระทบต่อสถานะความเป็นกษัตริย์ของพระองค์มีทั้งผู้ที่ยอมรับและไม่ยอมรับพระองค์ ปัญหาดังกล่าวทำให้ทรงพยายามที่จะปรับสถานะความเป็นกษัตริย์ของพระองค์ไปในช่วงเกือบปลายรัชสมัย โดยยังคงรูปแบบวิธีการของ “ผู้นำกลุ่ม” มากกว่าจะเป็น “สถาบันกษัตริย์” และดึงเอาบารมีส่วนพระองค์มาใช้ในทางศาสนาเพื่อให้มีพระราชอำนาจสูงสุดในการปกครองทั้งทางโลกและทางธรรม แต่นั่นกลับส่งผลเสียต่อสถานะของพระองค์ที่ถูกใช้เป็นจุดอ่อนในเหตุการณ์รุ่มวุ่นวายในปลายรัชกาล

อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชก็ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีลักษณะพิเศษเฉพาะของพระองค์เอง และทรงใช้วิธีการของพระองค์ ในการที่จะรักษาสถานะของพระองค์ จนตลอดรัชสมัย ในด้านหนึ่งทรงเป็นกษัตริย์ผู้มีพระปรีชาสามารถหลายด้าน ดังจะเห็นได้จากการยกพระเกียรติพระองค์ในฐานะพระมหากษัตริย์ไว้ในพระราชพงศาวดารและงานวรรณกรรมในสมัยกรุงธนบุรี แต่ในขณะเดียวกันอีกด้านหนึ่งของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนั้นทรงมีพระราชจริยวัตรที่ต่างไปจากความเป็นกษัตริย์ในสมัยกรุงศรีอยุธยา เช่นการแสดงพระองค์ใกล้ชิดกับราษฎร ขุนนาง ซึ่งเป็นลักษณะของผู้นำที่เป็นแบบหัวหน้าชุมชน แม้ว่าความเป็นกษัตริย์ที่เรียบง่ายของพระองค์จะเป็นสิ่งที่เหมาะสมกับสภาพบ้านเมืองที่เพิ่งตั้งตัว แต่เรื่องดัง

กล่าวไม่ได้เป็นสิ่งช่วยเสริมพระราชอำนาจของพระองค์ เพราะสิ่งที่พระองค์ทรงปฏิบัตินั้นคือไม่ได้ดำเนินการตามความเป็นกษัตริย์อยุธยา ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นในการสนับสนุนสถานะความเป็นกษัตริย์ของพระองค์ ดังนั้นสถานะความเป็นกษัตริย์ในสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจึงเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเฉพาะรัชสมัยของพระองค์ และถูกเปลี่ยนแปลงไปหลังการสถาปนาราชวงศ์ใหม่ในปีพ.ศ.2325 นั้นเอง

การขึ้นมาใช้อำนาจแทนที่ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชนั้นก็ได้อบรมเกล้าโปรดกระหม่อม ให้มีการจัดระบบทางการเมืองที่เหมาะสมใหม่ ที่เห็นได้ชัดประการหนึ่งคือการชำระพระราชพงศาวดารในรัชสมัยของพระองค์ จากข้อมูลในหลักฐานร่วมสมัยนั้น สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงไม่ได้รับการยกย่องหรือมีสถานะเทียบเท่ากับพระมหากษัตริย์ในสมัยกรุงศรีอยุธยาหรือในราชวงศ์จักรี นั่นเป็นเพราะความจำเป็นทางการเมืองที่ต้องมีการรักษาไว้ซึ่งความชอบธรรมของพระราชวงศ์ใหม่ ดังนั้น การพูดถึงพระปรีชาสามารถของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจึงไม่ค่อยมีปรากฏการณ์นัยมากนัก และมักเน้นถึงเหตุการณ์ในปลายรัชกาลที่มีการสำเร็จโทษพระองค์ เหล่านี้เป็นลักษณะที่พบได้ตลอดสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

อย่างไรก็ตาม การคลี่คลายทางความคิดดังกล่าวได้มีขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีการให้ความสำคัญกับวีรกรรมการกอบกู้บ้านเมืองมากขึ้น ทั้งนี้ก็ด้วยบริบทของบ้านเมืองขณะนั้น คือการเผชิญหน้ากับมหาอำนาจตะวันตกจึงต้องมีการนำบุคคลในอดีตมาพูดถึง ทว่าภาพรวมของการกำหนดสถานภาพของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชก็ยังคงดำเนินไปภายใต้การรักษาความชอบธรรมทางการเมืองของราชวงศ์จักรีให้คงอยู่ ดังนั้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเองแม้จะทรงดำรงสถานภาพเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์หนึ่งแต่ก็ไม่ได้มีพระเกียรติยศเสมอด้วยพระมหากษัตริย์องค์อื่นๆ ทั้งในราชวงศ์จักรีและในราชวงศ์อยุธยา แต่อย่างใด

แม้ความพยายามที่จะเน้นย้ำถึงความชอบธรรมในการขึ้นมาใช้อำนาจของราชวงศ์จักรีจะยังไม่ได้อดน้อยลงไป ในสมัยรัชกาลที่ 4 – 5 แต่รายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องราวของพระองค์ก็เริ่มขยายตัวจากที่มีปรากฏอยู่แต่ในพระราชพงศาวดาร วีรกรรมในการกอบกู้บ้านเมืองของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้ถูกนำมาเน้นย้ำมากขึ้น ด้วยความสำนึกในเรื่องของดินแดน อาณาเขต และ

การเข้ามาของแนวคิดจักรวรรดินิยม อย่างไรก็ตาม การกำหนดสถานะของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชก็ยังคงอิงอยู่กับบริบทในขณะนั้นที่ต้องการเชิดชูบุคคลผู้มีวีรกรรมในการป้องกันบ้านเมือง จากศัตรูผู้รุกราน มากกว่าจะเป็นมุ่งเชิดชู ตัวตนจริงๆ ของพระองค์ และแนวทางดังกล่าวก็ยังสืบเนื่องต่อมาในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 โดยการกล่าวถึงสถานะของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชไว้ในงานพระราชทานปริญญาบัตรของพระองค์ ซึ่งมีเนื้อหาที่สอดคล้องกับบริบททางประวัติศาสตร์ในขณะนั้นมาก โดยเฉพาะแนวคิดที่ว่าด้วยชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชก็ได้ถูกกำหนดสถานะให้เป็นตัวอย่างที่ดีในเรื่องความรักชาติ รักบ้านเมือง นอกจากนี้ในช่วงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองก็ยังมีหนังสือแบบเรียนที่ว่าด้วยเรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช และประวัติศาสตร์ธนบุรี โดยเฉพาะเกิดขึ้นด้วย สอดคล้องกับแนวคิดในความเป็นรัฐชาติและการมีอาณาเขต ดินแดนที่เริ่มมีขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา เป็นที่น่าสังเกตว่า ในช่วงเปลี่ยนผ่านระหว่างจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตย สถานะของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้รับการยกย่องมากขึ้น เรื่องราวปลายรัชกาลไม่ใช่สิ่งที่ลดพระเกียรติคุณของพระองค์เหมือนดังเช่นสมัยต้นรัตนโกสินทร์ แต่สิ่งที่ได้รับการเน้นย้ำตลอดมาคือ วีรกรรมในการกอบกู้บ้านเมืองของพระองค์ แต่ทั้งนี้ ทั้งหมดก็ได้ดำเนินไปภายใต้บริบทและแนวคิดแต่ละสมัย ซึ่งการเน้นถึงวีรกรรมต่อประเทศชาติของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชมากขึ้นนี้ทำให้เกิดความสนใจในเรื่องราวของพระองค์มากขึ้น และสิ่งที่ตามมาคือการพยายามที่จะให้ความสำคัญต่อพระองค์ในฐานะบุคคลผู้ทำคุณประโยชน์อันยิ่งใหญ่แก่ประเทศชาติ และการพยายามที่จะอธิบายพระราชประวัติตลอดจนเรื่องราวอันคลุมเครือต่างๆ ในรัชกาลของพระองค์เช่น พระชาติกำเนิด หรือ กรณีการสวรรคต ซึ่งได้ทำให้เกิดกระแสการรับรู้ในลักษณะของเรื่องเล่า ซึ่งต่างไปจากการรับรู้ในลักษณะแบบทางการ แพร่หลายในหมู่ประชาชนมากขึ้น

หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตย ในพ.ศ.2475 อิทธิพล และบทบาทของเจ้านายในราชวงศ์จักรีถูกลดลงไป การส่งเสริมแนวนโยบายชาตินิยม ความรักชาติบ้านเมืองของผู้นำ โดยการดึงเอาวีรกรรมของบุคคลสำคัญในอดีตที่ไม่ใช่ราชวงศ์ปัจจุบัน มาเป็นแบบอย่างแก่ราษฎรก็ได้เกิดขึ้นแทนที่ การสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่วงเวียนใหญ่ ธนบุรี ในพ.ศ.2497 นับเป็นการเทิดพระเกียรติพระองค์ในเชิงรูปธรรมอย่างสูงสุด นับตั้งแต่สิ้นรัชสมัยของพระองค์

ในปี พ.ศ.2325 แม้ว่าเหตุผลสำคัญในการสร้างจะเป็นเรื่องของการสนับสนุนนโยบายของ รัฐในเวลานั้น แต่พระบรมราชานุสาวรีย์แห่งนี้ ก็ได้พิสูจน์ให้เห็นถึงความร่วมมือร่วมใจของ ประชาชนจำนวนมาก ทั้งในท้องถิ่นเมืองธนบุรีเอง และที่อื่นๆ เพื่อที่จะสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ เทิดพระเกียรติวีรกรรมของพระมหากษัตริย์พระองค์นี้ และหลังจากการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ที่ วงเวียนใหญ่ในปี พ.ศ.2497 แล้ว ก็ได้มีการสร้างพระบรมรูป และพระบรมราชานุสาวรีย์ของ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชขึ้นอีกหลายแห่ง ในสถานที่ต่างๆ ซึ่งมีความเกี่ยวเนื่องกับพระองค์ นี้ว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ถวาย เพื่อเคารพบูชาและระลึกถึงมากที่สุดพระองค์หนึ่ง เช่นเดียวกันกับพระบรมราชานุสาวรีย์พระ บาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระมหากษัตริย์ผู้ได้ชื่อว่าเป็น “มหาราช” ในราชวงศ์จักรี

สถานะทางประวัติศาสตร์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่ได้รับการเฉลิม พระเกียรติสูงสุดในช่วงหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นต้นมาจึงเป็นความสอดคล้องกัน ทั้ง แนวนโยบายฝ่ายรัฐ และ ความต้องการของประชาชน นัยหนึ่งพระองค์คือพระมหากษัตริย์ที่รัฐ ถวายพระเกียรติอย่างมาก และอีกนัยหนึ่งพระองค์คือพระมหากษัตริย์ที่ประชาชนทั่วไปให้การ เคารพ เทิดทูน การเป็นพระมหากษัตริย์ที่เป็นเพียงบุคคลสามัญชนเชื้อสายจีนมาก่อนไม่ใช่ ปัญหา แต่กลับเป็นสิ่งที่ทำให้พระองค์กลายเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีลักษณะพิเศษในความคิด ของประชาชน การเปิดพื้นที่ว่างทางประวัติศาสตร์ ให้มีการทำกิจกรรมต่างๆ อันเป็นการยก ย่องพระเกียรติคุณได้อย่างเต็มที่ เป็นจุดสำคัญที่ทำให้การรับรู้เรื่องราวเกี่ยวกับสมเด็จพระ เจ้าตากสินมหาราชขยายตัวเป็นวงกว้างไปสู่ประชาชนทุกระดับชั้น ทั้งในส่วนกลาง และในท้อง ถิ่นต่างๆ ก่อให้เกิดการศึกษาค้นคว้าหลักฐานต่างๆ การพยายามอธิบายเหตุการณ์ที่ยังไม่ชัด เจนต่างๆ ตลอดไปจนถึงการเกิด “ความเชื่อ” และ “เรื่องเล่า” เฉพาะกลุ่ม เฉพาะบุคคลเป็น จำนวนมาก สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงอยู่ในสถานะพระมหากษัตริย์ผู้ประกอบวีร กรรมอันยิ่งใหญ่คือการกอบกู้บ้านเมือง เหมือนกันกับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช และสมัยกรุง ธนบุรีก็ได้รับการระบุเป็นอีกช่วงสมัยหนึ่งของประวัติศาสตร์ชาติไทย แต่หลักฐานที่มีหลงเหลือ มาก็ไม่เพียงพอที่จะอธิบาย “ความจริง” ได้ทุกอย่าง เมื่อพูดถึงพระราชประวัติของพระองค์ จึง มากไปด้วยคำเล่าลือที่หลายหลาย ตามความคิด ความเชื่อของแต่ละคนที่ได้รับรู้มา

เรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เป็นตัวอย่างของการที่ “ผู้นำ” หรือ “ชนชั้นนำ” ได้ใช้การอธิบายประวัติศาสตร์เรื่องใดเรื่องหนึ่งเพื่อจุดประสงค์ของตน และเรื่องราวของพระองค์ก็ได้ถูกนำมาพูดถึงทุกยุคทุกสมัย ต่างกันไปตามบริบทที่เปลี่ยนแปลงไป และเมื่อการถ่ายทอดเรื่องราวประวัติศาสตร์ขยายตัวลงสู่ระดับประชาชน อาจเป็นด้วยอิทธิพลของสิ่งพิมพ์ และการรับรู้ข่าวสารที่มีเป็นวงกว้างมากขึ้น ประวัติศาสตร์ทั้งแบบ “ทางการ” และ “ไม่เป็นทางการ” ก็เกิดขึ้นตามมา เมื่อปราศจากการปิดกั้นทางความคิด “คำถาม” เกี่ยวกับเรื่องราวของพระองค์จึงเกิดขึ้นตามมามากมายด้วยเช่นกัน สะท้อนให้เห็นความใคร่รู้ของผู้คน และความไม่ชัดเจนในคำอธิบายที่ชนชั้นนำมีให้กับเรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชก่อนหน้านี้ ความพยายามที่จะตอบคำถามต่างๆ จึงยังคงมีอยู่ตลอดมา แม้ว่าหลักฐานข้อเท็จจริงที่เชื่อถือได้จะมีหลงเหลืออยู่น้อยมากก็ตาม

ดังนั้น สถานะทางประวัติศาสตร์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช จึงไม่เคยหยุดนิ่ง เรื่องราวของพระองค์ถูกปรับเปลี่ยน ละเลย และเน้นย้ำ ไปตามบริบททางการเมืองและทางสังคมตลอดมา แม้ว่ารัชสมัยของพระองค์จะอยู่ในช่วงระยะสั้นๆ เพียงแค่ 15 ปี แต่เหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นก็เพียงพอที่จะมีอิทธิพลต่อแนวคิดของผู้นำ และประชาชน ตลอดจนกิจกรรมทางประวัติศาสตร์ในช่วงเวลาต่อมาทุกยุคทุกสมัย

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รายการอ้างอิง

เอกสารชั้นต้น

- หจข.มท.1.1.3.3/3เอกสารกระทรวงมหาดไทย เรื่อง อนุสาวรีย์พระเจ้ากรุงธนบุรี อนุสรณ์พระยาพหล (วันที่ 1 เม.ย.2493 - 19 มี.ค.2495).
- หจข., มท. 5.10/39 เอกสารกระทรวงมหาดไทย เรื่อง สำเนาบันทึกการตรวจการของนายทวี แรงขำ หัวหน้ากองทะเบียน (พ.ศ.2485).
- หจข.มท.5/49 เอกสารกระทรวงมหาดไทย เรื่อง การสร้างอนุสาวรีย์ค่ายบางระจัน (พ.ศ.2479 - 2480).
- หจข.มท.5/53 เอกสารกระทรวงมหาดไทย เรื่อง ราษฎรอำเภอแกลง ประารถนาจะสร้างอนุสาวรีย์ "สุนทรภู่" ขึ้นที่ตำบลบ้านกร่ำ (พ.ศ.2480).
- หจข.สร.0201.10/31 เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่อง ปลุกใจให้ราษฎรรักชาติ หรือเรื่อง การอบรมให้รู้สึกในเรื่องของชาตินิยม (6 มิถุนายน 2478 - 25 ตุลาคม 2495).
- หจข..สร.0201.25/365 เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่อง นายเทียม ลदानนท์ ขอให้เปลี่ยนนาม สะพานพระพุทธรูปอดฟ้าฯ และสร้างอนุสาวรีย์พระเจ้ากรุงธนบุรีขึ้นที่วงเวียน (พ.ศ.2475).
- หจข.สร.0201.57/5 เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่อง อนุสาวรีย์มหาวีรราชเจ้าของไทยในโบราณสมัยรวม 7 พระองค์ (วันที่ 12 พฤษภาคม.-23 พฤศจิกายน 2482).
- หจข.สร.0201.10/31 เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่อง ปลุกใจให้ราษฎรรักชาติ หรือเรื่อง การอบรมให้รู้สึกในเรื่องของชาตินิยม(6 มิถุนายน 2478 - 25 ตุลาคม 2495).
- หจข.สร.0201.57/6 เอกสารสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่อง สร้างอนุสาวรีย์ เพื่อจารึกนามบุคคลและกรรมกรที่ทำประโยชน์แก่ชาติอย่างยิ่งใหญ่ (วันที่ 8 - 20 สิงหาคม 2485).
- หจข.ศธ.34.2/2 เอกสารกรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง ประกาศบอกบุญเรียไรสร้างปฐมบรมราชานุสรณ์ (วันที่ 9 มกราคม 2472).
- หจข.ศธ.0701.45/2 เอกสารกรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง ตั้งคณะกรรมการพิจารณาเรื่องการสร้างอนุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้ากรุงธน (พ.ศ.2479-2480).
- หจข.ศธ.0701.43/2 เอกสารกรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง การสร้างอนุสาวรีย์มหาวีรราชเจ้าของไทยในโบราณสมัย 7 พระองค์.
- หจข.ศธ.0701.42/13 เอกสารกรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง การสร้างอนุสาวรีย์ (พ.ศ.2488 -2505).
- หจข.ศธ.0701.45/1 เอกสารกรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ เรื่องการสร้างพระบรมรูปพระเจ้าตากสินกรุงธนบุรี(พ.ศ.2478-2497).

หจข.ศธ.34.2/2 เอกสารกรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง ประกาศบอกบุญเรียไรสร้าง
ปฐมบรมราชานุสรณ์ (วันที่ 9 มกราคม 2472).

หจข.ร.7 ม26.12/3 ข่าวนั่งสื่อพิมพ์บางกอกการเมือง เดือนธันวาคม พ.ศ.2472 (2-30
ธันวาคม 2472).

หอขีราชานุสรณ์ แฟ้มที่ ว 01121/ป3 สำเนาว่างบทความพระราชนิพนธ์เรื่อง “อย่าผลอ”.

หนังสือพิมพ์เดลิเมล์ วันที่ 3 มิถุนายน พ.ศ.2474 เรื่อง จะพระราชทานเสียงการปกครองแก่ราษฎร
สยาม.

ศิลปากร,กรม. ระเบียบกระทรวงศึกษาธิการว่าด้วยการก่อสร้างอนุสาวรีย์แห่งชาติ และการจำลอง
พระพุทธรูปสำคัญ พ.ศ.2520.

เอกสารชั้นรอง

ก.ศ.ร.กุหลาบ. เฉลิมพระเกียรติรัชกาลที่4 รัชกาลที่5(พิมพ์สำหรับทูลเกล้า ฯ ถวายในคราวที่พระ
บาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายในโอกาสครบ 100
ปี วันคล้ายวันพระราชสมภพพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 24 ตุลาคม
ร.ศ.123),ก.ศ.ร.กุหลาบ ,สยามประเพณี เล่ม 5 ตอนที่ 28 วันที่ 24 ตุลาคม ร.ศ.123).

ก.ศ.ร.กุหลาบ. อภินิหารการประจักษ์แห่งพระเจ้ากรุงธนบุรีศรีอยุธยา.สยามประเพณี ปีที่1 เล่มที่5
(เมษายน ร.ศ.117).

ก.ศ.ร.กุหลาบ.พระราชประวัติพระเจ้าวตาก(สิน) .กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สยามประเพณี ,2453.

กอบแก้ว สุวรรณทัต-เพียร. การเขียนประวัติศาสตร์แบบชาตินิยม พิจารณาหลวงวิจิตรวาทการ.
ธรรมศาสตร์ 6(มิถุนายน-กันยายน 2519).

ขจร สุขพานิช .ความสำคัญของกรุงธนบุรีในฐานะราชธานี.ข้อมูลจากอดีต.พระนคร:สำนักพิมพ์
เคล็ดไทย,2518.

ขจร สุขพานิช . ข้อมูลประวัติศาสตร์สมัยบางกอก.กรุงเทพฯ:องค์การค้าของคุรุสภา,2531.

ความยกย่องของประวัติศาสตร์.กรุงเทพฯ:คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย,2539.

จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีและพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมหลวงทิพรัตนกรกฎิกุลนี้ 26 ตุลาคม 2501.

- จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ.1171-1173. พระนคร:มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์,2513.
- จดหมายเหตุใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 1 .กรุงเทพฯ:กรมศิลปากร,2542.
- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,พระบาทสมเด็จพระ. ราษฎรพึงระลึกถึงพระเดชพระคุณพระเจ้าแผ่นดิน. ใน ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว .พระนคร : โรงพิมพ์สหกรณ์ขายส่งแห่งประเทศไทย ,2508.
- จุมพล หนิมพานิช .ประวัติศาสตร์สังคมและการเมืองไทย หน่วยที่ 9 .กรุงเทพฯ:มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช,2544.
- จุลลดา ภัคดีภูมินทร์ .พระราชนิพนธ์ - ธิดา ในสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช . เลาะวัง .กรุงเทพฯ : รุ่งแสงการพิมพ์,2536.
- ฉวีงาม มาเจริญ .การก่อสร้างอนุสาวรีย์แห่งชาติและการจำลองพระพุทธรูปสำคัญ . ศิลปากร 28(พฤษภาคม 2527).
- เฉลิม อยู่เวียงชัย . ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราชสมัยกรุงธนบุรี . ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช .กรุงเทพฯ:กรุงเทพฯการพิมพ์,2521.
- ณัฐภัทร จันทวิช. ข้อเท็จจริงบางประการเกี่ยวกับประวัติศาสตร์สมัยอยุธยาตอนปลายและกรุงธนบุรีจากจดหมายเหตุจีน,สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช.กรุงเทพฯ:บพิตรการพิมพ์, มปป.
- ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม .โอรสลับพระเจ้าตาก.พระนคร:โอเดียนสโตร์,2509.
- ดำรงราชานุภาพ , สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช. ความทรงจำ.พระนคร: โรงพิมพ์เจริญกิจ,2518.
- ดำรงราชานุภาพ,สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช. ตำนานพระอารามและทำเนียบสมณศักดิ์.กรุงเทพฯ:พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าพระยาวิชิตรวงษ์วุฒิไกร พ.ศ.2457.
- ดำรงราชานุภาพ,สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช. เรื่องหนังสือหอหลวง,ในนิทานโบราณคดี.ม.ป.ท: ม.ป.พ.,2509.
- ดิเรก ชัยนาม ,ไทยกับสงครามโลกครั้งที่ 2 .พระนคร:ไทยวัฒนาพานิช,2513.
- ด้วน ลี เชียง. สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีกับจักรพรรดิจีน.ศิลปวัฒนธรรม 7 (พฤศจิกายน 2538).
- ตรี อมาตยกุล. รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช . พระนคร : พิมพ์ในงานศพ พลเอก เจ้าพระยาบดินทรเดชาอนุชิต,2505.
- เดช บุณนาค. การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศสยามพ.ศ.2435-2458.กรุงเทพฯ :โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,2532.

ตำราพระโศภนครั้งรัชกาลที่2. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในพิธีบูชาครูประจำปีพ.ศ.2516 ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม,2516.

ถนอม อนามัย . ความสัมพันธ์ระหว่างไทย เขมร ญวน ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2516.

แถมสุข นุ่มนนท์ . เมืองไทยยุคเชื้อผู้นำ. ธรรมศาสตร์ 6 (มิถุนายน – กันยายน 2519).

ทินพันธุ์ นาคะตะ. ประวัติศาสตร์สังคมและการเมืองไทย หน่วยที่11. กรุงเทพฯ:มหาวิทยาลัยสุโขทัย ธรรมาธิราช,2544).

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา .พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่1. พระนคร:องค์การคำ
คุรุสภา,2516.

ทิพากรวงศ์,เจ้าพระยา.พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่2. พระนคร:องค์การคำ
คุรุสภา,2504.

ธนบุรี, สมาคม.สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช. พิมพ์ครั้งที่2. พระนคร : ม.ป.พ.,2497.

ธีรวัต ณ ป้อมเพชร .เอกสารย้อนหลังดาเรื่องชุมชนธนบุรี.รวมบทความประวัติศาสตร์ 10(กุมภาพันธ์
2531).

ดำรงศักดิ์ आयวัฒน์ . ราชสกุลจักรีวงศ์ และราชสกุลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช . พระนคร :
บรรณกิจเทรตติ้ง,2515.

นริศรานูวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา,สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 12 .พระนคร :
โรงพิมพ์ คุรุสภา,2505.

นักองค์นพรัตน์.ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา. พระนคร : แพร์พิทยา,2513.

นายกรัฐมนตรี,สำนัก, คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย.ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่1-3. กรุงเทพฯ : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร,2525.

นิติ เอียวศรีวงศ์ . การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี. กรุงเทพฯ : ศิลปวัฒนธรรม,2529.

นิติเอียวศรีวงศ์. ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา. กรุงเทพฯ :
บรรณกิจ,2523.

นิติ เอียวศรีวงศ์ .ไปเมืองตาก สืบค้นเรื่อง “พระเจ้าตาก” แต่พบ “แม่ พระเจ้าตาก” . ใน ผ้า
ขาวม้า ,ผ้าชิ้น ,กางเกงใน ,และ ฯลฯ : ว่าด้วยประเพณี ความเปลี่ยนแปลง และเรื่องสรรพ
สาระ . กรุงเทพฯ : พิมพ์ศพรินติ้งเซ็นเตอร์ ,2538.

บรรเจิด อินทุจันทร์ยง (รวบรวม).พงศาวดารกระซิบ. กรุงเทพฯ : ประพันธ์สาส์น,2521.

บุหลง ศรีกันก . พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงวิจารณ์เจ้ากรุงธนบุรี. ศิลปวัฒนธรรม
6 (พฤศจิกายน 2528).

ปรมาณูชิตินโรส. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ. ลิลิตตะเลงพ่าย. กรุงเทพฯ:สำนักพิมพ์คลัง
วิทยา, 2517.

ศิลปากร ,กรม .ประชุมพงศาวดารภาคที่39 จดหมายเหตุของพวกคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเข้ามา
ตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาตอนปลายแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศกับครั้งกรุงธนบุรีและครั้งกรุงรัตน
โกสินทร์ตอนต้น. พระนคร:ก้าวหน้า,2508.

ศิลปากร ,กรม.ประชุมพงศาวดารภาคที่65 พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม).
พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงสฤษดิ์ สาราลักษณ์ 27 พฤศจิกายน 2506.

ประชุมพงศาวดารภาคที่66 จดหมายเหตุรายวันทัฬหีสมัยกรุงธนบุรีคราวปราบเมืองพุทไธมาศและ
เขมรเมื่อ พ.ศ.2314.พระนคร: พิมพ์ในงานศพ น.ต.หลวงจักรวิธานสันต,2503.

ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม.พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพสมเด็จพระ
พระอริยวงศาตญาณ สมเด็จพระสังฆราช(ปุ่น บุญณสิริ)พ.ศ.2517.

ประชุมหมายรับสั่งภาคที่1 สมัยกรุงธนบุรี. กรุงเทพฯ:คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสาร
ทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี,2523.

ประโชติ เปล่งวิทยา . เอกสารแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ในรอบ 200 ปี. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย,2526.

ปรีดา ศรีชลาลัย .รักความเป็นไทย.ใน ไทยรำพัน .พระนคร: ม.ป.พ.,2483.

เปิดพื้นที่ความทรงจำสำหรับเมืองริมน้ำ ธนบุรี.สารคดี 15(กันยายน 2542).

พงศาวดารญวน.พระนคร:โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย,2509.

พระพันวรัตน์, สมเด็จพระสังคีตยวงศ์.กรุงเทพฯ:พิมพ์ในงานศพพระอุบาลีคุณูปมาจารย์,2521.

พระพันวรัตน์,พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาภาษามคธและคำแปล.พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิง
ศพ นายเลื่อน บุณนาค ,2459.

พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี แผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาที่4.พระนคร:กองวิชาการ กระทรวง
ธรรมการ,2479.

พระราชพงศาวดารกรุงสยามฉบับบริติชมิวเซียม.กรุงเทพฯ:กรมศิลปากร,2537.

พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาเล่ม2 .กรุงเทพฯ:คลังวิทยา,2516.

พูนพิศมัย ดิศกุล, หม่อมเจ้า.สิ่งที่น่าสนใจ.กรุงเทพฯ:คลังสมอง,2534.

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระเจ้าตากสิน บทมหาอุปรากรภาษาอังกฤษ 3 องค์ (ม.ล. ปิ่น

มาลากุล แปลเป็นบทละครสังคีตภาษาไทย มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระบรมราชูปถัมภ์ จัดพิมพ์ในงานพระบรมราชานุสรณ์ 11 พฤศจิกายน 2511).

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ . เสือป่าคืออะไร. ปลุกใจเสือป่า . กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2530.

มนัสนยา ธนะภูมิ , ภ.ศ.ร.กุหลาบ . กรุงเทพฯ : เอกสารวิชาการ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย , 2525.

ราชสันนิษฐาน, พระยา . เรื่องลำดับตระกูลท่านพระยาสิงหราชเดโชไชย. ใน ราชสันนิษฐานการลิขิต . พระนคร : พิมพ์ในงานศพ หม่อมขาว เกษมศรี ณ อยุธยา, 2505.

รูปถ่าย เจ้าตาก และเจ้าจอมมารดาสำคัญวรรณ ผู้ร่วมชบถ “หม่อมเหม็น” ? บทนิพนธ์บางเรื่องของหลวงพิสุจน์พาดิษยลักษณ์ (หม่อมหลวง เพ็ญศรี อิศรเสนา). ศิลปวัฒนธรรม 7(ธันวาคม 2528).

ลำดับสกุลเก่าภาคที่ 4 สกุลเชื้อสายพระราชวงศ์กรุงธนบุรี. (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพท่านผู้หญิงม.ร.ว.อรุณ วรพงศ์พิพัฒน์ ณ วัดเทพศิรินทราวาส พ.ศ. 2481) พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2481.

วันชัย ต้นดิวิวิทยาพิทักษ์ . จากอยุธยาสู่เมืองจันทร์ ตามรอยทัพกู้ชาติ พระเจ้าตากสินมหาราช . สารคดี 14(มีนาคม 2541).

วิจิตรวาทการ, หลวง . ใครฆ่าพระเจ้ากรุงธน. ใน รวมวินัยาย 5 เรื่องของ พล.ต.หลวงวิจิตรวาทการ ชุดที่ 3. ธนบุรี: ป.พิศนาคะการพิมพ์, 2509.

วิจิตรมาตรา, ชุน . หลักไทย. พิมพ์ครั้งที่ 18 . พระนคร: บำรุงสาส์น, 2518.

วิจิตรวาทการ, หลวง . ปาสูกถาเรื่อง พระเจ้ากรุงธนบุรี. ศิลปากร 1(สิงหาคม, 2480).

วิบูลย์ ลี้สุวรรณ . ชีวิตและงานของอาจารย์ศิลป์ พีระศรี. กรุงเทพฯ: บริษัทเงินทุนหลักทรัพย์ซีทีจำกัด (มหาชน), 2539.

วิลาสวงศ์ พงศบุตร. การสืบราชสมบัติ. ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 รัชกาลที่ 4- พ.ศ. 2475. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี, 2525.

วีรวัฒน์ พงษ์พิทักษ์ . ไปศึกษาพระราชวังพระเจ้าตาก. ศิลปวัฒนธรรม 5(พฤศจิกายน, 2526).

- ศรีเสาวภาคย์, พระองค์เจ้า. เรื่องของหมอ. ลัทธิธรรมนิยมต่างๆภาคที่ 4. พระนคร: คด้างวิทยา, 2505),
- ศิลปากร, กรม, กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์. อนุสาวรีย์ในประเทศไทยเล่ม 1. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2539.
- ศึกษาธิการ, กรม. หนังสือแบบเรียนหลวง พงษาวดารสยาม บริเขตที่ 2. พระนคร : โรงพิมพ์บำรุง
นุกูลกิจ, 2446.
- ส. วัฒนเศรษฐ์. พระบรมราชโองการพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 21 พฤศจิกายน 2475. ใน
วาทะพระมงกุฎ. ม.ป.ท : ม.ป.พ., ม.ป.ป.
- สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร. ปูชนียสถานโบราณวัตถุไทย. ธนบุรี: หจก. โรงพิมพ์จักรัสนิทงศ์, 2514.
- สันต์ สุวรรณประทีป . พระเจ้าตากเป็นจีนอะไร . ศิลปวัฒนธรรม 12 (กรกฎาคม 2534).
- สายพิน แก้วงามประเสริฐ . การเมืองในอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, 2538.
- สารานุกรมพระราชประวัติสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช. กรุงเทพฯ: มูลนิธิอนุรักษโบราณสถานใน
พระราชวังเดิม, 2540.
- สุนทร ชูตินธวานนท์. บุเรงนองกษัตริย์อินทราชา กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย. กรุงเทพฯ: อัมรินทร์,
2539.
- สุวิทย์ ธีรศาสตร์. ประวัติศาสตร์ไทย 1 สมัยกรุงธนบุรี. เอกสารประกอบการศึกษาวิชาประวัติศาสตร์
ไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2525.
- เสถียร ศกุนตลา. สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชและบทบาทชาวจีนในสยาม. กรุงเทพฯ: ศูนย์การ
พิมพ์พลชัย, 2527.
- โสภ पालบุตร , รองอำมาตย์ตรี . บันทึกพงศาวดารกรุงธนบุรี. พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกูล
กิจ, 2477
- อุทินทรบรรพบุรุษ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒนากร, พิมพ์ในงานพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว
หม่อมเจ้าปิยภัคตินารถ สุประดิษฐ์ 24 พฤษภาคม 2473.
- อนุรักษโบราณสถานในพระราชวังเดิม, มูลนิธิ. สารานุกรมพระราชประวัติสมเด็จพระเจ้า ตากสิน
มหาราช. กรุงเทพฯ: บริษัท ฟ้าอภัย จำกัด, 2540
- อนุรัตน์ วัฒนาวาศสว่าง . ลพบุรี เมืองกึ่งกลางประเทศบนสองลำน้ำ และที่ราบลอนคลื่น. ใน
ลพบุรี. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพฯ(1984), 2542.
- อัจฉราพร กมทิพย์, ประวัติศาสตร์สังคมและการเมืองไทย หน่วยที่ 7. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัย
สุโขทัยธรรมมาธิราช, 2544.

อคิน รพีพัฒน์, หม่อมราชวงศ์. สังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2416. กรุงเทพฯ :

โรงพิมพ์พิมพ์เกษตร, 2518.

เอ. บัทสัน, เบนจามิน. อาณาจักรอยุธยาสมัยสุโขทัยในสยาม. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคม

ศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2543.

วิทยานิพนธ์

กรรภิรมย์ สุวรรณานนท์ . พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการสร้างชาติไทย.

วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย , 2524.

ขจีรัตน์ ไอรำวัฒนวัฒน์ . ความสำคัญทางการเมืองของเมืองนครราชสีมา: บทบาทของเจ้าเมือง

ตระกูล ณ ราชสีมา ระหว่างพ.ศ.2325-2388. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหา
บัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2532.

จีรพล เกตุจุมพล . การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างขององค์ความรู้ของกลุ่มชนชั้นนำสยามรุ่นใหม่

พ.ศ. 2367 - 2468 (ศึกษากรณีการชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาล
ที่ 1 - รัชกาลที่ 4). วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์
บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539.

จุฑามาศ ประมูลมาก . การเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองท้องถิ่นธนบุรี พ.ศ. 2458 – 2543 .

วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,
2545.

จุลลา งอนรอด, ม.ล. กำเนิด และความเป็นมาของลัทธิชาตินิยมในประเทศไทย. วิทยานิพนธ์

ปริญญารัฐศาสตรมหาบัณฑิต สาขารัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย , 2513.

พิบูล หัตถกิจโกศล . อนุสาวรีย์ไทย : การศึกษาเชิงการเมือง. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต.

สาขาการปกครอง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย , 2533.

มานิต นवलละอ . สัญลักษณ์ทางการเมืองในการเมืองไทย : ศึกษาเฉพาะกรณีการใช้สัญลักษณ์

ทางการเมืองสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม (พ.ศ.2481 – 2487). วิทยานิพนธ์ปริญญาดุขฎี
บัณฑิต สาขารัฐศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย , 2527.

วิทย์ พงศ์พินิตานนท์. การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมใน “กรุงเทพ” สมัยรัตนโกสินทร์
ตอนต้น พ.ศ.2325 – 2411. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์
 บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย , 2532.

Gesick,Lorraine Marie. “The Rise and Fall of King Taksin : A Drama of Buddhist
 Kingship” in Lorraine Gesick (ed.) ,Centers, Symbols, and Hierarchies : Essays
 on the Classical States of Southeast Asia, New Haven, Yale University SEA
 Studies,1983.

สถาบันวิทยบริการ
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก ก

สถานะทางประวัติศาสตร์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช หลังการเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์ที่วงเวียนใหญ่ พ.ศ.2497

เพื่อให้เห็นสภาพการณ์ ตลอดจนความเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ เกี่ยวกับสถานะทางประวัติศาสตร์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชหลังการเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ในปีพ.ศ.2497 ในภาคผนวกนี้จะกล่าวโดยรวมสองประการคือ

- การบูชาและเทิดพระเกียรติสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช
- เรื่องเล่าเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

การบูชาและเทิดพระเกียรติสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

หลังการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชแล้วสิ่งที่เกิดขึ้นตามมาก็คือ การบูชาสักการะสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในฐานะ “สิ่งศักดิ์สิทธิ์” ที่สามารถดลบันดาลให้ผู้สักการะบังเกิดความเจริญรุ่งเรือง โดยมีการยกย่องพระองค์ในฐานะ “เทพเจ้าแห่งความสำเร็จ” ควบคู่ไปกับ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช “เทพเจ้าแห่งชัยชนะ” และสมเด็จพระปิยมหาราช “เทพเจ้าแห่งโชคลาภ”¹

พระคาถาสำรับบูชาสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช² มีว่า

นะโม 3 จบ

ปู้ตัก ตะกู อิตัล

ตากสิน ราชะ โยตั้งอิ

(กล่าว 3 จบ)

ที่มาของการถวายสักการะสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนั้น เริ่มต้นมาจากการพิธีเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์เมื่อปี พ.ศ.2497 ซึ่งในปีนั้น ทางคณะกรรมการได้กำหนดให้กระทำพิธีเปิดในวันที่ 17 เมษายน พ.ศ.2497 ซึ่งตรงกับวันพระราชสมภพของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช โดยมีการจัดงานสมโภชเฉลิมฉลองติดต่อกัน 2 วัน คือวันที่ 17-18 เมษายน โดยมีการแสดงโขน

¹ ปรากฏอยู่ในปฏิทินประจำปี ซึ่งนายธวัชชัย เทียนฉาง สมาชิกสภาเขตจอมทอง พิมพ์แจกในโอกาสวันขึ้นปีใหม่ พ.ศ.2453

² แผ่นป้ายคาถาบูชา ที่พระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช วงเวียนใหญ่ กรุงเทพฯ

แสดงजू การฉายภาพยนตร์³ ส่วนในปีต่อๆ มา ได้มีการจัดให้มีการพวงมาลาสักการะในวันที่ 28 ธันวาคม ซึ่งตรงกับวันเสด็จขึ้นครองราชย์แทน โดยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว หรือผู้แทนพระองค์จะมาเป็นประจำ โดยจัดเป็นรัฐพิธีที่กระทำติดต่อกันมาทุกปีจนถึงปัจจุบัน

ส่วนการจัดงานภาคประชาชนนั้น ผู้นำชุมชนเคยได้ร่วมกันจัดกิจกรรมในบริเวณพระบรมราชานุสาวรีย์ช่วงระยะเวลาหนึ่ง แล้วได้หยุดไป คงเหลือแต่การพวงมาลาสักการะ และการพวงมาลาของหน่วยงานต่างๆ ที่ยังกระทำตนเองอยู่ อย่างไรก็ตาม ในปี พ.ศ.2519 นายสมควร วรรณัฐ หัวหน้าเขตคลองสานในขณะนั้น ได้ประชุมร่วมกับผู้นำท้องถิ่น ผู้นำกลุ่มพัฒนาอาสาต่างๆ เพื่อเตรียมการจัดงานเฉลิมฉลองในส่วนขอประชาชนขึ้นอีก ซึ่งในที่ประชุมลงมติเห็นว่า ควรที่จะมีพิธีการทำบุญอุทิศส่วนกุศลถวายแด่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เพื่อเป็นการแสดงออกถึงความกตัญญูตเวที โดยจัดพร้อมกันทั้ง การทำบุญตักบาตรตามศาสนาพุทธ การบวงสรวงตามศาสนาพราหมณ์ การทำพิธีแบบประเพณีจีน เนื่องจากมีชาวจีนเป็นจำนวนมากที่เคารพยกย่องพระองค์และต่างก็ถือว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชมีเชื้อสายจีนนอกจากนี้ยังมีกิจกรรมในด้านการจัดนิทรรศการเกี่ยวกับพระราชประวัติของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชด้วย⁴ การจัดงานดังกล่าวได้เริ่มขึ้นตั้งแต่พ.ศ.2520 เป็นการร่วมมือกันระหว่างเขตต่างๆ 9 เขต ซึ่งได้แก่ คลองสาน ธนบุรี บางกอกใหญ่ บางกอกน้อย ตลิ่งชัน ภาษีเจริญ บางขุนเทียน หนองแขม และราษฎร์บูรณะ โดยจัดติดต่อกันเรื่อยมา⁵

สำหรับกิจกรรมที่สำคัญในวันที่ 28 ธันวาคม ในปัจจุบันนั้น แบ่งออกเป็น 3 ช่วงด้วยกัน คือ ในช่วงเช้าเป็นการทำบุญตักบาตร และบวงสรวงสักการะตามความเชื่อต่างๆ ทั้งศาสนาพุทธ พราหมณ์ และจีน รวมไปถึงการอัญเชิญพวงมาลาสักการะของหน่วยงานต่างๆทั้งภาครัฐและเอกชน รวมไปถึงสถาบันการศึกษาต่างๆ มาวางบริเวณพระบรมราชานุสาวรีย์ที่วงเวียนใหญ่ มีการปิดถนนลาดหญ้า ซึ่งอยู่ใกล้กับพระบรมราชานุสาวรีย์ โดยให้มีกิจกรรมการออกร้าน การจัดนิทรรศการเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ในช่วงบ่าย ถือเป็นรัฐพิธี เป็นการพวงมาลาสักการะ โดยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว หรือผู้แทนพระองค์ และในช่วงค่ำ เป็นการแสดง

³ ดำรง แยมบุญเรือง, “อนุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช”, หน้า 33.

⁴ สมควร วรรณัฐ, “คลองสานวันนี้”, รำลึก 80 ปีเขตคลองสาน (กรุงเทพฯ: สำนักงานเขตคลองสาน, 2534), หน้า 45.

⁵ จุฑามาศ ประมูลมาก, “การเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองท้องถิ่นธนบุรี พ.ศ.2458-2543”, หน้า 74.

มหรสพ เฉลิมฉลอง ออกร้านต่างๆ โดยมีประชาชนมาร่วมงานเป็นจำนวนมาก โดยพื้นที่จัดงานคือ บริเวณโดยรอบพระบรมราชานุสาวรีย์และ ถนนลาดหญ้าตลอดสาย

นอกจากพิธีกรรมบูชาสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชบริเวณพระบรมราชานุสาวรีย์ ที่วงเวียนใหญ่แล้ว ความเคารพบูชาในองค์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชยังคงมีอยู่อย่างต่อเนื่อง ในทุกๆ สถานที่ซึ่งเกี่ยวข้องกับพระองค์ เช่นในเขตพระราชวังเดิม ซึ่งเป็นพระราชวังของพระองค์มา ตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของกองทัพเรือ ในเขตพระราชวังเดิมมีโบราณสถานหลายแห่ง และมีศาลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ภายในประดิษฐานพระบรมรูปขนาดเท่าครึ่งของพระองค์จริง ทรงพระแสงดาบ และมีผู้คนเคารพเลื่อมใสเข้าไปกราบไหว้ตลอดมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งบรรดา ทหารเรือ ซึ่งมีเรื่องเล่ากันว่า การจะเข้ามารับราชการในกองทัพเรือ จะต้องมาไหว้ที่ศาลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชก่อน⁶ นอกจากนี้ยังมี “เรื่องเล่า” ของทหารเรืออีกว่า “พระเจ้าตากท่านจะมาที่นี้ตอนบ่ายๆ ตอนเช้าๆ เขาว่าท่านอยู่วัดอรุณฯ ... เข่าว่ากันว่าท่านชอบมาวันพฤหัสบดี แล้วก็ชอบดอกมะลิ”⁷

นอกจากนี้สถานที่อื่นๆ ซึ่งมีพระบรมราชานุสาวรีย์ หรือพระบรมรูปของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชประดิษฐานอยู่ ก็จะมีการเข้าไปกราบไหว้บูชาของผู้คนโดยตลอด พระบรมราชานุสาวรีย์ หรือ ศาล ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช นับว่ามีอยู่เป็นจำนวนมาก มักสร้างขึ้นในสถานที่ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับพระราชประวัติของพระองค์ เช่นที่พื้นที่ฝั่งธนบุรี จังหวัดตาก จังหวัดจันทบุรี จังหวัดระยอง เหล่านี้เป็นต้น แต่ละที่ ก็จะมีกำหนดการจัดงานฉลองอย่างยิ่งใหญ่ เช่นที่จังหวัดตาก⁸ ซึ่งมีความเกี่ยวพันโดยตรงกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ได้จัดงาน “ตากสินมหาราชานุสรณ์” ในราวปลายเดือนธันวาคมของทุกปี มีพิธีบวงสรวงดวงวิญญาณ บริเวณศาล สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในตอนเช้า นอกจากนี้ยังมีขบวนแห่ ซึ่งจะเริ่มจาก บริเวณหน้าที่ทำการเทศบาลเมืองไปยังสถานที่จัดพิธี มีการออกร้านขายสินค้า การแสดงของนักเรียนจากโรงเรียนต่าง ๆ และมหรสพพื้นบ้านมากมาย งานประเพณีนี้ถือรวมเป็นงานเทศกาลขึ้นปีใหม่ของชาวจังหวัดตากด้วย

⁶ ไพบูลย์ วงษ์เทศ , “ เก่งจีน และ ศาลพระเจ้าตากในพระราชวังเดิม” , ใน ศิลปวัฒนธรรม 13(เดือน กุมภาพันธ์,2535),หน้า125.

⁷ เรื่องเดียวกัน,หน้าเดียวกัน.

⁸ จังหวัดตาก มีคำขวัญประจำจังหวัดว่า “ ธรรมชาติน่ายล ภูมิพลเชือนใหญ่ พระเจ้าตากเกรียงไกร พรรณไม้และปางาม”

นอกเหนือจากการสร้างพระบรมรูปในที่ต่างๆ เพื่อการเคารพสักการะบูชาแล้ว ยังมี การเทิดพระเกียรติสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในลักษณะอื่นๆ เช่น หลังการเปิดพระบรม ราชานุสาวรีย์ ในปีพ.ศ.2497 เพียงปีเดียวคือ ในปีพ.ศ.2498 รัฐบาลก็ได้ให้มีการผลิตแสตมป์ชุด วีรกรรมไทยเป็นครั้งแรกออกมา โดยประกอบไปด้วยแสตมป์ 3 ชุดด้วยกัน ได้แก่ ชุด “พระนเรศวร มหาราช” ชุด “ท้าวสุรนารี” และชุด “พระเจ้าตากสิน”⁹ ซึ่งล้วนแต่เป็นผู้ประกอบวีรกรรมเกี่ยวกับ การสู้รบ และไม่ใช่อำมาตย์ในราชวงศ์จักรีแต่อย่างใด

นอกจากนี้ในปี พ.ศ.2524 ซึ่งเป็นปีที่คณะรัฐมนตรีมีมติให้ถวายพระนาม “มหาราช” แต่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช รัฐบาลก็ได้มีการประกาศใช้ธนบัตรแบบใหม่ชนิดราคา 20 บาท และได้นำภาพพระบรมราชานุสาวรีย์ ณ สวนสาธารณะทุ่งนาเซย อำเภอเมือง จังหวัดจันทบุรีมา เป็นแบบพิมพ์ธนบัตรราคา 20 บาท โดยเป็นพระบรมรูปขณะทรงม้าศึกพร้อมทหารคู่พระทัยทั้งสิ้น คือ พระเชียงเงิน หลวงราชเสนา (กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท) หลวงพิชัยอาสา (พระ ยาพิชัยดาบหัก) และหลวงพรหมเสนา¹⁰ ธนบัตรแบบใหม่นี้ใช้แทนธนบัตรชนิดราคา 20 บาทแบบ เดิม ซึ่งเป็นภาพเรือพระที่นั่งอนันตนาคราช โดยประกาศออกใช้ในวันที่ 28 ธันวาคม ซึ่งเป็นวัน สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช¹¹

การนำพระบรมรูปมาเป็นแบบพิมพ์บนธนบัตรนี้เป็นลักษณะเดียวกันกับพระบรม ราชานุสาวรีย์ของพระมหากษัตริย์พระองค์อื่นที่ได้นำภาพมาเป็นแบบพิมพ์บนธนบัตรเช่นกัน เช่น ภาพพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระปิยมหาราช ณ ลานพระราชวังดุสิต บนธนบัตรชนิดราคา 10 บาท ภาพพระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ รัฐสภา บนธนบัตรชนิด ราคา 50 บาท ภาพพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ณ อนุสรณ์ดอนเจดีย์ จังหวัด สุพรรณบุรี บนธนบัตรชนิดราคา 100 บาท เป็นต้น

ดังนั้น จะเห็นได้ว่าสถานะของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในสมัยหลังการสร้าง พระบรมราชานุสาวรีย์ในปีพ.ศ.2497 พระองค์ได้รับการยกย่องเทิดพระเกียรติในหลายรูปแบบ ทั้งจากรัฐและประชาชน ทั้งท้องถิ่น และส่วนกลาง ซึ่งล้วนแล้วแต่ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าพระมหา กษัตริย์องค์อื่นๆ แต่อย่างใด

เรื่องเล่าเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

⁹ สมบัติ จันทรวงศ์,แสตมป์กับสังคม (กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์,2526),หน้า25.

¹⁰ ธนาคารแห่งประเทศไทย,100 ปี ธนบัตรไทย(กรุงเทพฯ : บริษัท โรงพิมพ์กรุงเทพ (1984)จำกัด, 2545),หน้า263.

¹¹ เรื่องเดียวกัน,หน้าเดียวกัน.

นอกเหนือไปจากพระราชพงศาวดาร ยังมีเรื่องเล่าท้องถิ่นซึ่งโดยมากเกี่ยวกับการสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ดังเช่น ที่จังหวัดเพชรบุรี มีศาลาการเปรียญที่วัดลาด อำเภอมอเมือง มีเสาที่ฝังรักปิดทอง ลักษณะเป็นเสาแปดเหลี่ยมอยู่หลายต้น ชาวบ้านเชื่อกันว่า เสาของศาลาการเปรียญเหล่านี้ ขนมาจากวัดร้างเชิงเขาวัง ซึ่งเป็นวัดที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้เสด็จมาเมื่อสิ้นรัชกาลในฐานะของพระภิกษุรูปหนึ่ง ก่อนที่จะเสด็จไปยังที่อื่นเมื่อมีคนทราบข่าวมากขึ้น¹²

นอกจากนี้ยังมีเรื่องเล่าท้องถิ่นของจังหวัดนครศรีธรรมราช คือ เมื่อเหตุขุนวายุพลายรัชกาล สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้เสด็จมาประทับอยู่ ณ เมืองนครศรีธรรมราช โดยเชื่อกันว่า ได้เสด็จไปประทับ ณ ถ้ำทางด้านตะวันออกของ “เขาขุนพนม” ซึ่งตั้งอยู่ห่างจากตัวเมืองนครศรีธรรมราชในปัจจุบัน ระยะทางประมาณ 20 – 25 กิโลเมตร¹³

ความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องนี้ สืบเนื่องมาจากความรู้สึกนึกคิดซึ่งอาศัยเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ที่มีความเกี่ยวข้องกัน ผสมผสานกับความเชื่อของคนแต่ละกลุ่ม โดยที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงมีความสัมพันธ์กับเมืองนครศรีธรรมราชมาตั้งแต่ต้นรัชกาลของพระองค์ ทั้งทาง พระราชกรณียกิจ ศาสนา สกุลวงศ์ ดังจะเห็นได้จากการที่เชื้อสายราชสกุลธนบุรี และทางฝ่ายเมืองนครศรีธรรมราช ก็มีความเกี่ยวข้องกัน นอกจากนั้น การที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงมีพระเกียรติคุณจากวีรกรรมกอบกู้บ้านเมือง ประกอบกับความคลุมเครือในกรณีการสิ้นพระชนม์ของพระองค์ ซึ่งหลักฐานทางประวัติศาสตร์ก็มีความขัดแย้งกันในตัวเอง จึงอาจทำให้เกิดความรู้สึกนึกคิดที่ว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชอาจจะไม่ได้ถูกสำเร็จโทษตามที่บันทึกไว้ในพระราชพงศาวดาร แต่น่าจะมีพระชนม์สืบต่อมาอีก และสถานที่ซึ่งเสด็จมาประทับก็น่าจะเป็นเมืองซึ่งทรงมีความคุ้นเคยด้วย

นอกจากนี้ยังมีประเด็นที่ว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชไม่ได้สวรรคตในปี พ.ศ.2325 ปรากฏในงานเขียนเรื่อง ใครฆ่าพระเจ้าตากสิน? ของภิกษุณี วรมัย กบิลสิงห์ โดยตีพิมพ์ครั้งแรกในพ.ศ.2516 โดยผู้เขียนอ้างว่าอาศัยวิธีการนั่งสมาธิเพื่อติดต่อกับดวงพระ

¹² นิธิ เอียวศรีวงศ์ , การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า257-258.

¹³ เฉลิม อยู่เวียงชัย , “ประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช สมัยกรุงธนบุรี”, ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช ณ วิทยาลัยครูนครศรีธรรมราช วันที่25 – 28 มกราคม พ.ศ.2521(กรุงเทพฯ:กรุงสยามการพิมพ์,2521), หน้า252.

วิญญานของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เพื่อที่จะสืบถามความจริงเกี่ยวกับกรณีสวรรคตของพระองค์ โดยที่มีการใช้พระราชพงศาวดาร งานเขียนทางประวัติศาสตร์ทั่วไป มาบรรยาย เพื่อที่จะเปรียบเทียบข้อเท็จจริง กับสิ่งที่ผู้เขียนอ้างว่าได้มาจากการเข้าสมาธิ และในตอนท้ายผู้เขียนได้กล่าวว่า เหตุการณ์ความวุ่นวาย ตลอดจนพระอาการที่เป็นลักษณะวิกลจริตนั้น อันที่จริงแล้ว เป็นการวางแผนเพื่อนที่จะแก้ปัญหาเรื่องหนี้สินที่มีกับราชสำนักจีน โดยวิธีที่ทำให้เห็นว่าพระองค์วิกลจริตหรือสวรรคตไปแล้วและได้เสด็จไปผนวชเงียบๆอยู่ที่เขาขุนพนม เมืองนครศรีธรรมราช จนกระทั่งสิ้นพระชนม์¹⁴

งานเขียนแนวนี้นี้เขียนขึ้นตามความเชื่อโดย “ญาณ” หรือประสบการณ์ “นั่งทางใน” โดยเชื่อว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงรอดปลอดภัยมาถึงเมืองนครศรีธรรมราชได้ โดยนายมัน หรือ มั่ง ซึ่งเป็นพระญาติห่างๆ และมีรูปร่างลักษณะคล้ายพระองค์อาสาเปลี่ยนตัวแทนแล้วเสด็จมาประทับ ณ เขาขุนพนม ทรงดำรงพระองค์อย่างสมณเพศ จนกระทั่งในปีที่สี่ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงพระประชวร และเสด็จสวรรคต ณ ที่ประทับเขาขุนพนม เมื่อพระชนมายุได้ 52 พรรษา¹⁵

แม้ว่าวิธีการตามงานเขียนของภิกษุณี วรมัย จะไม่ได้เป็นไปตามหลักวิชาการทางประวัติศาสตร์ โดยไม่สามารถพิสูจน์ความจริงได้ แต่สิ่งที่ได้สะท้อนผ่านงานเขียนดังกล่าว ก็ได้แสดงให้เห็นถึงความพยายามที่จะค้นหาความจริงอื่นๆ ซึ่งน่าจะเป็นบทสรุปที่เหมาะสมสำหรับเหตุวุ่นวายปลายรัชกาล ซึ่งยังไม่มีหลักฐานใดมาชี้ชัดความถูกต้องได้ การตีความซึ่งนอกเหนือไปจากประวัติศาสตร์แบบทางการ จึงมีอยู่เป็นหลายกระแส แม้ว่าจะเป็นความคิดความเชื่อเฉพาะกลุ่มเฉพาะบุคคล และยังเต็มไปด้วยข้อโต้แย้ง ข้อถกเถียง แต่สิ่งเหล่านี้คือความพยายามที่จะสร้างคำตอบทางประวัติศาสตร์ ที่สามารถตอบสนองของความคิด ความเชื่อ ความต้องการ ความศรัทธาของประชาชนให้ได้มากที่สุด

นอกจากนี้ยังมีงานในเชิงอิงประวัติศาสตร์เกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ตีพิมพ์ออกมาอีกหลายเล่ม ตัวอย่างเช่น ลิลิตสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ซึ่งเป็นบทประพันธ์ได้รับรางวัลที่ 1 จากธนาคาร กรุงเทพ จำกัด ในปีพ.ศ.2513 แต่งโดย พ.ต.ต.พิศาล เสนะเวส เรื่อง สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช โดย พลตรี จรรยา พิษิตโรมรัน กฤษดาภินิหารสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช โดย วีรวรรณ วิรุฬผล พระเกียรติคุณสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช : สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงพระสติวิปลาสจริงหรือ โดย สมพร เทพสิทธิ เป็นต้น นิยายอิงประวัติศาสตร์ที่ใช้เหตุการณ์ในอดีตมาดำเนินเรื่องก็มีการพิมพ์แพร่หลายเช่นกันในระยะหลัง เช่น

¹⁴ วรมัย กบิลสิงห์, ใครฆ่าพระเจ้าตากสิน?(กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์ลูกกำพร้าว,2516)

¹⁵ เรื่องเดียวกัน.

เรื่อง พระเจ้าตากสินกู่ชาติ ของ ทิภากร บารเมษฐ์ ที่ระบุไว้ว่าหนังสือเล่มนี้เป็น “สารนิยายอิงประวัติศาสตร์การกู้แผ่นดินของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ” โดยได้ระบุถึงการอธิบายประวัติศาสตร์เกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชไว้ว่า

...ในประวัติศาสตร์ของชาติไทยนั้น ไม่มีเรื่องราวตอนใดน่าศึกษาเท่าเรื่องเมื่อครั้งพระยาตากนำกำลังทหารไทยจีน 500 คน ตีฝ่าวงล้อมของพม่าออกมารวบรวมไพร่พลเป็นกองทัพทำการกอบกู้อิสรภาพจากพม่าได้ในเวลา 7 เดือน ประการสำคัญคือ เรื่องนี้ได้ถูกเล่าขานทั้งที่เป็นตำนานท้องถิ่นและพงศาวดารไว้มากและปรากฏว่ามีชื่อบุคคลสำคัญที่เกี่ยวข้องอยู่มากมาย ต่างมีผลความแตกต่างกันไปตามผู้เล่าผู้เขียนต้นฉบับ ซึ่งต้องยอมรับว่าข้อมูลนั้นไม่ได้มีการสอบสวนให้ยุติกันได้ในทันที แม้จะมีการตรวจสอบกันก็ยังไม่สิ้นความ แต่อย่างไรก็ตามต้องเชื่อในขั้นแรกว่า บางเรื่องอาจไม่มีความถูกต้องอยู่เลย หรือเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นจริงย่อมขึ้นอยู่ที่หลักฐาน ย่อมมีทั้งถูกต้องและไม่ตรงกันได้ ในที่สุดจึงไม่อาจยืนยันความใดถูกหรือผิดได้...¹⁶

งานเขียนเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าตากสินยังมีอีกเป็นจำนวนมาก นอกจากงานที่เป็นรูปเล่มโดยตรงแล้ว ยังมีบทความในประเด็นต่างๆที่ปรากฏออกมาเป็นระยะๆ ส่วนใหญ่เป็นงานที่เรียบเรียงขึ้นใหม่ แต่ไม่ได้เน้นการใช้หลักฐานทางประวัติศาสตร์มากนัก คำเรียกขานถึงสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในช่วงระยะหลังการสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ที่วงเวียนใหญ่ และที่ยังปรากฏในงานเขียนต่างๆ ล้วนแต่เป็นไปในลักษณะที่เคารพยกย่อง แม้จะมีการประกาศการเรียกขานพระนามอย่างเป็นทางการว่า “สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช” แต่ทว่าผู้คนก็ยังเคยชินกับพระนามที่มีหลากหลายอยู่เดิม พระนามที่เรียกขานกันแม้กระทั่งในปัจจุบันจึงมีหลายแบบ เช่น “พระเจ้าตาก” “พระเจ้าตากสิน” “สมเด็จพระเจ้าตากสิน” “พระเจ้าตากสินมหาราช” “พระเจ้ากรุงธนบุรี” “สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี” หรือแม้แต่คำที่ค่อนข้างแสดงความใกล้ชิดระหว่างองค์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช กับ ประชาชน เช่น “พ่อตากสิน”¹⁷ “เจ้าตาก”¹⁸

¹⁶ ทิภากร บารเมษฐ์, พระเจ้าตากสินกู่ชาติ (กรุงเทพฯ : บางกอกบุ๊ค,2540),หน้าคำนำ.

¹⁷ ปรากฏในชื่อเพลง “วอนพ่อตากสิน” ขับร้องโดย รุ่ง สุริยา เนื้อเพลงกล่าวถึงชายผู้หนึ่งซึ่งตามหาหญิงคนรักไม่พบ จึงมาบนบานที่พระบรมราชานุสาวรีย์ที่วงเวียนใหญ่เพื่อขอให้พบกับคนรัก

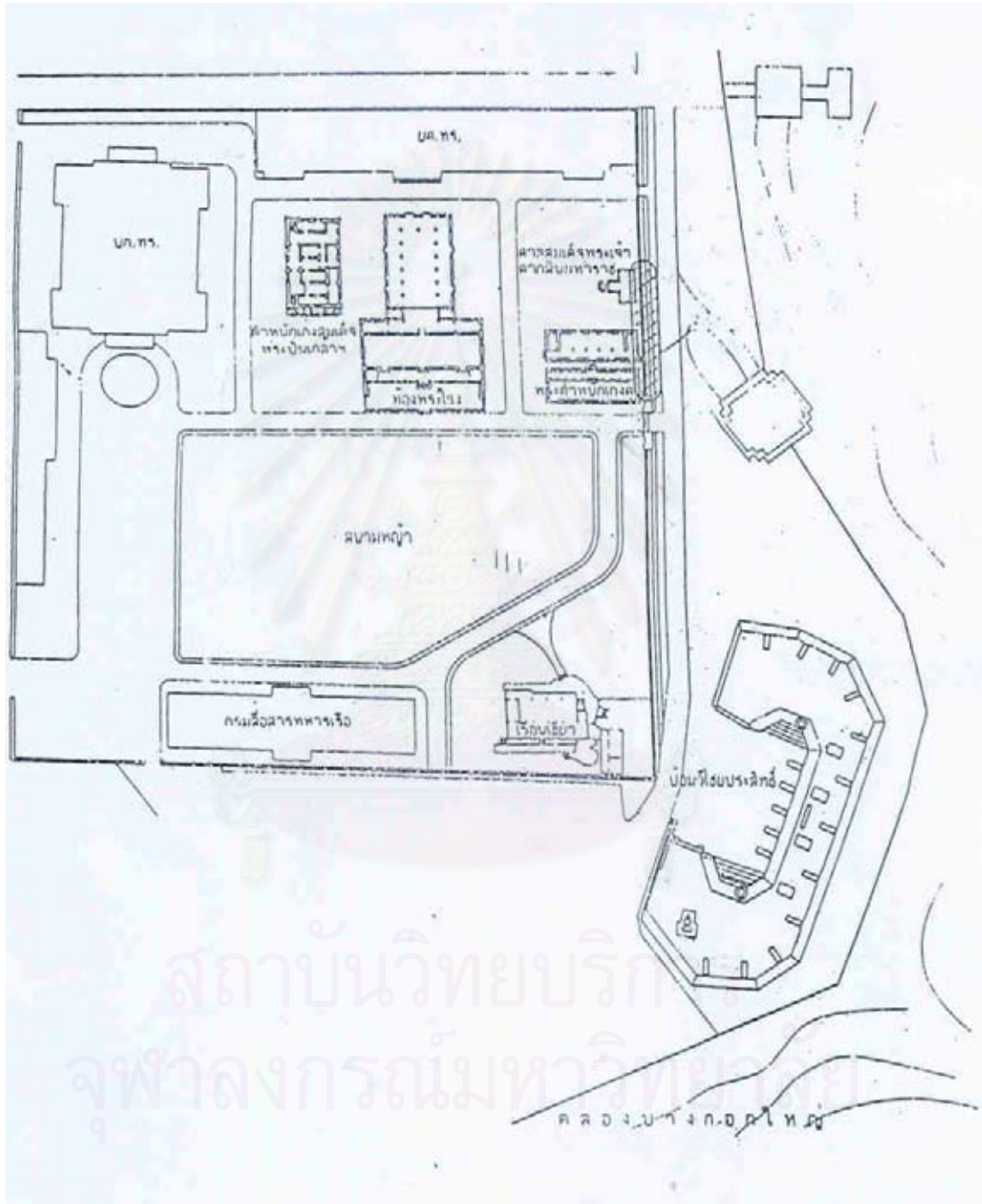
¹⁸ ปรากฏในชื่อเพลง “เจ้าตาก” ขับร้องโดย วงคาราบาว เนื้อเพลงกล่าวถึงเหตุการณ์ตอนที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชยกทัพไปตีเมืองจันทบุรี

เรื่องเล่าต่างๆ ที่เกิดขึ้นในแต่ละท้องถิ่นที่จึงเป็นสิ่งสะท้อนความรู้สึกนึกคิดของผู้คนที่มีต่อพระราชประวัติของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่ยังมากไปด้วยข้อถกเถียง แม้สถานะของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในปัจจุบันจะทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ประกอบวีรกรรมยิ่งใหญ่ ทรงเป็นที่เคารพบูชาของหน่วยงาน และประชาชนทั่วประเทศ แต่การตอบคำถามที่ชัดเจนเกี่ยวกับเรื่องราวของพระองค์ก็ยังมีอยู่น้อย อาจเป็นได้ว่าการเปลี่ยนแปลง และปรับเปลี่ยนหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่กระทำมาทุกยุคทุกสมัยมีผลให้เรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชถูกบิดเบือนไปด้วย จนกระทั่งทำให้เกิดประเด็นสงสัยมากมาย เป็นที่มาของความคิด ความเชื่อ เรื่องเล่า ที่หลากหลาย และกระจัดกระจาย ดังเช่นที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก ข
แผนผังบริเวณพระราชวังเดิม

ที่มา : กรมช่างโยธาทหารเรือ กองทัพเรือ

ภาคผนวก ค

เชื้อสายของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

หลังจากที่มีการเปลี่ยนแปลงแผ่นดินใหม่ แม้เจ้านายพระราชวงศ์ธนบุรีได้ถูกสำเร็จโทษไปเป็นจำนวนมากแต่ในขณะเดียวกันก็ยังคงมีเชื้อสายของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชหลายพระองค์ที่ไม่ได้ถูกสำเร็จโทษและมีพระนามปรากฏเป็นหลักฐานต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์โดยแบ่งเป็นพระราชวงศ์ฝ่ายชายและฝ่ายหญิงดังนี้

พระราชวงศ์ฝ่ายชาย ที่เหลือปรากฏพระนามนั้นมีทั้งสิ้น 10 พระองค์¹⁹ คือ เจ้าฟ้าทัศพงศ์ เจ้าฟ้าทัศไภย เจ้าฟ้านเรนทรราชกุมาร เจ้าฟ้าศิลา เจ้าฟ้าสุพันธุ์วงศ์ พระองค์เจ้าอรนิกา พระองค์เจ้าละมั่ง พระองค์เจ้าหนูแดง พระองค์เจ้าอัมพวัน และเจ้าน้อยแห่งเมืองนครศรีธรรมราชซึ่งไม่ได้มีพระอิศริยยศในพระราชวงศ์ธนบุรี พระราชโอรสทุกพระองค์นั้นถูกลดพระยศเป็นสามัญชน ยกเว้นแต่เพียงสมเด็จพระเจ้าฟ้าชายสุพันธุ์วงศ์ กรมขุนกษัตราธิบดี ซึ่งพระราชมารดาคือเจ้าจอมมารดาฉิมใหญ่เป็นพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

พระราชวงศ์ฝ่ายหญิง ในส่วนของพระมเหสีนั้น มีปรากฏแต่เพียงว่าสมเด็จพระอัครมเหสีหอกกลาง กรมหลวงบาทบริจา ถูกลดพระยศลงเป็น “หม่อมสอน”²⁰ และพระราชธิดาองค์อื่นๆที่ยังคงมีพระชนม์ต่อมาคือ เจ้าฟ้าหญิงปัญจาปี และพระองค์เจ้าหญิงลำลิวรรณโดยทั้ง 2 พระองค์ ถูกลดพระยศลงเป็นสามัญชนเช่นกัน

ในบรรดาเชื้อสายของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่ปรากฏพระนามในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ หากจะพิจารณาบทบาทของแต่ละพระองค์แล้ว ไม่มีพระองค์ใดที่มีได้มีหน้าที่หรือภารกิจรับผิดชอบของตน ทุกพระองค์ล้วนแล้วแต่มีสถานะเกี่ยวข้องกับทางราชวงศ์จักรี ดังรายละเอียดต่อไปนี้

¹⁹ ดูรายละเอียดใน ถาวรศักดิ์ อายุวัฒนะ, ราชสกุลจักรีวงศ์และราชสกุลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ฉบับสมบูรณ์(ภาคจบ), พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา, 2515)

²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 329.

การเป็นสมาชิกในราชวงศ์ใหม่

แม้ว่าเชื้อสายสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจะไม่ได้มีฐานันดรศักดิ์เป็นเจ้าเช่นในสมัยธนบุรีแต่ก็มีข้อควรพิจารณาสำหรับเจ้านายบางพระองค์ที่ไม่ได้มีฐานะเปลี่ยนไปมากนักคือในกรณีของเจ้าฟ้าสุพรรณวงศ์ซึ่งยังคงมีพระยศเป็น “เจ้าฟ้า” เช่นเดิม และพระราชธิดา 2 พระองค์ที่มีฐานะเป็น “พระชายา” ของเจ้านายชั้นสูงของราชวงศ์จักรี นอกจากนี้ยังมีเจ้านายอีกองค์คือพระองค์เจ้าชายอัมพวันซึ่งทรงมีความเกี่ยวข้องในฐานพระราชินีกับเจ้านายราชวงศ์จักรี

เจ้าฟ้าสุพรรณวงศ์

เจ้าฟ้าสุพรรณวงศ์เป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช พระมารดาเป็นพระราชธิดาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชนามว่าฉิมใหญ่ ประสูติเมื่อวันศุกร์ที่ 17 กันยายน พ.ศ.2322 ได้รับพระราชทานนามว่า สุพรรณวงศ์ และเมื่อประสูติได้ 12 วัน พระมารดาก็สิ้นชีวิต ขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงดำรงตำแหน่งเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกเพิ่งได้เมืองเวียงจันทร์ดังความปรากฏว่า

...เจ้าฟ้ากษัตริย์ศึกเข้าเมืองได้ ณ วันจันทร์ เดือน 10 ขึ้น 3 ค่ำ เจ้าเมืองหนี ได้พระแก้วพระบาง พระอภัยกาเข้าเมืองได้ 3 วัน เจ้าลูกเธอทรงครรรภ์ประสูติเจ้า ณ วันศุกร์ เดือน 10 ขึ้น 7 ค่ำ ประสูติเป็นพระราชกุมารประโคมแตร์สังข์ลั่นห้องชัย ... 12 วัน เจ้าแม่สิ้นพระชนม์ ส่วนเจ้าลูกให้พระพี่นางเธอเอาไปเลี้ยง ให้นามเจ้าสุพรรณวงศ์... ณ เดือนอ้ายมีศุภอักษรขึ้นไปถึงเจ้าฟ้ากษัตริย์ศึก ว่าสำเร็จการศึกษาแล้วให้กลับลงมา บุตรนั้นเสียแล้วตั้งแต่หลานเป็นผู้ชาย...²¹

สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้สิ้นพระชนม์ลงเมื่อเจ้าฟ้าสุพรรณวงศ์มีพระชันษาเพียง 3 ขวบ สมเด็จพระอภัยกาทรงรับเลี้ยงดูใกล้ชิด เพราะเป็นโอรสของพระราชธิดาองค์แรก อีกทั้งเป็นพระราชนัดดาองค์แรกซึ่งกำพร้าพระมารดาตั้งแต่แรกเกิดจึงทรงพระเมตตามาก มาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์จึงโปรดสถาปนาเป็นเจ้าฟ้า และเปลี่ยนพระนามใหม่เป็น ธรรมธิเบศร์ ทรงกรมเป็นกรมขุนกษัตริย์ธานี ความในจดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีกล่าวไว้เมื่อคราวชกพระพุทธรูปศรีสากยมุนีไปวัดสุทัศน์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

²¹จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีและพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 8-9.

ทรงประจวบวิงเวียน กรมขุนกษัตราธิราชก็เข้าประคอง แสดงถึงความใกล้ชิดสนิทสนมของทั้งสองพระองค์²²

ด้วยความผูกพันกันส่วนพระองค์กับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทำให้เจ้าฟ้าสุพรรณวงศ์เป็นพระราชวงศ์ธนบุรีพระองค์เดียวที่ไม่ถูกลดพระยศลงไปอย่างไรก็ตามในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เจ้าฟ้ากรมขุนกษัตราธิราชก็ทรงถูกสำเร็จโทษด้วยความผิดฐานเป็นกบฏ เมื่อสิ้นพระชนม์ในปีพ.ศ.2352 นั้นมีพระชนม์มายุเพิ่งได้ 30 พรรษาเท่านั้น

สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงปัทมาธิราช

เจ้าฟ้าหญิงพระองค์นี้เป็นพระราชธิดาในกรมบริวารภักดีศรีสุตารักษ์(เจ้าหญิงฉิมหรือทูลกระหม่อมหญิงใหญ่แห่งเมืองนครศรีธรรมราช) มีพระเชษฐาร่วมพระชนนีอีก 3 องค์คือ เจ้าฟ้าทัศพงศ์ เจ้าฟ้าทัศไภย และเจ้าฟ้านเรนทร แม้จะไม่ได้ดำรงอิสริยยศเป็นเจ้าเช่นในสมัยกรุงธนบุรี แต่มาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เจ้าฟ้าหญิงปัทมาธิราชก็ได้เป็นพระชายาของเจ้าฟ้ากรมขุนอิศราธิราช(เกศ) ต้นราชสกุล อิศจางกูร ณอยุธยา พระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุตารักษ์ พระเชษฐภคินีของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช²³ ดังนั้นจึงเท่ากับว่า เจ้าฟ้าหญิงปัทมาธิราชทรงอยู่ในฐานะ “หลานสะใภ้”ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชด้วย ทว่าไม่ปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับเรื่องราวของเจ้าฟ้าหญิงพระองค์นี้ว่านอกจากเป็นพระชายาแล้วได้ทรงมีบทบาทด้านอื่นหรือไม่อย่างไร

พระองค์เจ้าฟ้าสิริวรรณ

พระองค์เจ้าสิริวรรณเป็นพระธิดาองค์ที่ 2 ในเจ้าจอมมารดาอำพัน พระเชษฐาอีกพระองค์คือพระองค์เจ้าชายอรนิกา(หนูดำ) มาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระองค์เจ้าสิริวรรณซึ่งถูกลดพระยศเป็นสามัญชนเช่นเจ้าพี่เจ้าน้ององค์อื่นๆ ได้เป็นพระชายาของกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ (คือ พระองค์เจ้าอรุณทัตย์ พระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช) ซึ่งเป็นสมเด็จพระมหาอุปราชวังหน้าในรัชกาลที่ 2 เรียกกันว่าเจ้าจอม

²² เรื่องเดียวกัน , หน้า26.

²³ อารังศักดิ์ อายวัฒน์นะ, ราชสกุลจักรีวงศ์และราชสกุลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ฉบับสมบูรณ์ (ภาคจบ), หน้า341-342.

มารดาสำลี มีพระโอรสธิดา 6 พระองค์ คือ พระโอรสพระองค์หนึ่งคือ พระองค์เจ้าชายพงศอิศเรศร์ ต่อมาได้ทรงกรมเป็นกรมหมื่นกระษัตริย์ศรีศักดิ์เดช ต้นราชสกุล อิศรเสนา ณ อยุธยา²⁴ ดังนั้นพระองค์เจ้าสำลีวรรณก็ทรงอยู่ในฐานะเป็น “ลูกสะใภ้” ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ใกล้เคียงกันกับเจ้าฟ้าหญิงปิยจุปาปี ผิดแต่มีหลักฐานกล่าวถึงว่าพระองค์เจ้าสำลีวรรณสิ้นพระชนม์เพราะถูกสำเร็จโทษด้วยข้อหาสมรู้ร่วมคิดเป็นกบฏกับเจ้าฟ้ากรมขุนกษัตริยานุชิต ในปี พ.ศ.2352

พระองค์เจ้าชายอัมพวัน

พระมารดาของพระองค์เจ้าอัมพวันคือเจ้าจอมมารดาทิม เมื่อคราวสิ้นรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช พระองค์เจ้าชายอัมพวันก็ทรงถูกลดพระยศเป็นสามัญชนเช่นกัน แม้ไม่ได้เข้ารับราชการแผ่นดินในตำแหน่งใดตำแหน่งหนึ่ง แต่พระองค์เจ้าอัมพวันก็เพียวพินในฐานะพระญาติกับเจ้านายในราชวงศ์จักรี กล่าวคือ พี่ชายแท้ๆ ของเจ้าจอมมารดาทิมได้แก่ พระอักษรสุมบัตติ(ทับ) นั้นเป็นบิดาของเจ้าจอมมารดาทรัพย์ในรัชกาลที่3 (เจ้าจอมมารดาทรัพย์ผู้นี้เป็น “ยาย” ของสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ในรัชกาลที่4) นอกจากนี้ ในส่วนตัวของพระองค์เจ้าชายอัมพวันเองก็ได้รับเอาธิดาคนหนึ่งนามว่า แจ่ม ของพระอักษรสุมบัตติ(ทับ)ผู้เป็นลุงมาเป็นภรรยา ดังนั้นพระองค์เจ้าชายอัมพวันจึงนับเนื่องเป็น เขยราชินิกุลในรัชกาลที่ 3 อีกทั้งธิดาของพระองค์เจ้าอัมพวันเองนามว่า แสง ก็ได้เป็นหม่อมห้ามในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากุญชร กรมพระพิทักษ์เทเวศร์ ต้นราชสกุล กุญชร พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยด้วย²⁵ นอกจากนี้ความสัมพันธ์ในฐานราชินิกุลแล้วก็ไม่ปรากฏว่าพระองค์เจ้าอัมพวันมีประวัติในด้านอื่นแต่อย่างใด

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

²⁴ “หนังสืออนุสรณ์พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงพิสุน์พานิชย์ลักษณะ (หม่อมหลวงเพ็ญศ อิศรเสนา) พ.ศ.2524” ,ใน ศิลปวัฒนธรรม 7 (ธันวาคม, 2528),หน้า63.

²⁵ จุลลดา ภักดีภูมินทร์, “พระราชโอรส-ธิดา ในสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช”,เลาะวัง(กรุงเทพฯ:รุ่งแสงการพิมพ์,2536),หน้า266-267.

การเข้ารับราชการแผ่นดิน

เชื้อสายของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชส่วนใหญ่ที่มีพระชนม์ต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นอกจากสามพระองค์ข้างต้นที่เข้าไปเกี่ยวพันในฐานะพระญาติกับเจ้านายราชวงศ์จักรีแล้วพบว่าพระองค์ที่เหลืออยู่ซึ่งเป็นพระราชโอรสนั้นได้เข้ารับราชการแผ่นดินในตำแหน่งต่างๆ และได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์แทบทุกพระองค์ บางพระองค์มีบทบาทหน้าที่สำคัญมีการกล่าวถึงไว้ค่อนข้างมากแต่ในขณะเดียวกันหลายพระองค์ก็มีพระราชประวัติแต่เพียงสั้นๆเท่านั้น โดยรวมแล้วมีหลักฐานปรากฏให้เห็นทั้งสิ้น 8 พระองค์ด้วยกัน ดังนี้

เจ้าฟ้าชายทัศพงศ์

ทรงเป็นพระราชโอรสพระองค์แรกของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช กับกรมบริวารกิติศรีสุदारักษ์(เจ้าหญิงฉิมหรือทูลกระหม่อมหญิงใหญ่แห่งเมืองนครศรีธรรมราช) หลังจากสิ้นสมัยกรุงธนบุรี ถูกลดพระยศลงมาเป็นสามัญชน และเข้ารับราชการได้เป็นที่ “พระพงศ์นรินทร์” หรือ “พระพงศ์อมรินทร์” เป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่ได้รับการยกย่องมากที่สุดพระองค์หนึ่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในจดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวีกล่าวไว้ว่า ในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ปีพ.ศ. 2336 พระพงศ์นรินทร์ผนวชพร้อมกับพระเจ้าลูกยาเธอกรมขุนเสนานุรักษ์และนักองค์เอง ได้ใส่ชฎาเบี่ยงกรรเจี๊ยกทัดแสดงถึงการยกย่อง²⁶ ในส่วนของหน้าที่ทางราชการนั้นในบานแผนกตำราพระโอสถในรัชกาลที่ 2 กล่าวไว้ว่า “จึงมีพระราชโองการมาณพระบัณฑูรสุรสีห์นาทตำรัสสั่งพระพงศ์อมรินทร์ราชินิกุล ให้สืบเสาะหาตำรายาลักษณะโรคทั้งปวง”²⁷ ซึ่งสมเด็จพระยามหาราชานุภาพผู้ชำระตำราพระโอสถทรงอธิบายว่า “พระพงศ์อมรินทร์ราชินิกุลคือพระพงศ์นรินทร์ราชินิกุล เป็นพระโอรสของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เวลาเข้ารับราชการเป็นใหญ่อยู่กรมหมอ”²⁸

²⁶ จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีและพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ,หน้า20.

²⁷ ตำราพระโอสถครั้งรัชกาลที่2(พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในพิธีบูชาครูประจำปีพ.ศ.2516 ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม,2516),หน้าบานแผนก.

²⁸ เรื่องเดียวกัน ,หน้าคำนำ.

เจ้าฟ้าชายทัตพงศ์หรือพระพงศ์นรินทร์มีเชื้อสายสืบต่อมาเป็นต้นสกุล“พงษ์สิน” เจ้าฟ้าทัตพงศ์ได้รับราชการในตำแหน่งแพทย์หลวงตั้งแต่สมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และได้เป็นผู้รวบรวมตำราพระโอสถตามพระบรมราชโองการ นอกจากพระองค์แล้วยังมีพระอนุชาของพระองค์อีก 3 พระองค์ที่ได้รับราชการเป็นแพทย์หลวงเช่นกัน

เจ้าฟ้าชายทัตไภย

เป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชอีกพระองค์หนึ่งกับกรมบริจาภักดีศรีสุตารักษ์ ร่วมพระชนนีเดียวกันกับเจ้าฟ้าชายทัตพงศ์(พระพงศ์นรินทร์) มีศักดิ์เป็นพระอนุชาและได้มีความสามารถทางการแพทย์เช่นเดียวกับพระเชษฐาโดยในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีตำแหน่งเป็นแพทย์หลวงได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น “พระอินทรภัยหรือพระอินทรอำไพ” ภายหลังถูกกล่าวหาว่าลักลอบเป็นชู้กับเจ้าจอมในวังจึงถูกประหารชีวิตในปีพ.ศ.2355ดังความว่า

...ในปีภู่นั้น คุณไพบุตรเจ้ากรุงธนบุรี ครั้นเติบโตใหญ่ขึ้นก็เรียนวิชาแพทย์ชำนาญ ทรงพระกรุณาโปรดให้เป็นที่พระอินทรอำไพอยู่ในกรมหมอ ได้รับราชการเข้าไปรักษาไข้ในพระราชวังเป็นนิตย์ คิดมิชอบมิได้รู้พระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลักลอบทำชู้ด้วยเจ้าจอมอ่อน จอมอิม จอมไม้เทด กับทนายเรือกคนหนึ่ง โขลกคนหนึ่ง โปรดให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ชำระเป็นสัตย์ สั่งให้ลงพระราชอาญาแล้วประหารชีวิตเสียทั้งหญิงชาย...²⁹

พระองค์เจ้าชายหนูแดง

เป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชไม่ปรากฏนามทางฝ่ายพระมารดา ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรงตำแหน่งเป็น “พระบำเรอราชแพทย์” ในคราวบูรณะวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม มีหน้าที่เป็นแพทย์ใหญ่คุมจรรีกรื่องตำรับยาแพทย์แผนไทย และปรากฏหลักฐานในตำราเรื่องแพทย์หมอ พระนิพนธ์ของพระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้กล่าวถึงพระองค์เจ้าหนูแดงว่า “มีคำ

²⁹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่2 (พระนคร : องค์การค้ำของคุรุสภา,2504),หน้า75.

เล่ากันว่า พระบำเรอราช (หนูแดง) ระบุท้ายไว้ว่าเป็นบุตรขุนหลวงตาก เป็นผู้รู้คัมภีร์แพทย์ ได้เรียบเรียงตกแต่งไว้มาก”³⁰

พระองค์เจ้าชายละมั่ง

พระราชโอรสพระองค์นี้ไม่ปรากฏพระนามพระมารดาเช่นกัน หลังจากที่ถูกลดพระยศก็ได้เข้ารับราชการเป็นแพทย์หลวงเช่นกัน ได้เป็นที่ตำแหน่ง “พระยาสมบัตินบาล” ในประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ กล่าวไว้ว่า พระยาสมบัตินบาลได้เป็นผู้หนึ่งที่ได้ร่วมแต่งโคลงทำ ฤๅษีตัดตนที่วัดพระเชตุพนฯ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว³¹ แต่ไม่ปรากฏพระประวัติต่อมาว่าสิ้นพระชนม์ในสมัยใด

เจ้าฟ้าชายนเรนทรราชากุมาร

เป็นพระราชโอรสของกรมบริวารภักดีศรีสุตารักษ์ เช่นเดียวกับเจ้าฟ้าชายทศพงศ์ และ เจ้าฟ้าชายทศไภย พระราชประวัตินั้นมียกเว้นแต่เพียงสั้นๆ ว่าได้รับบรรดาศักดิ์เป็นพระนเรนทรราชาในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ไม่ได้มีรายละเอียดถึงหน้าที่ซึ่งรับผิดชอบแต่อย่างใด เชื้อสายของพระองค์สืบต่อมาเป็นสกุล “รุ่งไพโรจน์”³²

เจ้าฟ้าชายศิลา

เจ้าฟ้าชายพระองค์นี้ไม่ปรากฏนามพระมารดา ภายหลังถูกลดพระอิสริยยศเมื่อสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ ได้มีปรากฏพระราชประวัติแต่เพียงว่าได้เป็น “พระยาประชาชีพ”

³⁰ พระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์, “เรื่องของหมอ”, ลัทธิธรรมนิยมต่างๆภาคที่4 (พระนคร:คลังวิทยา, 2505), หน้า9.

³¹ ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม(พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช(ปุ่น บุญณสีริ)พ.ศ.2517), หน้า38.

³² ลำดับสกุลเก่าบางสกุลภาคที่4 สกุลเชื้อสายพระราชวงศ์ธนบุรี(ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพท่านผู้หญิงหม่อมมาราชวงศ์อรุณ วรพงศ์พิพัฒน์ ท.จ.ว. ณ วัดเทพศิรินทราวาส พ.ศ.2481), หน้า 3

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่ไม่ได้มีรายละเอียดถึงหน้าที่ซึ่งรับผิดชอบแต่อย่างใดเช่นเดียวกันกับ เจ้าฟ้าชายนเรนทรราชกุมาร ทรงเป็นต้นสกุล “ศิลานนท์”³³

พระองค์เจ้าชายอรนิกา(หนูดำ)

พระมารดาของพระองค์คือเจ้าจอมมารดาอำพัน เช่นเดียวกับพระองค์เจ้าหญิงลำลือพรรณ ซึ่งเป็นพระชนนีฐาน พระองค์เจ้าอรนิกาหรือภายหลังถูกลดพระยศเรียกกันในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ว่า “คุณหนูดำ” คุณหนูดำผู้นี้ ไม่ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์อย่างเป็นทางการแต่อย่างใด แต่ได้เข้ารับใช้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ซึ่งเป็นพระสวามีของพระองค์ลำลือพรรณ โดยในเรื่องเล่าของทางราชสกุลอิศรเสนา ซึ่งเป็นสกุลสายตรงของกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ ได้กล่าวถึง “คุณหนูดำ”ว่า

“...คุณชายหนูดำได้รับใช้สมเด็จพระเจ้าฟ้าเสนานุรักษ์มาตั้งแต่วัยที่ 1 เป็นผู้จัดตั้งสำเนาไปค้าขายถึงเมืองจีน มีกำไรจั่วจวนจนเป็นเศรษฐี เมื่อสมเด็จพระมหาเสนานุรักษ์ดำรงตำแหน่งพระราชวังบวรฯ ปรากฏว่าท่านมีรายได้จากการค้าขายมากมาย ...”³⁴

อย่างไรก็ตามในคราวที่เจ้าฟ้าสุพันธุ์วงศ์และพระองค์เจ้าลำลือพรรณถูกประหารชีวิตด้วยข้อหาเป็นกบฏในปีพ.ศ.2352 พระองค์เจ้าชายอรนิกา(หนูดำ)ก็ต้องโทษประหารเช่นกันในข้อหาสมรู้ร่วมคิดด้วย

เจ้าพระยานคร(น้อย) แห่งเมืองนครศรีธรรมราช

เจ้าพระยานคร(น้อย) พระนามเดิมว่า “น้อย” เป็นพระโอรสติดครรภ์เจ้าจอมมารดาหญิงปราง ซึ่งเป็นพระชนนีฐานในกรมบริจาภักดีศรีสุदारักษ์(เจ้าหญิงฉิม) โดยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงพระราชทานไปให้แก่เจ้าอุปราชเมืองนคร(พัฒน์) เรื่องราวของเจ้าพระยานครน้อยนั้นเป็นที่รับรู้กันว่าเป็นพระโอรสของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช แต่ก็ไม่ได้มีการชาน

³³ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

³⁴ “หนังสืออนุสรณ์พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพหลวงพิสุจน์พาดิษยลักษณ (หม่อมหลวงเพ็ญศ อิศรเสนา) พ.ศ.2524”, ศิลปวัฒนธรรม 7 (ธันวาคม 2528), หน้า63.

พระนามเหมือนกับพระราชโอรสองค์อื่นที่กรุงธนบุรี แม้หลังสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์แล้วก็ตาม พระองค์ก็ยังคงเป็นโอรสบุญธรรมของเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชนั้น เจ้าอุปราชเมืองนคร(พัฒน์) ซึ่งได้เป็นเจ้าพระยานครศรีธรรมราชก็ได้ถวายตัว “เจ้าน้อย หรือ คุณชายน้อย” เข้ารับราชการตำแหน่ง “นายศัลวิไชยมหาเด็กรู้มแพร” และได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็น “พระอนุรักษภูเบศร์” ออกไปดำรงตำแหน่งผู้ช่วยราชการเมืองนครศรีธรรมราช หลังจากนั้นในรัชกาลที่ 2 ก็โปรดเกล้าให้เลื่อนบรรดาศักดิ์ขึ้นเป็นพระยานครศรีธรรมราช ในปีพ.ศ.2354 จนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ 3 เมื่อเจ้าพระยานคร(พัฒน์) ผู้เป็นบิดาบุญธรรมถึงแก่ อสัญกรรม พระยานครศรีธรรมราช(น้อย) จึงได้เลื่อนขึ้นเป็น “เจ้าพระยานครศรีธรรมราช” เรียกกันโดยทั่วไปว่า เจ้าพระยานคร(น้อย) และได้ปกครองหัวเมืองทางฝ่ายใต้ตั้งแต่เมืองชุมพรไปตลอดแหลมมลายู มีบทบาทสำคัญในการควบคุมความสงบเป็นระเบียบเรียบร้อยของดินแดนแถบนี้ตลอด จนกระทั่งถึงแก่อสัญกรรมในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ 14 ค่ำ เดือน 6 ปีชวด จุลศักราช 1201 ตรงกับพ.ศ. 2381³⁵

ยังมีข้อถกเถียงเกี่ยวกับพระราชโอรสอีกพระองค์หนึ่งคือเจ้าพระยานครราชสีมา(ทองอิน) ในทำนองว่าเป็น“โอรสลับ”เช่นเดียวกันกับเจ้าพระยานครศรีธรรมราช

โดยมีเรื่องเล่ากันว่าเป็นโอรสบุญธรรมของพระยานครราชสีมา (ปิ่น)ฝ่ายมารดาคือคุณหญิงจวนหรือจวน เป็นธิดาเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช(หนู) สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชพระราชทานคุณหญิงจวนผู้นี้ให้แก่พระยานครราชสีมา(ปิ่น)ในขณะที่คุณหญิงจวนมีครรภ์อยู่ก่อนๆและให้กำเนิดบุตรเป็นชายคือคุณทองอิน³⁶ นี่เป็นเรื่องเล่าซึ่งเชื้อสายตระกูล ณ ราชสีมา ได้ถ่ายทอดสืบต่อกันมา และนายเถา(ปรีดา) ศรีชลาลัย ผู้รวบรวมข้อมูลในการเขียนหนังสือลำดับสกุลเก่าบางสกุลภาคที่ 4 สกุลเชื้อพระวงศ์ธนบุรี ก็ได้นำมาเขียนไว้ ตีพิมพ์ในปีพ.ศ.2481 และยังสามารถเพิ่มชื่อคุณหญิงจวนไว้ในรายชื่อธิดาเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช โดยอยู่ในประชุมพงศาวดารภาคที่ 73 ด้วย อย่างไรก็ตามจากรายชื่อของธิดาเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งมีการรวบรวมโดยพระยาราชสีมการากรเมื่อพ.ศ.2460 ในส่วนของตระกูล ณ นคร ซึ่งมีการขอข้อมูล

³⁵ บทบาทของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช(น้อย)เพิ่มเติมได้ใน สุภาภรณ์ ตันศลารักษ์, “บทบาทของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช(น้อย) ที่มีต่อรัฐบาลและหัวเมืองภาคใต้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว”, วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519.

³⁶ กรมศิลปากร, ประชุมพงศาวดารภาคที่ 46 (กรุงเทพฯ:องค์การคำคุณศัพท์, 2521), หน้า 44.

จากเจ้าจอมสว่าง ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้เป็นธิดาของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช(น้อยกลาง) บุตรชายของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช(น้อย) กลับไม่มีชื่อคุณหญิงจวนปรากฏแต่อย่างใด³⁷ ทั้งนี้ ถ้ามีเค้าความจริงอยู่ ก็น่าจะมีการกล่าวถึง เพราะเป็นเรื่องค่อนข้างสำคัญของบรรพบุรุษตระกูล ณ นคร

จะเห็นได้ว่าในบรรดาเชื้อสายของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่ดำรงพระชนม์ต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ส่วนหนึ่งเป็นเพราะความสัมพันธ์ส่วนบุคคลซึ่งทำให้เจ้านายราชวงศ์ธนบุรีไม่กี่พระองค์ยังคงมีสถานะไม่เปลี่ยนไปมากนักเมื่อสถาปนาราชวงศ์ใหม่ แต่ในส่วนขององค์อื่นๆ นอกจากจะถูกลดพระยศเป็นสามัญชนแล้วล้วนแต่ต้องรับผิดชอบหน้าที่ในด้านใดด้านหนึ่งซึ่งเป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองด้วย

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

³⁷ ลำดับสกุลเก่าบางสกุล ภาคที่1(ที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากนกวรรณเลขาพ.ศ.2463) อ่างใน ขจีรัตน์ ไอราวันวัฒน์, “ความสำคัญทางการเมืองของเมื่อนครราชสีมา: บทบาทของเจ้าเมืองตระกูล ณ ราชมสีมา ระหว่างพ.ศ.2325-2388”, วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2532, หน้าภาคผนวก.

ภาคผนวก ง
คำจารึกบริเวณฐานพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช
วงเวียนใหญ่ ธนบุรี

อนุสาวรีย์นี้สร้างขึ้นเพื่อเป็นอนุสรณ์

เฉลิมพระราชกฤดาภิไธย

แห่ง

สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

พระองค์ผู้ทรงเป็นมหาวีรบุรุษของชาติไทย

ประสูติ พ.ศ. ๒๒๗๗ สวรรคต พ.ศ. ๒๓๒๕

รัฐบาลไทยพร้อมด้วยประชาชนชาวไทย

ได้ร่วมกันสร้างขึ้นประดิษฐานไว้

เมื่อวันที่ ๑๗ เมษายน พุทธศักราช ๒๔๙๗

เพื่อเตือนใจให้ประชาชนชาวไทยรำลึกถึงพระมหากษัตริย์คุณ

ที่ได้ทรงเพียรพยายามปราบปรามอริราชศัตรู

กอบกู้เอกราชของชาติไทยให้กลับคืนคงดำรงอิสรภาพสืบนาน¹

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ การลำดับวรรคตอน และอักขรวิธี เป็นไปตามข้อความที่จารึกบริเวณฐานพระบรมราชานุสาวรีย์

ภาคผนวก จ

คำจารึกบริเวณฐานพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช
สวนสาธารณะทุ่งนาเขย อำเภอเมือง จังหวัดจันทบุรี

สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

พระราชสมภพ พุทธศักราช 2477

ทรงกอบกู้เอกราชชาติไทยและปราบดาภิเษกปกครองประเทศ พุทธศักราช 2310

สวรรคต พุทธศักราช 2325

ด้วยรำลึกในพระมหากรุณาธิคุณที่ทรงมีพระวิริยะอุตสาหะปราบปรามอริราชศัตรู
นำความสงบสุขสู่อาณาประชาราษฎร์ข้าราชการและประชาชนจังหวัดจันทบุรีจึงพร้อมใจกันสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์
เมื่อวันที่ 18 มีนาคม พุทธศักราช 2515เพื่อเทิดพระเกียรติ และ เพื่อเป็นอนุสรณ์เตือนใจชาวจันทบุรีว่า ณ ดินแดนแห่งนี้
พระองค์ได้ทรงรวบรวมชาวไทยผู้รักชาติ เสด็จกรีธาทัพขึ้นไปขับไล่ข้าศึก

ณ กรุงศรีอยุธยาจนราบคาบ เมื่อพุทธศักราช 2310

เป็นผลให้ไทยกลับคืนคง ดำรงอิสรภาพสืบมา¹สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ การลำดับวรรคตอน และอักขรวิธี เป็นไปตามข้อความที่จารึกบริเวณฐานพระบรมราชานุสาวรีย์

ภาคผนวก ฉ

พระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช วงเวียนใหญ่ ธนบุรี

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นางสาวณัฐพร บุณนาค เกิดเมื่อวันที่ 26 ธันวาคม พ.ศ. 2520 ที่จังหวัดสงขลา สำเร็จการศึกษาปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย (เกียรตินิยมอันดับ1) จากคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ในปีการศึกษา 2542 แล้วได้เข้าศึกษาต่อในหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปีการศึกษา 2543 และสำเร็จการศึกษาในปีการศึกษา 2545 โดยได้เข้ารับราชการเป็นข้าราชการพลเรือนในพระองค์ สำนักราชเลขาธิการ พระบรมมหาราชวัง และเป็นอาจารย์พิเศษ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย